

Koller József

JÖVŐT ÉPÍTŐ MŰLT

Koller József

JÖVŐT ÉPÍTŐ MÚLT

*„A ház is alszik, holtan és bután,
mint majd száz év után,
ha összeomlik, gyom virít alóla
s nem sejtí senki róla,
hogyan otthonunk volt-e, vagy állat óla.”*

Kosztolányi Dezső

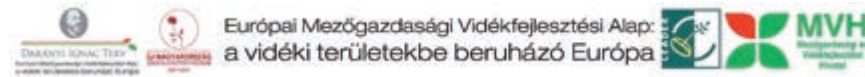

Koller József

JÖVŐT ÉPÍTŐ MÚLT

Pécs, 2014

A kiadvány a Magyarszék Község Német Nemzetiségi Önkormányzat
„Magyarszék és a térség építészeti öröksége”
címen benyújtott LEADER pályázatán készült el.

Szerző:

KOLLER József

*Koller és Társa Tervező Kft.
7635 Pécs, Bárány u. 5/2.*

Szöveg:

KOLLER Simon

Fotók:

BOZÓ Pál
KOLLER József
PÁL Ildikó

Rajzok:

BÁNFALVI Zoltán
BORKA Andrea

A kiadvány létrejöttét segítette:
KÁRPÁTI Jenő, Magyarszék polgármestere

© Koller József, 2014

Minden jog fenntartva.

A szerzők és a kiadó engedélye nélkül tilos ezen kiadvány bármely
részét másolni, reprodukálni, információs rendszerben tárolni.

Kiadja: Magyarszék Község Német Nemzetiségi Önkormányzat
7396 Magyarszék, Kossuth u. 33.
Felelős kiadó: KOLLER József

Layout: GALICZ Krisztián – typiART Médiaműhely
Nyomdai munkák: Generál Nyomda Kft., Szeged
Felelős vezető: HUNYA Ágnes ügyvezető

TARTALOM

17 ELŐSZÓ – ÚTMUTATÓ

19 BEVEZETÉS

A téгла története

A népi építészet

41 A MECSEK-VÖLGYSÉG-HEGYHÁT NÉPI TÉGLAÉPÍTÉSZETE

42 Ág

47 Alsómocsolád

53 Bakóca

57 Baranyajenő

62 Baranyaszentgyörgy

66 Bikal

71 Bodolyabér

76 Egyházaskozár

81 Felsőegerszeg

85 Gerényes

89 Gödre

94 Hegyhátmaróc

99 Hosszúhetény

104 Kárász

108 Kisbeszterce

113 Kishajmás

117 Kisvaszar

122 Komló

129 Köblény

132 Liget

136 Mágocs

142 Magyaregregy

150 Magyarhertelend

156 Magyarszék

163 Mánfa

169 Máza

172 Mecsekpölöske

177 Mekényes

182 Meződ

186 Mindszentgodisa

192 Nagyhajmás

197 Oroszló

201 Palé

207 Sásd
213 Szágy
218 Szalatnak
223 Szárász
229 Szászvár
233 Tarrós
240 Tékes
245 Tófű
249 Tormás
256 Varga
259 Vásárosdombó
262 Váznok
266 Vékény

273 EGYSÉGES VOLT-E A MECSEK-VÖLGYSÉG-HEGYHÁT
NÉPI ÉPÍTÉSZETE A XIX. SZÁZAD VÉGI, XX. SZÁZAD ELEJI IDŐSZAKBAN?

276 AZ 1900 KÖRÜLI ÉVTIZEDEK PARASZTI PORTÁJÁNAK
ELEMZÉSE A MECSEK-VÖLGYSÉG-HEGYHÁT FALVAI ALAPJÁN
Pajta, csűr
Sertés- és kisállattartó épületek
Górék
Kutak, kútházak
Kerítések
Tornácok, előlépcsők, udvari burkolatok
Kapuk, ajtók, ablakok
A látszó téglá

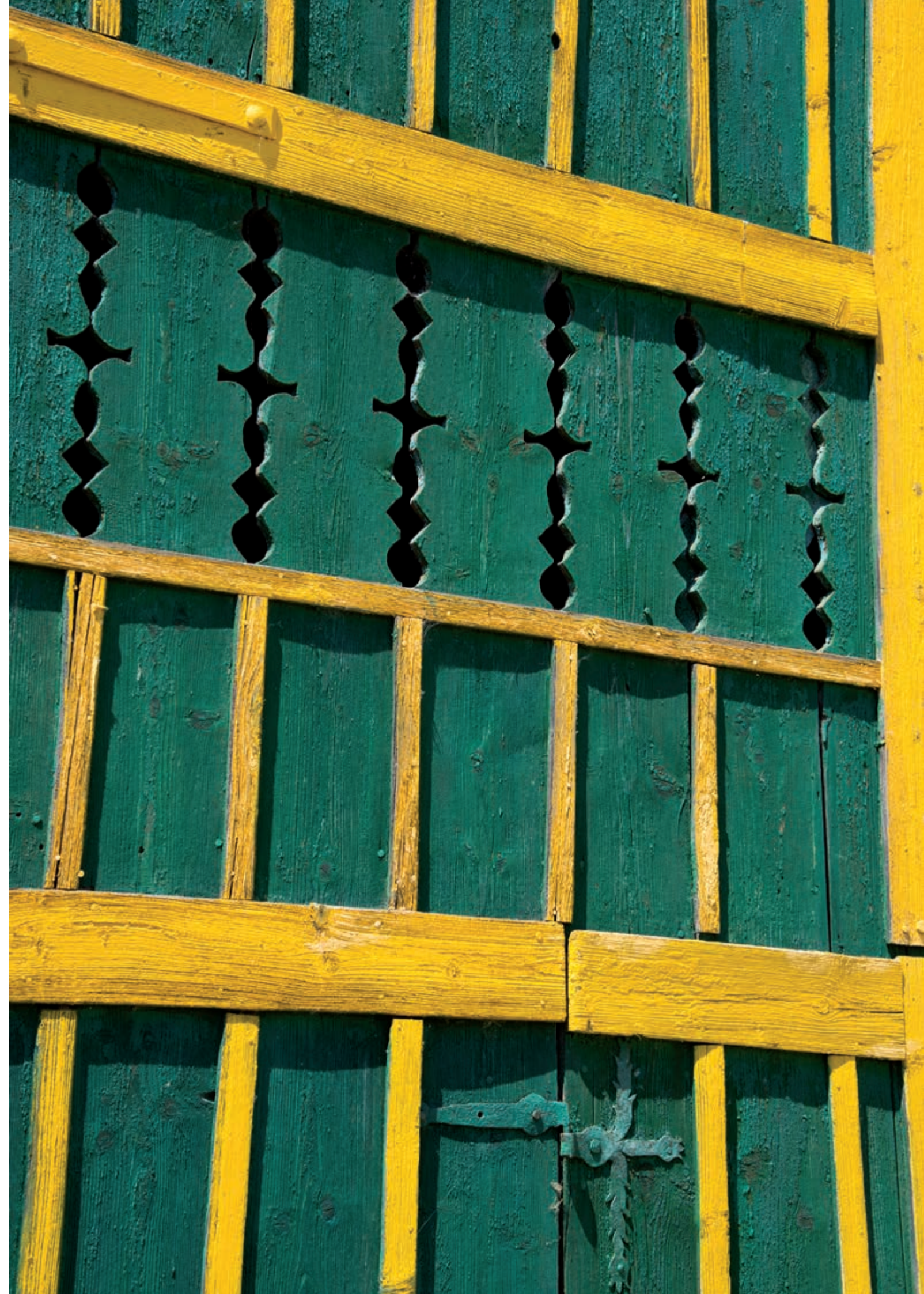
293 FELHASZNÁLT IRODALOM

7. oldal Tormás, pajtakapurészlet
8. oldal Magyarhertelend, gazdasági épület homlokzatrészlet
9. oldal Mekényes, gazdasági épület utcai homlokzat
10. oldal Mágocs, pajta pincelejárata
11. oldal Tormás, gazdasági épületek a kapualjból nézve
12. oldal Mekényes, wc utcai homlokzatrészlet
13. oldal Bodolyabér, pajtakapurészlet
14. oldal Mágocs, pajta pincelejárata
15. oldal Mágocs, pajta pincelejárata
16. oldal Mindszentgodisa, lakóépület homlokzat részlet

ELŐSZÓ – ÚTMUTATÓ

Célunk a kötettel korszerű, tudományos kutatáson alapuló, átlagos műveltségű olvasóhoz is szóló kézikönyv közreadása, amely gazdagon van illusztrálva és igényes kiállítású. A tematika a teljesség igénye nélkül arra irányult, hogy bemutasson mezőgazdasági épületeket, ipari emléket (malom) és a népi építészet körébe tartozók házakat, melléképületeket.

Az országos műemléki topográfiai kötetek tartalmi, szerkesztési és módszertani gyakorlata nélkül ma már nem készíthető el ilyen munka, de a helyi adottságok és körülmények hangsúlytölődásokra vezettek. Mindenekelőtt közös a földolgozás műfaji tekintetben nem a 46 település építészettörténetének megírása volt a cél, hanem az építészeti topográfiai vizsgálódás. Ez alapkutatásnak tekinthető, hiszen minden földolgozásra kiválasztott épület egy-egy mélyfúrásnak számít. Egy-egy épület részletes ismerete teszi lehetővé később az építészettörténeti, vagyis szintetizáló munka elkészítését.

A látszó tégl architektúrával épült gazdasági épületek a Mecsek–Völgység–Hegyhát mind a 46 településén megtalálhatók, néhol már csak szórványosan, de vannak falvak, ahol az állattartó épületek még egymás mellett sorakoznak, egységes beépítést alkotva.

Legjellegzetesebb épület ezek közül az udvart keresztben lezáró pajta, mely karakterében, alaprajzi kialakításában mindenütt hasonlóságot mutatott, mégis különböztek, a több száz általunk bejárt és megismert portán kettő teljesen azonosat nem lehetett felkutatni belőlük.

Eleink, ahogy a népdalokban, a népviseletekben, úgy az építkezés terén is szinte kifogyhatatlan tárházát hozták létre a különböző homlokzati motívumoknak, azok sorolásának, összekapcsolásának, egységes megjelenítésének.

Mikor ezek az épületek létrejöttek, kb. 1890–1945 között, akkor a vidéki parasztgazdaságok fénykorukat élték. A kifejezetten magas színvonalon létrehozott épületeket már nem csak szükségből építették, hanem a nagyvilág felé meg is mutatták, hogy mire képesek, mit tudnak.

Ezek a gazdaságok jellegzetesen inkább egy-egy tájegységre jellemzőek, talán kevésbé az akkori népesség összetételére. Bár a német nemzetiség ebben a korban szinte majd minden településen meghatározóan jelen volt.

Sajnos mára a paraszti gazdasági épületek szinte kivétel nélkül elvesztették funkciójukat. A megismert több száz porta közül mára néhány istálló pajtát használnak nagyállattartásra, tehennel benépesítve.

Néhány sikeres példa is van a felújítás utáni funkcióváltásra, pajtából lakóház készült; pl. Mecsekpölöskén, Mánfán, és Szatinán, vagy pajtából varroda Sásdon, ill. pajtaszínház Kárászon. Olyan is van, amely megújult, de most is a paraszti gazdálkodást szolgálja; például: Magyarszék.

A magyar falu építészetének közelebbi megismerése, vizsgálata, s értékeinek megbecsülése napjainkban már túlnő a szaktudományok keretein. Ehhez kívánunk az olvasónak kellemes és hasznos időtöltést!

2014. augusztus 25.

Koller József

Kárpáti Jenő

BEVEZETÉS

Írásomban a Mecsek-Völgység-Hegyhát népi téглаépítészetével foglalkozom. Azon belül is elsősorban a gazdasági épületek teljes körű bemutatására törekszem. Mindezt úgy, hogy megismertetem az olvasóval a térség mind a 46 települését és azok még fennmaradt jellegzetes paraszti téглаépületeit. De mielőtt rátérnék a fő témára, a bevezetés során körbejárnék pár kérdést.

Szeretném felvázolni, hogy mégis milyen szempontok indítottak el ezen az úton és hogy milyen feladatok megoldását céloztam meg. Nagyon fontosnak tartom a megye égetett téglából (vagy vályogtéglából) épített örökségének (lakóházainak, gazdasági épületeinek, közösségi építményeinek) felmérését és dokumentálását, valamint ezen értékek fotókon és rajzokon történő megörökítését. Úgy vélem, hogy a mai globalizálódó, folyton változó világunkban kiemelkedő fontossága van a helyi hagyományok, a nemzeti örökség és minden olyan érték számbavételének, megőrzésének és ápolásának, amely az identitás fenntartásában szerepet játszhat. Az épített örökség e tekintetben kiemelkedő jelentőséggel bír. Reményeim szerint a munkám rámutat arra, hogy a dokumentált épületek megmentésre várnak. Természetesen nem várom el, hogy mindegyik vizsgált épület érintetlenül fennmaradjon a későbbiekben is, de arra véleményem szerint mindenképpen törekedni kell, hogy a stílusukban egyedülálló, építészettörténeti korszakukat hűen és tisztán tükröző épületek, máig sértetlen utcaképek megóvásra kerüljenek, azaz műemléki védettséget kapjanak. Az építészeti és kulturális értékeket hordozó népi téглаépületek fennmaradásához a társadalmi megbecsülés újjáéledése is szükséges. Ehhez remélem értékvédő munkám fontos kommunikációs eszközzé válik. Persze nem azt gondolom, hogy a népi építészet védelmében a modernizáció eszközeit teljes mértékben el kell utasítani. Úgy vélem,

hogy a modern technológiai és szerkezeti újítások ésszerű alkalmazásával, a mai megváltozott igények is kielégíthetőek egy öröklött környezetben, melynek megőrzése és értékeinek továbbörökítése elengedhetetlen feladat a ma nemzedékének számára.

A bevezetés további részében kitérek a téglatörténelmére, annak előállítására, illetve felhasználására. Természetesen lényegi hangsúlyt fektetek a téglamagyarországi, illetve a térségen belüli szerepére. Továbbá foglalkozom hazánk népi építészetével és annak sajnos egyre fogyatkozó értékeivel, hiszen a XX. század történései során rengeteg értékes épület pusztult el. Mindez igaz a magyar népi téглаépítészetre is úgy általában, mint ahogy a Mecsek, a Völgység és a Hegyhát településeire is. Szerencsére azonban még mindig számos téглаépület hirdeti ma is a népi építkezés építészeti és kulturális értékeit. Összességében azt remélem, hogy mindezen információk halmaza megfelelő alapot ad majd ahhoz az olvasónak, hogy a könyvben bemutatásra kerülő falvak és téглаépületek értékeit felismerje.

Balra: Magyarszék, malomrészlet
Fenn: Sásd, homlokzatrészlet

A TÉGLA TÖRTÉNETE

Véleményem szerint általában alábecsülik a téglá sokoldalúságát és nem értékelik az ebből fakadó előnyöket. Holott a hozzáértő szakemberek, az építészek, mérnökök és mesteremberek mindig is tisztában voltak vele, hogy mikor és hogyan használják ki a téglá alkalmazásából adódó lehetőségeket. Az elkövetkező pár oldalon ennek az egyszerű építőanyagnak a története kerül bemutatásra. Úgy hiszem a népi tégláépítészet teljes körű megismerésében jelentős segítséget nyújthat a téglá szerepének, előállításának és felhasználásának történelmi áttekintése.

A téglá az egyik legrégebbi építőanyag. Kr. e. 10 000-ben már ismerték és használták az agyagtéglát. A sajtolt téglát később, Kr. e. 5000 körül kezdték először alkalmazni. Az ókori téglagyártó kultúra csúcspontja pedig Kr. e. 3500-ban Mezopotámiában volt, ahol a napon kiszáritott vályogtéglákat agyagos sárral körbevett boglyákban fával, szalmával vagy náddal kiégették. Az így előállított első mesterséges építőelem, az égetett téglá elterjedése lehetővé tette tartós szerkezetek megépítését olyan

vidékeken, ahol erre eddig nem volt lehetőség. Ráadásul olyan ellenálló, mint a kő, viszont lényegesen könnyebben formálható. Nem sokkal később pedig már az első mázas téglák is megjelentek, melyek nemcsak a díszítésben biztosítottak újabb lehetőségeket, hanem számtalan színnel is felruházták a tégláépületeket.

A római építészet jellegzetes építőanyaga volt az égetett téglá. A kor mesterei képesek voltak már tömegtermelésben előállítani, így a legjelentősebb építészeti alkotások részben téglából készültek. Megtalálható a Pantheon,

Fenn: Magyarhertelend, pajtahomlokzat-részlet
Jobbra: Tormás, pajtahomlokzat-részlet

a Colosseum vagy Caracalla termáinak szerkezetében is. Ugyanakkor tény, hogy a rómaiak a téglavetés és a téglarakás technikáinak a fejlesztésére koncentráltak az építészeti stílusokkal szemben. A Krisztus utáni századokban már a boltozatok építéséhez is téglát használtak. Később Bizánc tovább javított a téglagyártás módszerein. Ennek kitűnő példája a nagyszerű Hagia Sophia.

A téglagyártás technológiájával a rómaiak ismertették meg a hazánkban élő népeket. Pannónia területén elsősorban az állandó hadi gócpontok mellett jöttek létre téglagyártó helyek. (Aquincum és Ó-Buda környéke, Arrabona) De mindenképp említést érdemel a rómaiak által épített város, Szombathely (Savaria) is, mely a téglá- és agyagipar történelmének a szempontjából is igen gazdag lelőhely. A település geológiai viszonyai kiváló minőségű agyagot biztosítottak és biztosítanak a mai napig. Így nagy mennyiségű emlék maradt fenn. Ezek között találhatók különböző méretű falazótéglák, padlóburkoló téglamozaikok, párkánytéglák, sík fedlapok, csatorna fedlapok és kúpcserepek is. Ami egyöntetűen elmondha-

Fenn: Magyarország, pajtahomlokzat-részlet
Jobbra: Tarrós, konyhakémény

tó róluk, hogy feltűnően jó minőségűek. Mind színűk, szilárdságuk és súlyuk alapján a mai műszaki elvárásoknak is megfelelnek. Ez az agyag gondos iszapolását, tisztítását és megmunkálását bizonyítja, melyet a fazekas mesteremberek végeztek, mivel ekkor még az agyagiparban nem volt külön fazekas és téglás szakma. Ugyanakkor ebben az időben az Alföldön tüzelőanyag hiányában nem tudott ez a mesterség megjelenni.

Balra: Magyarhertelend, pajtahomlokzat-részlet

A XIII. századra az égetett téglá Európa és Ázsia szerte elterjedt és alkalmazott építőelem lett. A téglavetés és téglarakás ismerete Észak-Afrikába és Közép-Ázsiába az iszlám vallásnak, míg egész Európába a keresztény templomoknak és kolostoroknak köszönhetően jutott el. Ugyanekkor Indiában, Thaiföldön és Burmában a buddhizmus tette közismert építőanyag-gá a téglát.

Hazánk területén a rómaiak után számos nép (hunok, gótok, longobárdok, avarok, frankok) telepedett le, de a vályogkészítéssel, tégláégetéssel kisebb mértékben foglalkoztak. Az Árpád-kori királyok idején az agyagipari termékekkel elsősorban templomokat, kápolnákat építettek. A XIII. század közepétől Magyarországon fokozatosan kiépült a céh rendszer. Így a téglavetők, kőművesek, kőfaragók, ácsok közös céhekbe tömörültek és valószínűsít-

tően a nyers téglákat kemence nélküli boksákba rakva égették ki. A XIV. században pedig már többnyire kemencéket használtak. Elsősorban boksakemencéket (az égetendő téglákból építették ki a boltozatot) és mezei vagy tábori kemencéket (egy bizonyos magasságig állandó oldalfaluk volt, tető nélkül) alkalmaztak. Őrszentpéteren tártak fel egy középkori tégláégető kemencét, mely az előbb említett két típus közti átmenet. egyméteres átégetett agyagfalú szilárd vázzal látták el és a nyers téglákat fahasábok köré, élükre állítva, 5 sorban, méteres magasságban helyezték el boltozatosan. Közéjük nagy szemű folyami kavicsokat tettek, melyek tárolták a hőt, de megakadályozták, hogy a láng közvetlenül a nyers téglát érje. Mindez fölé még 2-3 méterig rakták a téglát, köztük levegőjáratokat hagyva, majd az egészet kőpenyértéglával és cseréppel borították és agyag-

gal bevonták. Az égetés folyamata 6-8 napig tartott, a hőt fokozatosan növelték, körülbelül 900–1000 Celsius fokig (amikor ezt elérték, a tüzelőnyílásokat lezárták), majd szintén 6-8 napig hagyták kihűlni a kemencét. Csak ezek után bontották a kőpenyét. Természetesen ezekben az időkben még elengedhetetlen volt a jó agyaglelőhely közelsége ahhoz, hogy egy tégláégető műhely megfelelően működhessen.

A reneszánsztól a XVII. századig a technikai fejlődések többek között a téglagyártásra is hatással voltak. A téglakészítés módszerei tovább javultak és egyre olcsóbbá tették a folyamatot és annak végtermékét. Ezáltal pedig a téglá a társadalom szélesebb rétegeihez juthatott el és ennek köszönhető, hogy az olyan jelentős építészeti mesterművek mellett, mint például a firenzei dóm vagy Iszfahán hídjai és

mecsetjei, a városi téglalakóházak is megso- kasodtak. Nem beszélve arról, hogy az újvilág építészetében is egyre meghatározóbb szerep jutott ennek a varázslatos építőanyag-nak.

A magyarországi manufaktúráis téglatermelés a XV. században európai színvonalú volt. Mátyás király számolatlanul hívta hazánkba az olasz várépítő mestereket, akikkel további iparosok és kézművesek is érkeztek és akik a már meglévő termelési módszereket tökéletesítették. Azonban a XVI–XVII. században a három részre szakított Magyarországon a gazdasági fejlődés komolyan megtorpant. A törökök által megszállt területeken a magyar lakosság teljesen elszegényedett, a kézműipar nagy része, így a téglakészítés is csaknem teljesen megszűnt. Ugyanakkor ez idő tájt a törökök számos mecsetet, minaretet, fürdőt, valamint sírépítményeket, várakat, rondellákat emeltek. Azonban többnyire török mesterembereket dolgoztattak. Ám a török jelenlét első pár évtizede után már a magyar iparosok is színre léphettek és sok fogást lestek el a török mesterektől. Ezáltal a magyar tégláépítészet, még ha lassan is, de ismét fejlődésnek indult, egészen a török hódoltság végéig. Ekkor a keresztény seregek felszabadító hadműveletei során az országban számos település elnéptelenedett, vagy teljesen elpusztult. A visszafoglalt területeket a Rákóczi-szabadságharc végéig a teljes pénztelenség és gazdasági stagnálás jellemezte.

A XVIII. század második felétől Angliában indult ki a klasszikus ipari forradalom, melynek során a háziipart és a manufaktúrákat felváltották a gépesített gyárak. A téglagyártás területén is új módszerek és eljárások születtek, melyek révén a téglá nagy mennyiségű termelése, valamint a közlekedés hatalmas fejlődéseként a távolsági szállítás is megoldódott.

Magyarországon ekkor még nem voltak adottak az ipari forradalom feltételei, így a téglaiipar robbanásszerű fejlődése sem indulhatott meg. A tégláégetők ebben a korban még manufaktúrális üzemek voltak hazánkban. Ugyanakkor új módszerekkel, metódusokkal nálunk is próbálkoztak. Az 1790-es években Sopronban fa helyett szénnel kezdték el kiégetni a téglákat, melyek kezdetben még rossz minőségűek voltak ugyan, de pár éven belül rátaláltak a megfelelő eljárási módra. Továbbá az üreges téglá is komoly szerephez jutott a hazai tégláépítészetben. Habár előállí-

tásának technikáját már az ókor óta ismerték, de mindeztidáig csak különleges falazásoknál, illetve boltozatok készítésénél alkalmazták. 1830-ban viszont az esztergomi bazilika építésénél már üreges téglát használtak.

Az ipari forradalom a XIX. században kisebb-nagyobb késéssel egész Európában és Észak-Amerikában is lezajlott. A téglagyárak a gépesítések térnyerésével minden igényt ki tudtak elégíteni, így a téglá az ipari és üzleti épületek népszerű építőanyaga lett. Továbbá belőle készültek a neogótikus építészet műremekei és a korai felhőkarcolók is. Ám mindezen eredmények eléréséhez a téglaiiparban egy új technológia bevezetésére volt szükség, ugyanis a XIX. század közepéig a téglá égetéséhez használt kemencék nagy hátránya volt, hogy minden esetben meg kellett várni azok teljes kihűlését. Az áttörést az 1858-ban feltalált Hoffmann féle körkemence hozta meg. Ennek hála az addig szakaszosan működő kemencékkel szemben 50–60 százalékos tüzelőanyag-megtakarítást lehetett elérni. Sőt a körkemencék révén

Fenn: Komló, pajtahomlokzat – részlet

Balra: Tormás, pajtahomlokzat – részlet

Jobbra: Kishajmás, gazdasági épületek, oromfalrészlet

az égetés folyamatossá vált, a nyerstéglák behordása, a kiégetés valamint a kihordás szünet nélkül működhetett az egyforma nagyságú kamráknak köszönhetően. A találmányt a későbbi évtizedekben tovább tökéletesítették, valamint más körkemencéket is üzembe helyeztek. (ilyen volt a Siehmon-Rost rendszerű -, vagy a Bühner-féle cikk-cakk körkemence) Az 1800-as évek végére a körkemencék elterjedésével a tégl- és a cserépgyártás nagyfokú fejlődésnek indult nemcsak az egész világon, hanem Magyarországon is.

Hazánkban nagyipari téglagyártásról 1838 után beszélhetünk. Az 1838. március 13-i árvíz-katasztrófa hatalmas károkat okozott Pesten, mivel a házak jelentős része vályogból épült és az ár kimosta a kiégetetlen agyagot. Az újjáépítéshez rengeteg téglára volt szükség. A hirtelen megnőtt téglaszükséglet konjunktúrát okozott a téglaiiparban. Számos központilag támogatott téglauzem, téglagyár létesült Pest környékén. A legjelentősebb Miesbach Alajos által létesített téglagyár volt Rákoson, mely ebben az időben Európa második legkorszerűbb üzeme volt és úgy tervezték, hogy akár 14 millió darab téglát is elő tudjon állítani évente. A gazdasági fellendülés újabb lendületet vett az 1867-es kiegyezés után. Lázás vasútépítés indult meg és részvénytársaságok, bankok jöttek létre. Ez természetesen pozitív hatással volt a téglagyártásra is. Az 1896-os millennium idején már olyan tégl- és cseréptípusokat tudtak a hazai üzemek előállítani, melyek képesek voltak az országban felmerülő minden elvárásnak maradéktalanul megfelelni. Sőt a már nagyrészt gépesített gyárak nagy teljesítményű, magasnyomású sajtolópréseket alkalmaztak a lehető legszebb formák eléréséhez. Ezáltal versenyben tudtak lenni a korabeli külföldi gyárakkal is.

A magyarországi téglagyártás fejlődésében komoly szerepet játszott Dél-Dunántúl téglaiipara. A XIX. Század második felében téglaiipari nagyüzemek jöttek létre Baranya, Zala, Tolna és Somogy megyékben, melyek jelentősen hozzájárultak a térség városainak innovációjához. Az itt előállított téglák jelentős része a gyenge infrastrukturális lehetőségek miatt még évtizedekig a környező szükségletek kielégítésére szol-

gált. Ezen helyzet legnagyobb haszonélvezője Pécs városa volt, ahol ebben az időben számos jelentős építkezés folyt. A város téglauzemeiben az 1865-ös évben hatmillió téglát égettek, többet, mint a megye összes többi gyárában és üzemében együttvéve. Ugyanakkor az 1880-as évekre az egész Dél-Dunántúlon egyre növekvő igény alakult ki az építőanyagok iránt, aminek hatására a téglagyártó egységek fejlettebb és nagyobb volumen előállítására képes termelőeszközök alkalmazására kényszerültek és a fokozódó keresletre megfelelő kínálatlall igyekeztek válaszolni. Mindezek hatására beindult a kapitalista gazdasági fejlődés ezekben a megyékben is. Ez a folyamat egészen az első világháborúig tetten érhető, bár az építkezések nagyrészt a városokban, elsősorban Pécsen, Kaposváron, Zalaegerszegen és Szekszárdon folytak, mivel a falvak nagyban függtek a jó terméstől és csak a kivételesen jó években vállalkoztak a gazdák fejlesztésekre. 1890 és 1914 között számos tégláépítészeti értékkel lett Magyarország gazdagabb. Eklektikus és szecessziós stílusban épültek paloták, templomok, bankszékházak, színházak, bíróságok, közigazgatási épületek, iskolák, posták és kórházak. Ezek mind komoly mennyiségben használtak téglát, valamint a gyár- és raktárépületek megépítései is nagy téglamennyiséget igényeltek.

Ha tovább szűkítem a kört és a téma szempontjából lényeges Baranya megyei területre koncentrálok, akkor elmondhatom, hogy

Balra fenn: Gödre, gazdasági épület, oromfalrészlet
Balra lenn: Bakóca, templom, utcai lépcsőrészlet
Lenn: Szalatnak, pajtahomlokzat-részlet

a fentiekben leírtakkal nagyjából megegyező történelmi és gazdasági folyamatok zajlottak le a térségben is. Az 1880-as évekig a téglagyártás még kézi vetéssel működött és a jó téglavető munkásokat keresték és nagyon megbecsülték. Viszont erre az időszakra már olyan jelentőssé vált a téglakonjunktúra itt is, hogy a növekvő kereslet kielégítéséhez az üzemek korszerűsítése elkerülhetetlen lett. Azonban a szükséges tőke előállítása mellett a helyi olcsó munkaerő is problémát jelentett, ezért a gépesítések az első világháborúig csak lassan, fokozatosan valósultak meg. Mindenesetre a millenniumi időkben a századfordulón már olyan sokfajta méretben gyártottak téglát, hogy szükségszerű volt szabványokat bevezetni. Baranya megye törvényhatósága rendeletben szabályozta a falazó, a burkoló és a kövező téglá, valamint a közönséges tetőcserép szabvány méreteit. E szerint például a megye területén használható szabvány falazó téglák 29 cm hosszúságúak, 14 cm szélességűek és 6,5 cm vastagságúak lehetnek.

Jobbra: Magyarhertelend, pajtahomlokzat

A XIX. század végi növekvő építőanyag szükséglet kielégítését a téglagyárak a gyártási technológiák gépesítésével és a Hoffmann-féle körkemence használatával oldották meg a Dél-Dunántúlon is. Azonban ez a folyamat ahogy az egész országban, úgy a térségben is nehézségekbe ütközött és az első világháborúig csak fokozatosan bontakozott ki. A gépesítéshez szükséges tőke előállítása mellett, az is problémát okozott, hogy e megyékben olcsó volt a munkaerő. Ráadásul többnyire a gépi termelésre való átállás éveiben a technikai színvonal csak stagnált.

Az első világháborúig a falusi emberek viszonylag ritkán építettek égetett téglából. A polgáriasodás és a gazdasági fejlődés hatásai a két világháború közötti időszakban éreztették jelentősen hatásukat a paraszti világban. Ekkor már a gazdák előszeretettel alkalmazták a téglát, mint építőanyagot, mely ráadásul nemcsak az istállók, pajták, kutak és kerítések alkotóelemeiként került felhasználásra, hanem mint díszítőelem is jelentős szerephez jutott. Azaz a téglá előretörése és térhódítása a porták és általuk az egész falu megjelenését megváltoztatta, fennen hirdetve az ott élők jelentőségét.

Az építész szakirodalom többnyire azt sugallja, hogy a XX. századra a téglá elvesztette vezető szerepét az alkalmazott építőanyagok között, helyét modernebb anyagok, mint az üveg vagy a beton vette át. Véleményem szerint sokkal árnyaltabb a kép. Hiszen elég csak a két világháború utáni újjáépítés időszakait nézni, amikor jelentős szerep hárult a tégláépítésre. Egészen napjainkig igaz, hogy a téglagyártás egyre nagyobb méreteket ölt. Újabb és újabb terméktípusok és eljárások kerülnek kifejlesztésre, melyek révén ezt az egyszerű építőanyagot a korábbinál is újszerűbben, ötle-

tesebben lehet az épületekben felhasználni. Abban, hogy a téglának ma is vezető szerepe van az építőanyagok között, jelentős szerepe van az olcsósága mellett a hagyománytisztletnek is.

Mind ez idáig a tégláépítészet történelmére és fejlődésének hatásaira koncentráltam. A témán belül a továbbiakban a téglával, mint anyaggal, valamint a téglakészítéssel és a téglarakással foglalkoznék még pár gondolat erejéig. Minden esetben, ha egy tárgyat vagy akár egy épületet meg akarunk érteni, akkor mindenképp előtte meg kell tudnunk, hogy hogyan készült és hogy mi befolyásolta az anyagválasztást. Ahhoz, hogy megtudjuk az okokat, melyek a végeredményt meghatározták, ismernünk kell a folyamatokat. A téglá esetében tehát a készítését és a felrakását is vizsgálni

kell. Előállítása során különböző technikákkal befolyásolni lehet a színét, méretét, formáját, állagát, szilárdságát, tartósságát, valamint tűz- és vízállóságát. Ezért a tervezőnek komoly tudásra van szüksége a téglával kapcsolatban, hogy fel tudja mérni, mire is van az adott feladatban szüksége. Továbbá fontos a téglarakás módszereinek az ismerete is, hiszen az ahogy a téglá a társaival egységbe olvad, meghatározza az épület színét, formavilágát, díszítőmotívumait, azaz az egész megjelenését.

A két alapvető típus a napon kiszáritott vályogtéglá és a kiégetett téglá. Napjainkban a vályogot elsősorban a világ elmaradottabb régióiban alkalmazzák. A legnagyobb hátránya, hogy a vízzel szemben nem ellenálló. A nedvesség hatására elveszti szilárdságát, az eső könnyen elmossa. Ez a probléma a kiégetéssel megoldható. Azonban ez a folyamat nem

olyan egyszerű. Csak 900–1150 °C között üvegesedik meg a téglá és ezt a hőmérsékletet 12–16 órán át kell folyamatosan biztosítani. Ellenkező esetben vagy túl lágy állagot, vagy túl üvegszerű masszát kapunk.

A téglá alapanyaga az agyag. Napjainkban mély gödrökből ássák ki és homokot kevernek hozzá. Az így kapott elegy agyagtartalma meghatározza a végtermék tulajdonságait. A kiégetett tégláig számos műveletet kell végrehajtani. Az első két művelet a durva és a finom őrlés. Ezután a megnedvesített anyagot átgúrnák egy csigaprésen és szállító szalagsorra préselik, ahol téglányi egységekre vágják fel a szalagon futó masszát. Az ötödik és hatodik műveleti rész a szárítás és az égetés. A mai korszerű téglagyártásban a kiégetés alagútke-mencékben zajlik, melyet gázlánggal fűtenek. Az alagútban a termék fokozatosan hevül fel

a megfelelő hőmérsékletre, majd fokozatosan hűl ki. Ezután már csak a csomagolás, tárolás, szállítás és a végső felhasználás marad.

A falazását a kőműves felel. A feladata az, hogy a sok ugyanolyan téglából egy sajátos egységet hozzon létre. A folyamat során a téglákat vízszintesen fektetik fel habarcságyra. A habarcs vastagsága és színe természetesen befolyásolja a fal, az épület megjelenését. Legfőbb alkotóeleme a mész, mely alpból fehér, homokkal elkeverve sárga színt biztosít a habarcsnak. Más adalékanyagokkal további színeket is el lehet érni. Például az ókori Bizáncban téglaporral vöröses színvilágot biztosítottak a habarcsnak, míg a viktoriánus kori Angliában a pernye hozzáadásával fekete színt értek el. A téгла és a habarcs ügyes felhasználásával, az épületnek egyedi ritmust lehet adni.

A téglafalak esetében fontos szempont a kötések vizsgálata. Mivel a falaknak többnyire nemcsak saját súlyukat kell elbírnuk, ezért a téглаépítéset teljes történelmi időszakára igaz, hogy rendszerint többszörös téglavastagsággal építették meg az épületeket. Ilyenkor a téglákat egyszer hosszirányban, majd ezekre merőlegesen rakják fel. Ezeket futósornak és kötősornak nevezik. A téglakötésmódok a futó- és kötősorok változatos felhasználásából adódnak és fontos elemei a téглаépítészetnek. A kötések változatosságából fakadóan az építésznek tökéletes eszköz az önkifejezéshez.

Természetesen nem tudom teljes bizonyossággal megmondani, mit fog hozni a téгла számára a jövő, de a megérzésem pozitív jövőképet sejtet. Elég, ha csak abból indulok ki, hogy bár a téгла előállítására óriási utat tett meg azóta, hogy az újkőkori ember az első kezdetleges formát meggyúrta az iszapból, mégis elmondható, hogy az alapvető eljárások szinte alig változtak az elmúlt évezredek alatt.

A téгла sajtolását a XIX. századtól végezték csak gépek és a gépesített sajtolás legtöbb eljárása még ebben a században kialakításra került. A módszer azóta lényegében nem módosult, csak az irányítás automatizálása történt meg. Míg azonban a folyamat korábban heteket vett igénybe, addig manapság néhány óra alatt lezajlik. Valaha a fazekasok, kőművesek,

téglavetőik az egyformaság elérésére vágytak. A mai gépesített üzemegységeknek ez már nem kihívás. Manapság viszont egyre többszöri az igény, hogy a téгла a kézzel sajtoltra emlékeztessen. Továbbá ha a megrendelő számos különböző alakú téglát kér, akkor az is nehézségekbe ütközik. Ugyanis ezen kérések teljesítéséhez az automatizált gyárak bizony nem elég rugalmasak, hozzáteszem, most még.

A kiégetések kulcskérdése a kemence használata. Már a rómaiak egyszerű felső légáramú kemencéket alkalmaztak és a technika fejlődése egészen a XIX. századik, a folyamatos üzemű kemencék feltalálásáig nagyon lassan haladt. Ekkor azonban az elv folyamatos tökéletesítése révén a termelés hatékonysága elképesztő mértékben megnőtt. Manapság elsősorban a tüzelőanyag és a környezetszennyezés a fő kérdés, de a technikai fejlődések üteme alapján nyugodtan kijelenthető, hogy ezen problémákkal kapcsolatban is lesz a közeljövőben előrelépés.

Tovább árnyalja a téгла jövőjével kapcsolatos kérdést az a tény, hogy míg a téglakészítés teljesen gépesített, addig a falazás folyamatában a modern technológia szinte egyáltalán nincs jelen. A téglarakás során alkalmazott szerszámok anyagukban változtak az idők során, de elvi szinten változatlanok maradtak. Viszont a probléma mégis inkább az, hogy a kőműves mesterség igazi fortélyait a képzés

Jobbra: Bikal, templom, utcai kerítésrészlet

Fenn: Mintszentgodisa, gazdasági épület, homlokatrészlet

jelenlegi színvonalán nem lehet elsajátítani. Ha valaki több ismeretre vágyik, magának kell utána járnia.

Ugyancsak fontos szempontnak érzem a tervező szerepét is megemlíteni, mely mára teljesen átalakult. Minden tudását a könyvek-ből meríti és elméleti síkon mozog a tervezés során, a mesteremberekkel szemben a legritkább esetben ismeri behatóan az építőanyagokat. Pedig a modern technológiák sokkal

szabadabbá tették az építészeket, az építőanyagok hatalmas választéka áll a rendelkezésükre. Ez a szabadság azonban teher is, mivel elvárják, hogy ezt a választékot tökéletesen ismerje is. Azonban a múltban segítséget kérhett az építkezésen dolgozó szakemberektől, mesteremberektől, viszont ma a tervezés folyamán még nem is ismeri őket.

Ha végig is gondolom a téglapítészeti fejlődését és az azt befolyásoló társadalmi, gazdasági, és politikai változásokat, illetve ha meg is értem ezek kiváltó okait, akkor is csak azt mondhatom meg, hogy hol tart a téglma. Azt, hogy a jövőben milyen szerepet fog betölteni, nem tudom megmondani. Csak tippelni tudok. De ha engem kérdeznek, akkor szerintem a téglma, mely az elmúlt évezredek alatt olyan meghatározó építőanyag volt, a jövőben is sikeres marad.

Fenn: Bakóca, pajtahomlokzat-részlet
Jobbra: Sásd, templomtoronyszíj részlet

A NÉPI ÉPÍTÉSZET

A magyar népi építészet számos korszakra tagolható, még ha éles korszakhatárokról természetesen nem is beszélhetünk. Azonban az egyes periódusok időtartalma viszonylag jól ki rajzolódik és ezáltal a történeti folyamat áttekinthetőbbé válik. Ugyanakkor a vizsgált téma szempontjából a kezdetleges építmények, valamint a sátrak és a kemencés veremházak kialakulása és fejlődése irreleváns, így ezen időszakot nem tárgyalom.

Hazánk népi építészetében a XIV. századtól jelentős változások zajlottak le, melyeket a korszak dinamikus gazdasági és társadalmi fejlődése vont maga után. Ilyen újítás volt az épületek felszínre kerülése és a többhelyiséges ház, azaz a többsejtűség elterjedése. Illetve ugyanilyen fontos elem volt a füstmentes, meleg lakóter, valamint a gazdasági épületek megjelenése is. Ugyanakkor a téglma a falusi közrend házainál a XIV. és a XVI. század közötti Magyarországon még szinte egyáltalán nem fordult elő. A legfontosabb építőanyag ebben az időszakban a fa volt. Továbbá a sövényfal és a földfal készítésének a technikáit alkalmazták előszeretettel.

A korábban csak elvétve előforduló táji elterések az építészetben a XVII. és a XVIII. századra egyre jelentősebbé váltak. Az 1600-as évek politikai helyzete, a három részre szakadt ország egyértelműen hozzájárult a táji tagoltság kialakulásához, kiteljesedéséhez. Azonban

mindez az építészeti újítások terjedését is elősegítette, hiszen a háborúk után a XVIII. századra a lerombolt épületeket már az újabb technikák segítségével építették meg.

A korábban előszeretettel alkalmazott rakott sárfal egyre inkább visszaszorult, (bár teljesen nem tűnt el, sőt Győr-Ráckeve térségében meghatározó maradt) helyét a tömés/verett fal és a vályog vette át. Míg előbbi a Dunántúl nagy részén és a Bácskában, Bánságban, addig utóbbi elsősorban az Alföld nagy részén vált meghatározóvá. Ekkoriban tehát az uralkodó falanyag a föld volt, mely fokozatosan kiszorította a XIX. századra a Székelyföld, s a délnyugati határsáv kivételével a fafalas (elsősorban boronafalas) építkezést. A XVIII. századra a falusi közrend építkezése in is meg-megjelent már a téglma, valamint a kő is, de csak nagyon korlátozott mértékben és csak a tehetősebbek körében. Azonban jelentős építőanyaggá nem válhattak, hiszen a korszak infrastruktúrája nem tette lehetővé a szállítást, ezért csak előállításuk, kitermelésük helyének közelében alkalmazták őket.

A népi építészet ezen periódusában a szellemenyes tető volt a legtöbbször előforduló tetőszerkezet. Táji tagoltság e téren nem volt tetten érhető. Azonban fontos újítás volt az olóláb megjelenése, melyet rövid időn belül az egész Dunántúlon alkalmaztak a XVII. században. Viszont a Dunától keletre már nem volt mindennapos, a Tiszától keletre pedig szinte egyáltalán nem terjedt el. A héjazat szempontjából a szalmafedet az ország nyugati felében felváltotta a zsúpozás. Közép-Magyarországon a teregetett nád helyett a felvert változat jelentett újítást. A faszindely megjelenése is erre az időszakra tehető, habár leginkább templomoknál és középületeknél használták.

Az alaprajzi változások viszonylag kis mértékűek voltak ebben a korszakban. A Dunántúlon az öt vagy még több osztat volt az

Jobbra: Magyaregregy, pajtaajtórészlet

Jobbra: Tormás, pajtarészlet

épületeknél a jellemző. Az előforduló növekmény nem a lakórészeket érintette elsősorban, hanem a hátsó tárolótereket. Ez rámutat a mezőgazdasági termelés és a készletgazdálkodás rohamos fejlődésére. Az istállók mérete nőtt és földemet is kaptak, míg a pajták, csűrök már a közepes gazdálkodásokban is megjelentek. Az Alföldön, illetve a Duna és a Tisza közti síkságon megmaradt a háromosztatú lakóház dominanciája. Az újítás inkább a különálló gazdasági épületek egyre nagyobb számában jelentkezett. Erdélyben pedig a kéthelyiséges ház maradt továbbra is az uralkodó.

Lényeges javulások következtek be a tüzelőszerkezetek területén. A zárt tüzelőberendezést alkalmazó területeken a Felföld kivételével mindenütt elterjedt a kívülfűtés módszere, méghozzá oly módon, hogy a szomszéd helyiségből, általában a konyhából, a pitvarból fűtöttek. A tűz szabadon csak ezekben a helyiségekben égett, szikra és füst itt keletkezett. A Dunántúlon a konyha fölötti földém miatt a kis légtér nagyon füstös volt, ellenben az Alföldön a konyha fölött nem volt földém, a füst a tetőtérbe távozott, vagy ún. szabadkéményt építettek, amely a füstöt a tetőn kívülre vezette. A belülfűtős kemencék esetében a füsttel lenítést úgy oldották meg, hogy egy szélesebb kürtőt építettek a kemence szája fölé és ezen keresztül juttatták a füstöt a szomszédos helyiségbe. A nyílt tűzhelyes vidéken, a Sárospatak – Orsova vonaltól keletre, keskenyebb kürtőt használtak. Így vezették a légnemű égéstermékeket, a szikrákat a tetőtérbe. Lényegében kijelenthető, hogy az 1700-as évekre Magyarországon szinte mindenhol teljesült a füstmentes lakóter igénye.

A XIX. században a paraszti gazdaságok az ország gazdaságával együtt jelentős fejlődésen mentek keresztül. Ez a folyamat kedvezően hatott a népi építészetre is. Korszerűbb technikák

és újszerű építési gyakorlatok jelentek meg, valamint hatósági szabályozásokat vezettek be. Továbbá a falusi mesteremberek száma és képzettségi szintje is emelkedett. Az országban az 1700-as évek végére, az 1800-as évek elejére a falusi lakóházak és gazdasági épületek táji típusai szinte teljesen kialakultak. Az ezt követő közel száz évben leginkább a módszerek, technikák, alkalmazott anyagok minőségi javulásán volt a hangsúly. Az épületek egyes részeit külön szakiparosokkal, specialistákkal építtették meg. Olyan új keletű szempontokat tartottak szem előtt, mint a presztízs, higiénia vagy az esztétika.

A fal építése során felhasznált építőanyagok népszerűségében változások történtek. A boronaépítkezés alkalmazása jelentősen visszaszorult. Zala és Vas megyére, a Székelyföldre és Erdély egyes pontjaira korlátozódott.

Az újonnan épített házaknál a földfal, ezen belül is elsősorban a vályog- és a tömött/vert fal vált uralkodóvá, míg a talpas-vázás és a cölöp-vázás házak száma lecsökkent. A kő csak kis területeken vált rendszeresen alkalmazott építőanyaggá. A téglá pedig továbbra is csak a jómódú gazdaságokban volt jelen.

Alaprajzi változást csak a tornácok hoztak. Oldaltornácok új típusai jelentek meg és terjedtek el rohamos iramban szinte az egész ország területén. Kijelenthető, hogy a tornácos ház a XIX. századra a magyar népi építészet jellemző példájává vált.

Az ebben az időszakban használt tüzelőberendezések jelentősen nem különböztek a korábbiaktól. Változás inkább csak a már meglévő technikák területi eltolódásában történt. Elsősorban a szabadkémény használatának fokozódó terjeszkedése volt tapasztalható, ami-

nek következtében átmenetileg olyan táji sajátosság alakult ki egyes területeken, hogy a még megmaradt régebbi füstelvezetési módok maradványai mellett már a megépült szabadkéményeket is üzembe helyezték.

Ha a falusi lakóépületek külső megjelenésére koncentrálunk, akkor kijelenthető, hogy a XIX. századi Magyarországon a tornácok mellett elsősorban a tetőformák módosulásai okozták a ház tömegében a legtöbb változást. A tetősíkok megtörésével igyekeztek izgalmasabb térhatást kelteni. Volt ahol a faragott, festett csonkakontyok, máshol az egyszerűbb bukós oromok vagy a csapott nyeregtető terjedt el. A díszítések szempontjából elsősorban a parasztházak utcai homlokzatával foglalkoztak. Az itt megjelenő vakolatdíszítések általában az éppen aktuális stílusirányzatokból – barokkos, klasszicista, eklektikus oromzatok – merítettek.

Fenn: Bikal, pajtabelsőrészlet

Egyes homlokzatzsítési motívumok gyakran nem csak az adott községben, hanem akár a falu tágabb körzetében is népszerűvé, jellegzetessé váltak.

A korszak gazdasági épületei közül a csűrök, pajták egyre jobb építészeti megoldásokkal lettek kivitelezve. Falunkénti gyakoriságuk is nő, egészen a cséplőgépek megjelenéséig. A gabonavermek viszont ezzel a folyamattal épp ellentétes utat jártak ekkoriban be, ugyanis szép lassan eltűntek a paraszti gazdaságokból.

A XIX. századi népi építészetről összességében megállapítható, hogy ez a korszak a táji típusok virágkora, ahol ugyanakkor a paraszti épületekben bekövetkezett építészeti változások már inkább minőségi, mintsem típus jellegűek. A század végére a legtöbb településen egységes falukép alakult ki.

Az 1600-as évektől kezdve a népi építészet fejlődése jellemzően olyan irányba indult meg, mely a XX. századra az egymástól szinte teljesen elkülönülő táji típusok létrejöttét, az egyre erősödő táji tagoltságok, eltérések kialakulását eredményezte. 1880 után viszont egy olyan fejlődési tendencia kezdett megjelenni az építészetben, mely napjainkig meghatározó hatással. Ez lényegében az eddigi néhány évszázadban zajló folyamat megfordulását jelentette, azaz a falusi építészet integrálódása, egységesedése kezdődött meg. A táji egyenlőtlenségek szép lassan elkezdtek eltűnni, napjainkra szinte teljesen megszűntek.

Az első világháborúra a füstös-konyhák, a kürtös megoldások szép lassan kiszorultak a házakból. Helyüket mászó – és cilinderkémények vették át. A zárt füstelvezetés a lakásbelsőt teljesen egységessé tette, különbséget csak az jelentett, ha meghagyták a cserépkályhát, kemencét, vagy kandallót.

A cseréptető térhódítása is hasonlóan gyors ütemben zajlott le a millennium időszakában. A korábban uralkodó nád és zsúp alkalmazása olyannyira visszaesett, hogy 1930-ra a mai ország területén már a házak alig 25%-án volt jelen. Az építőanyagok szempontjából sem volt jelentős változás az 1910-es évekig. A tégl a falusi építkezésekben még mindig kis szerepet kapott, azonban felhasználása iránt egyre növekvő igény volt megfigyelhető.

Alaprajzilag a parasztházak a táji különbségek korábban is viszonylag kis különbségeket mutattak. A telekhatáron végigfutó egysoros beépítések viszonylag hosszú épületeket hoztak létre. A XX. század elején a falvakban is megerősödtek a városi hatások. Ennek következményeként a sorházas, illetve laza sorházas utcakép kezdett helyenként kialakulni. Ezt úgy oldották meg, hogy az egysoros házhoz az utcafronton egy plusz helyiséget építettek. Ily módon egy L alakú épületet hoztak létre, utcára néző két szobával. Ezáltal a porták az utca felé városias alakjukat mutatták, míg az udvar felé megőrizték hagyományos tömegüket. Továbbá a századforduló idején szinte csak tűzfalas nyeregtetőket alakítottak ki, kontyos és csonkakontyos tetőket ekkor már nem építettek.

Az 1800-as évek végén, az 1900-as évek elején a falusi építkezések során a házak többnyire vakolatborítást kaptak. Ezeknek az épületeknek a díszítmódja általában az országosan elterjedt stílushoz igazodott. Ez pedig építészeti megközelítésben annyit jelentett, hogy az új házaknál már megszűntek a lokális jellegzetességek. A táji tagoltságra jellemző helyi formák, díszek, megoldások már csak a még meglévő korábbi épületekben voltak megtalálhatóak. Természetesen az imént

vázolt irány azért annyiban árnyaltabb, hogy az általánosan alkalmazott stílusjegyek mellett még ez idő tájt is előfordultak főleg az utcai homlokzatok és tornácok esetében helyi jellegű megoldások.

A két világháború közötti időszakot hazánkban az országcsönkítés utáni sokk és a világ-gazdasági válság tartós recessziója jellemezte. A kialakult állapot nem kedvezett az építőiparnak sem. A századfordulóhoz képest az

Fenn: Mágocs, pajtahomlokzat-részlet
Lenn: Mágocs, pajtaajtórészlet

építkezések színvonala erősen visszaesett, kevés építészeti újítás született. Ugyanakkor a népi építészetben az eddig viszonylag kis mértékben használt tégl jelentősége lényegesen megnőtt. A tégl a leggyakrabban használt építőanyaggá vált, igaz még 1930-ban is az épületek több mint 50%-ának a falai földfalak voltak. A cseréptető térhódítása és a cinderkémények építése is tovább folytatódott a második világháborúig. A falvakban az egy soros épületek még többségben voltak, de a XX. század elején megindult folyamat tovább folytatódott és egyre több L alakú házat építettek. Ugyan a második világháború gazdasági konjunktúrát eredményezett, amely átmenetileg az építési kedvet is meghozta, azonban a pa-

raszti építkezésben mindez újítást, változást nem hozott. Épp, ahogy az 1940-es évek második felében sem, hiszen a második világháború pusztításait kellett ekkor visszaállítani.

A XX. század második felében egészen a 90-es évekig az erős központi irányítás a falusi építkezésekre is hatással volt. A táji eltérések, a helyi jellegzetességek megszűntek. Típustervek alapján építkeztek. Ennek az egyik alapvető eredménye a négyzetes alaprajzú, sáttortós kockaházak megjelenése volt, melyek kiszorították a hosszanti parasztházakat. Építéstechnológiai szempont szerint komoly fejlődést jelentett, hogy a házakat ezekben az időkben már beton alapra építették. Többnyire jól szigeteltek voltak, valamint falaikat téglából építették. Azonban ez a folyamat azt eredményezte, hogy a korábban még jellemzően egy-séges faluképek teljesen szétestek. Napjaink falusi építészetére pedig már egyáltalán nem jellemző az általánostól eltérő, sajátos táji karakter, amely még a XIX. században úgy meghatározta a magyar falvakat.

Fenn: Magyaregregy, gazdasági épület, utcai nézet
Balra: Vékény, disznóólrészlet
Jobbra: Bodolyabér, pajtahomlokzat-részlet

A MECSEK-VÖLGYSÉG-HEGYHÁT NÉPI TÉGLAÉPÍTÉSZETE

Korábban már volt szerencsém Baranya megye északi felében, a Hegyháti és a Komlói járás jó pár falujában megfordulni. Mindig rácsodálkoztam az itt-ott feltűnő téglá megjelenésű hatalmas gazdasági épületekre. Kíváncsi-
vá tett, hogy ugyan mennyi maradt még meg belőlük, mikor és hogyan készülhettek, illetve, hogy miért lettek ennyire változatosak és díszesek. Számos megválaszolatlan kérdés, melyekre választ kaphatok, csak kutakodnom kell. Ami mindenképpen örömdetes volt számom-

ra, hogy hol kisebb, hol nagyobb mennyiségben, hol felújított, hol romos állapotban, de a terület mind a 46 községében találtam paraszti tégláépületeket. Ezek dokumentálása és megőrzése azért is lenne kulcsfontosságú kérdés, mert rajtuk kívül már nem sok minden más utal a 100 évvel ezelőtti porták megjelenésére. Úgy vélem a téma kellő megközelítéséhez mindenekelőtt ezen falvak helytörténetét, valamint a település- és telekszerkezeteket, a táj- és faluképeket szükséges megismerni.

Balra: Gödre látlépe

Fenn: Mecsek-Völgyes-Hegyhát átnézeti térképe

Ág a Hegyháti járásban, Sásdtól 12 km-re, északkeletre elhelyezkedő egyutcás zsáktelepülés. Az első írásos emlék a faluról 1487-ből származik, amikor Naghagh néven említik. A török hódoltság végén Eszterházy Pál herceg rendelkezett a községgel és az 1851-es Magyarország Geographiai Szótára is még a herceget említi, mint birtokost.

„Nagyág, magyar–német falu, Baranya vmegyében, hegyek közt, ut. p. Pécs.

Fenn: pajta, ereszpárkány és kapuzatrészlet
Jobbra: esővízcsatorna-üst

Határa 770 hold, melyből urbéri beltelek 30, szántó 316, rét 102, gyeplegelő 40, erdei legelő 200, szőlő 81, urasági beltelek 1, erdő 200 hold. Lakja 392 német ágostai, és 149 magyar kath. Földes ur h. Eszterházy.”¹

1780-tól a magyar ajkú lakosság mellé német telepesek érkeztek. A falu neogót stílusú templomát 1891–92-ben a betelepült német evangélikusok építették. 1938-ban a településről a következő információk jelentek meg:

„Kisközség a hegyháti járásban, dombos, erdős vidéken. Hozzá tartozik: Almáspuszt. A község területe 2.139 k. hold, lélekszáma 489, kik közül 77 magyar, 412 német anyanyelvű és 79 r. kat., 410 evang. vallású. Lakóházainak száma 114. Közoktatásügyi intézete: 1 ág. ev. elemi mindennapi népiskola és 1 ág. ev. továbbképző. A lakosság foglalkozása jobbra őstermelés (386). Az őstermelőkön kívül 67 lakosa iparos, 14 kereskedő, 4 közlekedési, 14 közszolgálati alkalmazott. Vasútállomása: Mágocs-Alsó-mocsolád 4 km-re, u. p. és u. t. Kisvaszar.

Ág a közelében fekvő Almás faluból alakult ki. Régebben Nagyágh volt a neve. A török hódoltság megszűnte után hg. Eszterházy birtokába került. Lakosai 1780-ig csak magyarok voltak, a németek ekkor költöztek melléjük.”²

1945 után a világháború, majd a német családok kitelepítése miatt – helyükre magyarokat költöztettek be – szinte a teljes lakosság kicserélődött. A XX. század második felében Ág község lakónépessége fokozatosan megfogyatkozott. 1970-ben 334, 1980-ban 238, 1990-ben pedig 181 fő élt a faluban. 2011-ben, a népszámlálás adatai alapján a 177 helybélből a valaha többségében németek lakta településen mindösszesen heten vallották magukat német nemzetiségűnek.

Szép táji környezetben, erdős dombok által övezett völgyiségben kialakult település Ág község. A XIX. századi katonai térkép arról árulkodik, hogy a település története gazdagabb, lakossága népesebb volt. Többek között erről ad tanúbizonyságot, hogy ősi szerkezetének egyik utcája (Dózsa György u.) szinte teljesen elsovadt. Mindez annak köszönhető, hogy az országos infrastruktúra fejlődése elkerülte, mind a mai napig zsáktelepülés. Az ősi település minden szerkezeti eleme az előzőek ellené-

Fenn: gazdasági épületek és ereszpárkány alatti fríz
Szemben: balra fenn, gazdasági épület végfala; jobbra fenn, istállóajtó; balra lenn, pajtahomlokzat-részlet; jobbra lenn, pajtahomlokzat-részlet

re ma is fellelhető. A jelenlegi forgalmi tengelye, főutcája a községet átszelő patak mentén futó Alkotmány utca, amely a patak által alakított széles völgy északkeleti oldalán jött létre. A településszerkezetben azonos szerepkörű párja volt a vele szinte párhuzamosan, a patak túloldalán futó Dózsa György utca. A főútcáról északi irányba, a domboldalra fut fel a Béke utca, melynek jellegzetessége, hogy a beépítések helyét a domboldal átalakításával nyerték. Ezt támasztják alá a telkeken tátongó függőleges löszfalak.

A sajátos szerkezetnek köszönhetően a faluban sok helyen, elsősorban a mellékutcákban változatos telekstruktúra alakult ki, melynek köszönhetően laza, szórt beépítés jött létre. Ugyanakkor a főutca jellemzően egyoldalas utcasorán a hagyományos, oldalhatáron álló, szalagtelkes beépítés az uralkodó, ahol az egytraktusos lakóépületek nyeregteretűvel, többnyire oldaltornáccal, oromfalas főhomlokzattal lettek megépítve. A sváb települések portáinak ékei, az építészetileg is jelentős értéket képviselő, keresztbeforduló tégladíszes gazdasági épületek Ág településen is fellelhetőek, még ha nem is akkora számban ma már, mint a két világháború közötti időszakban.

Fenn: pajta rajzolt homlokzata és pajta
Jobbra: pajtahomlokzat-részlet
Jobbra lenn: II. katonai felmérés, Ág – térképrészlet

ALSÓMOC SOLÁD

Alsómocsolád Baranya és Tolna megye határára, a Baranya megyei Hegyháti járásban fekvő zsáktelepülés. Már a bronzkorban is lakott hely volt. Számos bronzkori és római kori régészeti leleteket találtak itt. Ezek ismeretében elmondható, hogy a község helye évszázadokon keresztül folytonos maradt a Baranyai Hegyháton. A XII. században a mágocsi bencés apátság birtokában volt. Az első írásos emlék egy 1294-ben kelt oklevél, mely a telepü-

lést Mocholai névvel említi. Ekkor a veszprémi apátság rendelkezett a falu felett. 1510-ben II. Ulászló Bodó Ferenc földbirtokosnak adományozott 25 falut a Tolna, Somogy és Baranya megyék határában, köztük volt Alsómocsolád is. A török hódoltság alatt a települést megtámadták, kifosztották, a lakói menekülni kényszerültek. Azonban az elmenekült lakosság kisé távolabb új falut épített fel. Ezen a helyen fekszik máig a község.

Lenn: Kútház és füstölők kéményei

A XVII. század végén zömmel szerbek lakták, de az évszázadok során a magyarok mellett vallon, szláv, német és olasz betelepültek is éltek itt. A XIX. századtól a két legmeghatározóbb népcsoport a magyar és a német volt. 1851-ben Alsómocsoládról ezt írták:

Pajtahomlokzat-részlet

„Mocsolád, magyar falu, Baranya vmegyében, hegyek közt, ut. p. Pécs. Van itt 699 r. kath. lakos, templom, 51 telkesgazda, 32 zselér. Földje jó mivélés mellett mindent megte-rem. F. u. a Perczel és Sztankovánszky vérség.”¹

A település életének jelentős szereplői voltak a Perczel és Sztankovánszky családok. A Perczel családnak köszönhetően épült meg 10 év alatt, 1826–1836 között, a ma is látható Szent András templom. Sztankovánszky Pál pedig kastélyt és hozzá hatalmas arborétum jellegű kastélykertet építtetett. Az 1872-ben megépült Dombóvár–Bátaszék–Baja–Csikéria

irányú vasútvonal jelentős gazdasági fellendülést hozott a falu életébe. Az 1938-ban kiadott Dunántúli Vármegyéek kötetben a következők jelentek meg a településről:

„Kisközség a hegyháti járásban, dombos vidéken. Hozzátartozik: Sztankovánszky major. Területe 2247 kat. hold, lakosainak száma 814, akik közül 746 magyar és 68 német anyanyelvű, ebből 798 r. kat., 8 ref., 8 evang. vallású.

Pajta kapukeret részlet

Foglalkozás szerint az össznépességből 589 személy őstermelő, 3 bányász, 124 iparos, 5 kereskedő, 42 közlekedési, 7 közszolgálati alkalmazott, 21 nyugdíjas és 23 házi cseléd. A rom. kat. egyháznak temploma van helyben. A lakóházak száma 158. Az elemi oktatást 1 r. kat. népiskolában és általános továbbképzőben nyerik a tankötelesek. Gyári üzeme: 1 gőzmalom. Vasutállomás, postaügnökség helyben, u. t. Bikal.

Középkori okleveleinkben Mocsilag, Mocho-lag néven jegyezték fel. Első ismert birtokosai a Mágocsiak voltak. A török megszállás alatt lakatlan helység. A 18. sz. elején népesült be újra. Földesurai egyenlő arányban ekkor a Perczel és Sztankovánszky családok voltak.”²

Fenn: pajta és pajta rajzolt homlokzata

A második világháború után 1947-ben megkezdődött a német lakosság kitelepítése, javaik elkobzása. 1970-ben 43, míg 2011-ben pedig 22 német nemzetiségű élt a faluban. Alsómocsolád teljes lakosságában is hasonló mértékű csökkenés következett be ezen időszak alatt. 1970-ben 621, 1980-ban 451, 1990-ben 380, 2001-ben 323, míg 2011-ben pedig 311 fős volt a község lakónépessége.

A Mecsek északi lankáin, három megyeszékhelytől – Pécs, Szekszárd, Kaposvár – közel egyenlő távolságra található baranyai község Alsómocsolád. A települést keletről erdős dombság, nyugatról pedig sík vidék zárja közre. A belterületől északi és nyugati irányban a Hábi-patak által táplált tórendszer helyezkedik el, mely a változatos morfológiai adottságokkal együttesen vonzó összképet biztosít a falunak.

A község közúton, valamint vasúton közelíthető meg. 2 km-re, a Szalatnaki-patak mellett halad el az 1872-ben épített vasútvonal, melynek itt Mágoccsal közös állomása van.

A településszerkezet gerince az, az idők során kialakult és máig szinte változatlan formában megmaradt utcahálózat, melynek nyom-

vonala az 1800-as évek alatt készített második katonai felmérés térképén is már látható. Azóta bővítés elsősorban a tópartot követő Kossuth Lajos utca mentén, észak felé, a történelmi maghoz szervesen illeszkedve jött létre. Az erről a tengelyről merőlegesen, keletre futó két utcájával (Rákóczi u., Petőfi u.) kiegészülve alkotják az ősi szerkezethez hű, mai település karakterét.

Alsómocsoládon általánosan jellemző az oldalhatáron álló, hagyományos fésűs beépítés, ahol az utcavonalra merőleges telekvonal mentén kialakított lakóházak nagyrészt a XIX. század végéből, a XX. század első feléből származnak. Legtöbbjük egytraktusos épület, nyeregtetővel, oromfalas utcai homlokzattal, udvarról nyíló bejáráttal. Némelyik telken az utcával párhuzamos tengelyű, lakó funkciójú bővítményt hoztak létre. Ezek már a polgárosodás velejárói és bizonyíték a falu jó gazdasági helyzetére a századforduló tájékán.

A község építészeti értékei közül kiemelendők a sváb népi építészetben jellegzetes tégladiszes, mives fa kapukkal készült pajta-istállók, melyek az udvart mintegy lezárva, keresztbefordulnak a portákon. Ezeknek a még megőrzött gazdasági épületeknek a megtartása, helyreállítása azért is fontos, hogy az ide látogató általuk képet kaphasson az egykori falu arculatáról.

Balra: istállóajtó és pajta
Jobbra lenn: II. katonai felmérés, Alsómocsolád – térképrészlet
Szemben fentről lefelé: pajtahomlokzat-részlet; pajtabelső; pajta; pajtahomlokzat-részlet

BAKÓCA

Bakóca Baranya megyében, a Hegyháti járásban fekszik. Az első írásos emlék 1332-ből való, a települést Bakolcha néven említik. Az évszázadok alatt a Zichyek, a Nádasdyak, a Meltzerek és a Majláthok voltak a birtokosai. Egy 1851-es összeírásban a következőket lehetett a faluról megtudni:

„Bakócza, magyar falu, Baranya vármegyében, hegyek közt, ut. p. Pécs. Határa 2600 3/8 hold, mellyből urbéri szántó 929, rét 304, legelő 45, szőlő 130, földesuri beltelek 1 7/8, erdő 645, szőlő 4 hold. Földje agyagos és köves. Lakja 392 r. kath. Birja Majláth György.”¹

A Majláth család nevéhez fűződik az 1720-ban a Meltzer család által építtetett barokk kastély XIX. század végi neoklasszicista stílusú felújítása, valamint a XVIII. században épült római katolikus templom felújítása. A XIX. században a magyar lakosság mellé német nyelvterületről érkezett telepesek érkeztek, akik üvegutakat is építettek. Az 1938-ban kiadott Dunántúli Vármegyék már a teljes lakosságot magyar anyanyelvűként tartotta számon.

„Kisközség a hegyháti járásban, erdős, hegyes vidéken. Hozzá tartoznak: Alsókövesd, Felsőkövesd, Györgymajor, Kőtörő nevű külterületek. A község határa 3.988 kat. hold, lélekszáma 878, akik valamennyien magyar anyanyelvűek; felekezeti szempontból 6 ref. és 6 izr. Kivételével róm. kat. vallásúak. A lakóházak száma 148. Köznevelését 1 r. kat. kisdóvó, 2 róm. kat. elemi mindennapi népis-kola szolgálja. Foglalkozásra nézve 632 lakósa őstermelő, 138 iparos, 8 kereskedő, 9 közlekedési, 25 közszolgálati alkalmazott, 3 nyugdíjas és 39 házcsléd.

Középkorban Tolnavármegyéhez tartozott. Kisnemesi birtok volt. A török beütés előtt már a fehervári káptalan bírta. 1750 körül Kunzi és Melczer családoké, utóbb Melczer Ignácé.

A mult század elején királyi adományból Majláth György gróf országbíró kapta. Róm. kat. templomát földesura építtette.”²

Bakóca második világháború előtti közel ezer fős lakossága a XX. század második felében fogyásnak indult és ez a folyamat mind a mai napig tart. Ezt a statisztikai adatok is megerősítik. 1970-ben 745, 1980-ban 634, 1990-ben 532, 2001-ben 337, 2011-ben pedig már csak 271 lakost tartottak nyilván.

Balra: pajtaajtó

Fenn: udvar gazdasági épületekkel és pajtahomlokzat-részlet

A Mecsek hegységtől észak-északnyugatra található baranyai zsákfalú Bakóca, mely Somogy megye határának közelében, Kisbeszterce mellett fekszik. A térségre jellemző változatos, völgyek és dombok uralta vidéken elhelyezkedő község Mindszentgodisa felől közelíthető meg.

A mai település szerkezet és utcahálózat már a XIX. századi katonai felméréseken is látható. A domb talpát követő Felsőmindszenti-vízforrás nyugati oldalán alakult ki a település forgalmi tengelye, amely ma is a főutcája (Rákóczi u.).

Erről az útvonalról ágaztak le a terepviszonyokat követő mellékutcai, melyek a Béke utca kivételével zsákutcák, míg a Béke utca hurok szerűen kapcsolódik vissza a Rákóczi utcához.

Ennek a sajátos szerkezetnek köszönhetően a faluban sok helyen változatos, szabálytalan telekstruktúra alakult ki, melynek köszönhetően elsősorban a mellékutcákban laza,

Fenn: pajta és pajta rajzolt homlokzata
Szemben fentről lefelé: pajtahomlokzat-részlet; pajtaereszpárkány; pajtahomlokzat-részlet; lakóház és pajta

szórt beépítés jött létre. A főutcában viszont a hagyományos, oldalhatáron álló, szalagtelkes beépítés besűrűsödött, az egytraktusos lakóépületek utcával párhuzamos „L” alakú bővítésével helyenként szinte zárt sorúvá vált. A térségben jellemző hátsó udvari, gazdag, téglá ornametikájú keresztcsűrök, kereszt-pajták az egész településen fellelhetők.

Balra: gazdasági épületek; pajtafrízrészlet
Balra lenn: II. katonai felmérés, Bakóca – térképrészlet
Jobbra: pajtaoromfal; pajtaoromfal-részlet

Baranyajenő

Baranyajenő Baranya megyében található, a Hegyháti járás része. Már az ókorban is lakott hely volt, a környéken számos régészeti leletet tártak fel a római korból. A településen minden valószínűség szerint egykor a Jenő törzsbeliék éltek. Erre utal a neve is. A falu első írásos emléke egy 1283-as oklevél, melyen Jenew néven szerepel. Ez idő tájt birtokosai a Nyúl-szigeti (Margit-sziget) apácák voltak, akiknek kolostoruk is volt a településen. Később a pálos rend szerzetesei is letelepedtek itt. A középkorban folyamatosan lakott volt a falu és még a török időkben sem néptelenedett el teljesen. Lakói magyarok voltak, tulajdonosa pedig a pécsi püspök, továbbá a Jankovich családnak is volt itt birtoka. 1760 körül lotaringiai németek telepedtek le a község mai helyén, ahova később a magyar lakosság is átköltözött. Az 1851-ben megjelent Magyarország Geographiai Szótára kiadványban még Jenőként említik.

„Jenő, német-magyar falu, Baranya vmegyében, a religyioi kincstár mágocsi uradalmában, ut. p. Kaposvár. Határa 3209 hold, melyből urb. beltelek 113 h., szántó 790 h., rét 239 h., gyeplegelő 117 h., szőlő 159 h., uradalmi beltelek 2 1/8 h., szántó 68 6/8, rét 58, szőlő 10 3/8, erdő 1088 hold, melyből 561 h. közös legelőül használtatik. Lakja 689 német, 100 magyar, kath. fiók templommal.”¹

Egészen a második világháborúig a német anyanyelvűek jelentős többségben voltak. Az 1938-as Dunántúli Vármegyék is ezt támasztják alá, ahol már Baranyajenőként szerepel a település.

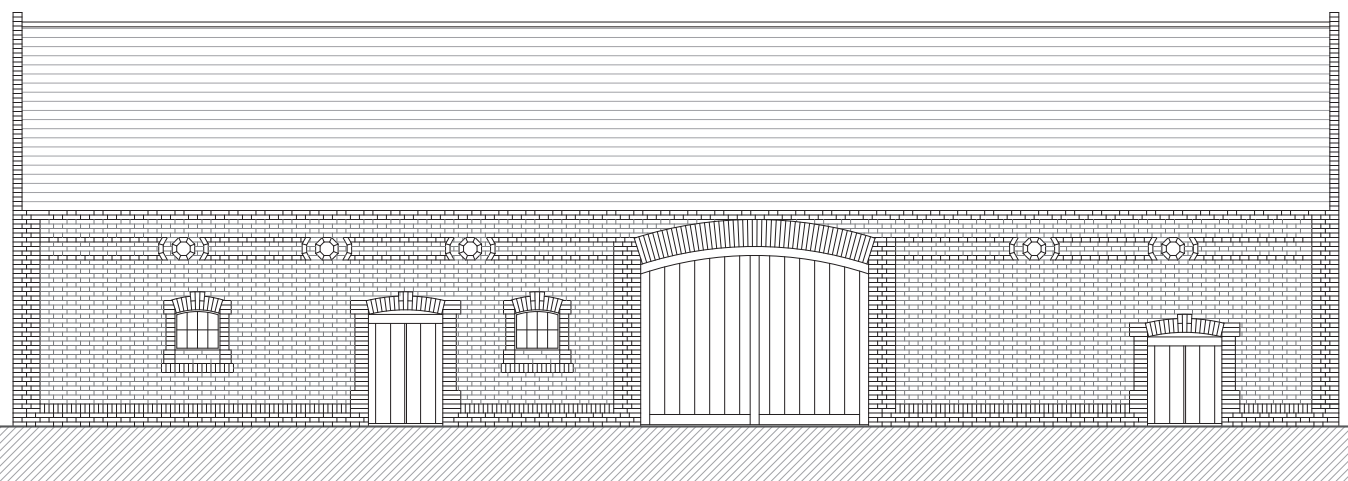
„Kisközség a hegyháti járásban, dombos, erdős vidéken. Hozzá tartozik: Lityók, Papcsárda. Területe 2706 k. hold. Lakossága 804 főre tehető, akik valamennyien rk. vallásúak, anyanyelvi tekintetben 204 lakósa magyar, 600

német. Az összlakosságból foglalkozási tekintetben 593 személy őstermelő, 158 iparos, 10 kereskedő, 5 közs. alkalmazott, 24 közszolgálati alkalmazott, 7 nyugdíjas és 7 házicseléd. Házaik száma 160. Közoktatásügyét 1 rk. elemi népiskola szolgálja.

A község valószínűleg a török uralom idején keletkezett. Tulajdonosai a pécsi egyház és a pálos szerzetesek. Első lakósa magyarok voltak, csak a XVIII. század derekán telepítettek a szerzetesek lotharingiai németeket a faluba.

Jobbra: pajtahomlokzat-részlet

II. József rendeletére a Pálosok kénytelenek voltak elhagyni az országot és így a jenői birtokrészük a vallás és tanulmányalaphoz csatoltatott. 1928-ban 128 házból állott 890 lakóssal. Jelenleg is a vallásalap tulajdona a legnagyobb birtok a határban.”²²

Ám ahogy 1945 után a térségben mindenhol, úgy Baranyajenőről is kitelepítették a német családok nagy részét. Pontosan 530 főt kényszerítettek a település elhagyására. A helyükre beköltöztetett magyarok ellenére a falu már soha nem tudta elérni a második világháború előtti lakónépességét. Sőt a község lakosságszáma néhány rövidebb időszaktól eltekintve fokozatosan csökken mind a mai napig. Ezt támasztják alá a statisztikai adatok is, melyek szerint 1970-ben 652, 1980-ban 529,

Fenn: pajta és rajzolt homlokzata

Balra: pajtafrízrészlet; lenn pajtaoromfal-részlet

Szemben: balra fenn, pajtakapuzat; jobbra fenn, pajtabelső; balra lenn, pajtakapurészlet; jobbra lenn, gazdasági épület homlokzata

1990-ben 472, 2001-ben 528, míg 2011-ben pedig már csak 442 helybeli élt a faluban. Továbbá a történelem sajnálatos következményeként a 2011-es népszámlálás adatai szerint a valaha oly jelentős német közösségből tizenegy lakó maradt.

A Somogy és Tolna megye határának közelében, a Gödre-vízfolyás mentén kialakult – ma 66. sz. – közút mellett, Sásd és Gödre között helyezkedik el a baranyai község, Baranyajenő. A táj karakterét az erdős dombok, völgyek adják, amelyek a falunak és környezetének vonzó, megkapó arculatot biztosítanak.

Legfelül: pajtahomlokzat-részlet
Fenn: lakóháztornác
Jobbra: pajtahomlokzat-részlet

Mai szerkezete a XIX. századi katonai felmérések során megismerthez képest lényegében nem változott. Forgalmi tengelye a már említett összekötő út maradt, melyről merőlegesen három utca indul. A nyugatra eső utca keresztezi a főutat rövid déli és északi irányú szakaszaival. Utóbbi a lankás domboldalra kapaszkodik. A másik két utcája egy ugyancsak észak-déli irányú patak széles völgytalpa mentén alakult ki. A település sajátossága, hogy története során jellemzően egyoldali beépítések alakultak ki az utóbbi két utcában, valamint a főutcában (Szabadság u.) egyaránt.

A település beépítési módja annak ellenére, hogy utcahálózata változatos terepadottságú környezetben alakult ki, egységesnek mondható. Máig a hagyományos, szalagtelkes, fésűs beépítés az általános, a telkeken többnyire hátrafutó, egytraktusos lakóépülettel, mely több helyen a sváb népi építészetre jellemző díszes, tégl architektúrájú keresztszárnyal bővült.

Balra: fenn, góré; középen, pajtahomlokzat-részlet; lenn, gazdasági épületek
Jobbra: fenn, pajtaoromfal-részlet; lenn: II. katonai felmérés, Baranyajenő – térképrészlet

Baranyaszentgyörgy

Baranyaszentgyörgy már a középkorban is lakott település volt, mely a török hódoltság alatt is népes lakossággal bírt. Azonban a felszabadító harcok, valamint a Rákóczi-szabadságharc alatt fokozatosan elnéptelenedett. A XVIII. század második felétől kezdték el ismét benépesíteni Trier környékéről érkező német telepesek a falut. Egy 1851-es, illetve egy 1938-as forrásban a következők olvashatóak a településről:

Fenn: pajtakapuzat-részlet és pajtaoromfal-részlet
Jobbra: lakóházhomlokzat részlete

„Szent-György, német-magy. falu, Baranya vmegyében, erdős hegyek közt, Pécshez 4 óra, 403 kath. lak. Határa agyagos, s 937 holdat foglal el, melyből urbéri beltelek 53 h., szántóföld 477 h., rét 105 h., legelő 50 h., szőlő 40 hold; majorsági beltelek 5 h., szántóföld 110 h., rét 5 h., erdő 92 hold. Birja b. Gervay.”¹

„Kisközség a hegyháti járásban, dombos, erdős vidéken. Területe 1269 k. hold, lakóinak száma 487. E népesség legnagyobb részben német anyanyelvű, a németeken kívül 27 magyar és 29 egyéb anyanyelvű lakik a községben. Fellekezeti szempontból a lakosság tisztán rk. vallású; foglalkozási tekintetben 390 lakósa ős-termelő, 76 iparos, 8 kereskedő, 2 közszolg. alkalmazott. Házainak száma 90. Az elemi oktatást a rk. népiskolában nyerik a tankötelesek.

A község nevét ősi templomának védőszentjétől nyerte. Még a török időben is elég népes hely. A XVII. század végén a Jankovich család birtokaihoz tartozó falu, de a béri Baloghok is igényelték részeit. 1730 után Petrovsky József birtokában tűnik fel. Száz év múlva a Petrovsky család kihaltával a királyi kamara tette rá a kezét és kezelte birtokát. Lakói német származásúak, megállapíthatólag 1745 után települtek ide Lotharingia helységeiből.”²

A második világháborút követő kitelepítések során a német lakosság helyére felvidéki magyarok érkeztek. Azonban a háború előtti közel félezer fős lakosságát már nem érte el, sőt, egészen a mai napig megfigyelhető Baranyaszentgyörgy lakónépességének fokozatos csökkenése. 1970-ben 366-an, 1980-ban 251-en, 1990-ben 227-en, 2001-ben 208-an, míg 2011-ben már csak 144-en éltek a faluban. A 2011-es népszámlálás során, a valaha oly nagyszámú német anyanyelvű lakóval rendelkező településen mindösszesen 4-en vallották magukat német nemzetiségűnek.

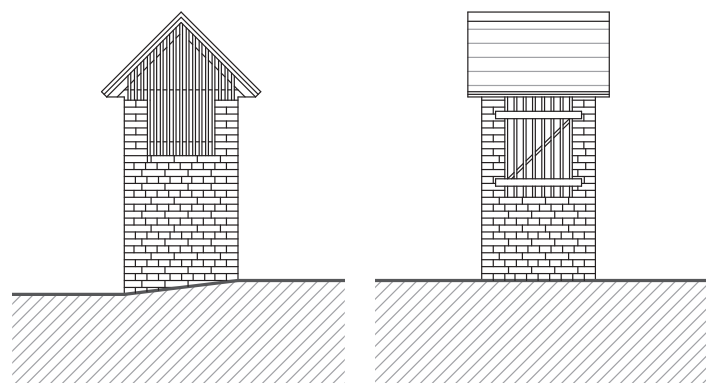

Baranyaszentgyörgy baranyai község a Hegyháti járásban, Sásd városától nyugatra. A Mecsektől észak-északnyugatra fekvő falu és környéke megkapó látványát a Tolna–Baranyai dombvidékre jellemző változatos tájkarakter adja, amelyet az erdős dombok, vízfolyások szabdalta völgyek határozzák meg.

A XIX. század közepén még egyutcás település volt Baranyaszentgyörgy. A későbbiek folyamán a Szágyi-patakkal párhuzamosan, a Baranyajenő és Tormás között futó útvonal mentén „L” utcás szerkezetűvé fejlődött.

A település beépítési módja is jól tükrözi a község fejlődéstörténetét. A lankás domboldal felé tartó ősi zsákutcájában még számtalan hagyományos, oldalhatáros, fésűs beépítés található. A telkeken többnyire hátrafutó, egytraktusos lakóépület került kialakításra, mely több helyen a sváb népi építészetre jellemző díszes, téglá architektúrájú keresztszárnnyal egészült ki. Valamint a XX. század elején, a polgáriásodási törekvések idején a módosabb portákon megjelent az utcai keresztszárnny, mely a lakóépület bővítését jelentette. Ezáltal egy-egy portán a teljes beépítés a telek oldalkertje felé „U” alakúvá vált. A patak irányába hosszan lenyúló telkek beépítése hasonlóan alakult az ősi maghoz.

A XX. század második felének hagyománytagadó új építészeti sajátosságai viszonylag kis mértékben érvényesültek a faluban, így Baranyaszentgyörgyön sok megőrzendő építészeti érték maradt fenn.

Fenn: kútház és rajzolt nézete

Jobbra: II. katonai felmérés, Baranyaszentgyörgy – térképrészlet

Szemben fentről lefelé: gazdasági épületegyüttes; pajtaoromfal-részlet; tűzoltószertár; pajtahomlokzat-részlet

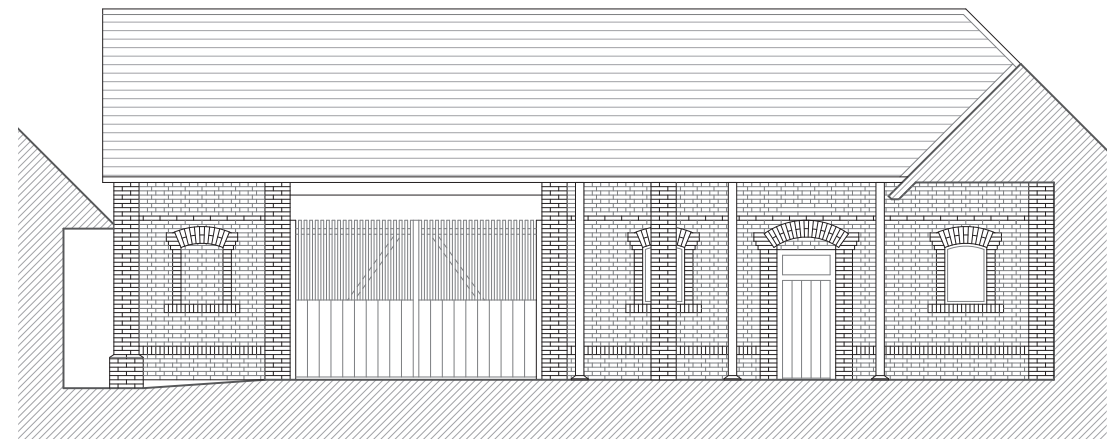

Bikal

A Baranya megye Komlói járásában fekvő Bikalt a földrajztudomány a Völgység nevezetű kistájba sorolja, ám a népi tájszemlélet sok esetben nem követi a földrajzi, illetve közigazgatási határokat. A bikali lakosok mind a mai napig hegyhátiaknak vallják magukat. A település ismert története közel hét évszázadra vezethető vissza. Először 1325-ben említették a falut több oklevélben is, mégpedig Villa Bykol néven. Az egyik ilyen oklevél szerint az akkori tulajdonos, Köblényi Péter fia János, aki a

Szente-Mágocs nemzetségből való volt, eladta a falut Treutel Miklósnak. 1422-ben a Treutel család férfi ága kihalt. A török időkig számos tulajdonosa volt még Bikalnak. A Lévai család, az Országh család, sőt még a pécsi püspök is. A település a török hódoltság során sem néptelenedett el. Az 1550-es évektől már a törökök is megadóztatták a falut. Az 1554-es, illetve az 1556-os adóösszeírásban 15-15 adózó ház szerepelt, míg 1582-ben 16 házat írtak össze. A XVII. század végi felszabadító háború miatt a magyar lakosság elmenekült, Bikal teljesen elnéptelenedett. Az 1696-os adóösszeírás 5 rác családot említ. A XVIII. században a község kezdetben a Rindsmaul, majd a Petrovsky család birtokában volt. 1720 körül elsősorban horvát, valamint magyar családokat telepítettek be, akik fejlett gazdálkodási módszereket honosítottak meg, melyek különösen a dohánytermesztésben voltak tetten érhetőek. Az 1800-as évek második felétől evangélikus németek érkeztek a környező településekből, valamint Tolna megyei falvakból. 1830-ban a falu a királyi kamara tulajdona, 521 horvát és 540 német nemzetiségű lakost tartottak számon. V. Ferdinánd 1841-ben báró Puchner Antal tábornoknak adományozta a bikali uradalmat. A báró kastélyt építtettek, ekkor nyerte el ma is látható kései historizáló formáját. A XIX. század közepére a falu lakosságának összetétele gyökeresen megváltozott. A horvát népesség teljesen beolvadt. Fényes Elek 1851-es kimutatása szerint:

„Bikal, német–magyar falu, ut. p. Pécshez északra, Baranya vmgyében, térségben, 419 magyar kath., 702 német ágostai, 16 zsidó lak., kath. és evang. anyatemlomokkal. Határa 3204 hold, mellyből urbéri beltelek 110, szántó 1540, rét 700, legelő 250, szőlő 250, urasági beltelek 16, szántó 238, rét 82, szőlő 18 hold. Földje termékeny és jól miveltetik. Birja b. Puchner.”¹

Balra: pajtabelső

Fenn: pajta és rajzolt homlokzata; pajtahomlokzat-részlet

A XIX. század végén, a XX. század elején Bikal gazdasági fejlődése kissé megtorpant, mivel a vasút nyomvonala elkerülte, a közúti közlekedési viszonyok pedig nem javultak. Ezáltal a falu mezőgazdasági jellegű maradt, nem kapott teret az idegenforgalom és a vendéglátás. Ezt támasztják alá az 1938-ból való adatok is: „Kisközség a hegyháti járásban, dombos vidéken. Területe 2953 k. hold, lélekszáma 1101. A lakók közül 330 magyar, 771 német anyanyelvű, felekezetiileg 276 róm. kat., 810 evang., 3 ref. és 12 egyéb vallású. A róm. katolikusoknak templomuk van helyben. A lakóházak száma 200. 1 r. kat. és 1 ág. ev. elemi népiskolájuk van. Foglalkozás szerint 872 lakosa őstermelő, 168 iparos, 6 kereskedő, 32 közszol. alkalmazott, 10 nyugdíjas és 12 házcseléd. Gyári üzeme: 1 téglagyár.

A középkorban a Sente-Mágocsi családok bírták. A török uralom alatt Szászvárhoz tartozott. A felszabadító háborúk idején elpusztult a község, lakócai elhagyták. A XVIII. Században rácok, majd németek ülték meg, 1830-ban 521 rác, 450 német lakósa volt, földesura a királyi kamara, később Puchner tábornok. A rácok lassan kipusztultak s helyüket a magyarok foglalták el.”²

A második világháború után a lakosság összetétele nagymértékben megváltozott. 1947-48-ban több mint 440 német anyanyelvű lakost költöztettek ki Németországba. Helyükre

Szlovákiából, Zala megyéből és Hódmezővásárhely környékéről érkeztek családok. 1970-ben 1002 lakó élt Bikalon. Azonban azóta a népesség száma folyamatosan csökken. Ezt erősítik meg a statisztikai adatok is. A lakónépesség 1980-ban 967, 1990-ben 948, 2001-ben 885, 2011-ben pedig 763 főt tett ki. A 2011-es népszámlálás szerint a valaha több, mint 700 német anyanyelvű helybeliből 98 maradt.

A Mecsek északi előterében, a Tolna–Baranyai-dombsíkon, a Hábi-patak, illetve Halastó mellett fekvő baranyai község Bikal. A Szászvárt és Kaposszekcsőt összekötő közút mentén

terül el a település, Mágocs és Egyházaskozár között. A külterület jelentős részét a környéken erőteljes mezőgazdaság hatását tükröző megművelt földek adják, melyek a táj karakterét is nagymértékben meghatározzák. Ugyanakkor az erdőszávokkal, tavak-patakok rendszerével kiegészülve, együttesen megkapó, festői látványt biztosítanak a falunak.

A Hábi-patak formálta változó szélességű völgytalpon kialakult ősi településmagból fejlődött ki a mai Bikal. Lényegében a patak vonalán tovább bővülő természetes tengely határozta meg a település szerkezetét, melynek északi oldalán halad az, az összekötőút, amely mentén a beépítések először megjelentek. Itt még ma is zömében megmaradt a hagyományos fésűs, oldalhatáros, utcára merőleges beépítési mód, valamint számos példát találunk a polgáriasság idején „L” alakúvá átépült, utcával párhuzamos gerincű, jó tömegarányú épületre.

A falu története során mellékutak nyíltak jellemzően kétoldalas beépítéssel. Ezek közül kiemelendő a Halastó mellett, a főúttól dél, délnyugat irányba a vízfolyás felé legyező formában szétnyíló utcahálózat, ahol a lakóházak az utcai homlokvonala épültek a szabálytalan méretű és formájú telkeken.

A település ősi szerkezetétől független települési egység volt a Puchner-kastély és környezete, amely ugyanakkor a XX. század második felében turisztikai vonzerejének köszönhetően meghatározta a község szerkezeti fejlődését és mai képének kialakulását.

Bikal építészeti értékei közül mindenképp kiemelendők az egykori, elsősorban német paraszti porták karakterét meghatározó, az udvar lezárásaként keresztbeforduló gazdasági épületek, melyek sokszor a főépületnél is nagyobb tömeggel és gerincmagassággal rendelkeznek. Nem is csoda, hiszen ezek a pajták a tárolás mellett az istálló és pince funkcióit is megoldották. A főhomlokzatuk többnyire nyerstégla felületű, téglából rakott díszítéssel.

Szemben fentről lefelé: pajta; kisállattartó épület; templom, téglakerítés részlete

Jobbra fentről lefelé: támfalrészlet; pajtahomlokzat-részlet; kovácsoltvas kerítés részlete; II. katonai felmérés, Bikal – térképrészlet

BODOLYABÉR

Bodolyabér Baranya megyében, a Komlói járásban található. Két falu, Egyházbér és Kisbodolya egyesítésével jött létre 1950-ben. A legkorábbi írásos emlék 1290-ből való, mely Egyházbért Beel néven említi. Majd egy 1332-es oklevélen is szerepelt, ahol már Kisbodolyát is megnevezték Bodola alakban. A két község a török hódoltság alatt szinte teljesen elpusztult, ezért a megmaradt lakosság 800–1200 méterre nyugatra, a környező domb lábánál, a falu mai helyén telepedett le. Lélekszámuk az 1700-as években indult növekedésnek. 1851-ben Magyarország Geographiai Szótára a következőket tartalmazta:

„Bodolya, magyar falu, Baranya vármegyében, hegyek közt, ut. p. Pécestől északra. Határa 759 hold, amellyből urbéri beltelek 35, szántó 334, rét 103, legelő 110, szőlő 26, urasági rét 30, erdő 120 hold. Földje sovány. Lakja 183 r. kath. Birja a pécsi nevendékpapság.”¹

„Egyházbér, magyar falu, Baranya vgyében, ut. p. Pécs, 264 kath. lak. Határa 997 ²/ hold, mellyből urbéri beltelek 13 ³/, szántóföld 451 ⁵/, rét 173 ⁵/, legelő 142, szőlő 12 ⁴/, majorsági szántó 1 ⁷/, rét 2 ²/, erdő 130 h. Birja a pécsi seminarium.”¹

Templom egyik faluban sem épült, de máig két harangtornya van. Jó időben a haranglábnál gyűlnek össze a hívők. A régi kisbodolyai fából készült haranglábat a szentendrei skanzenbe szállították, ahol jelenleg is megtekinthető. 1938-ban 12 évvel a két település egyesítése előtt, Szeghalmy Gyula kimutatásai szerint:

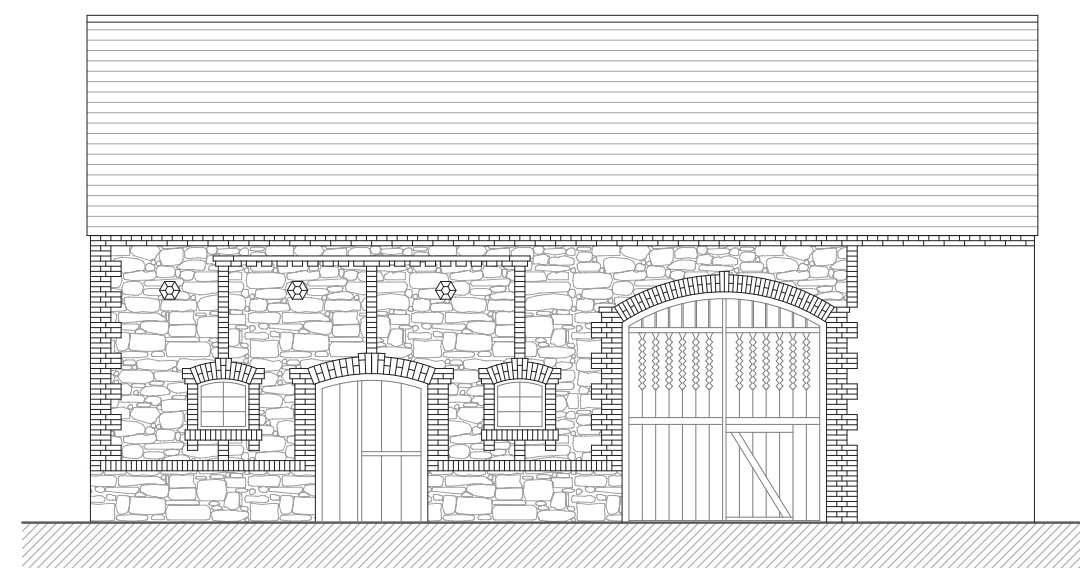
EGYHÁZBÉR

„Kisközség a hegyhíti járásban, dombos, erdős vidéken. 830 kat. holdat kitevő határán 830 magyar anyanyelvű lakos él, akik 8 ref., 3 evang., és 1 g. kel. vallású egyén kivételével a rk. egyház hívei. Foglalkozási tekintetben e

népesség megoszlik 221 őstermelő, 4 bányász, 5 közlekedési alkalmazott, 5 közszolgálati alkalmazott között. Házainak száma 67. Egy népis-kolája van.

Balra: disznóól és góré
Fenn: pajtaoromfal és pajtahomlokzat-részlet

A pécsi káptalan ősi javai között szerepel a legrégibb időktől kezdve. 1564-ben a török harcok alatt elpusztult a régi falu, mely a mai Szentegyháza nevű dűlön feküdt. Régi neve Egyházásbél. A XVIII. század végén a pécsi szeminárium lett a földesura. Lakószai mindig magyarok voltak, számuk 1830 körül 278.”²

Szemben: balra fenn, pajtaoromfalak; jobbra fenn, kovácsoltvas kerítésrészlet; balra lenn, istállóajtózárak; jobbra lenn, lakóházoromfal kovácsoltvas kerítéssel
Fenn: pajta és rajzolt homlokzata

KISBODOLYA
„Kisközség a hegyháti járásban. Területe 739 k. hold. 143 magyar anyanyelvű és román kat. vallású lélek lakja. Lakóházak száma 33. Foglalkozásra nézve őstermelő a lakosság, közülük 18 az iparos és 2 a nyugdíjas.

Bodolia névalakban a pécsi káptalan birtokjainak egyike volt. A török korban két külön falut alkotott Alsó- és Felső Bodolla néven, mind a kettő a pécsi káptalan jobbágysága. Lakószai mindig r. kat. vallású magyarok voltak. Új birtokosa a pécsi papnövelde. Temploma 1744-ben épült, az ősrégi templom helyén.”²

Az 1950-ben Bodolyabér néven egyesült két falu lakóinak száma 1970-ben 486 fő volt. Azonban napjainkra a község lakónépessége fokozatosan megfogyatkozott. 1980-ban 393, 1990-ben 318, 2001-ben 307, míg 2011-ben pedig már csak 235 helyi lakost tartottak számon.

Továbbá a helyiek méltán büszkélkedhetnek a szőlőkertjeikkel, valamint hangulatos borpin-céikkel. Mindezek együttesen megkapó lát-ványt nyújtanak a faluról és környezetéről az ide érkezőknek. Bodolyabér a 66. sz. főútról, Oroszló vagy Magyarszék felől közelíthető meg.

A morfológiai adottságok miatt a két településrész nem fejlődhetett egységes szerkezetűvé. A magasabban fekvő Kisbodolyát Egyházbérrel egy kettős hajtűkanyarral kialakított útszakasz kapcsolja össze, amely mentén a terepviszonyok következtében az 1950-es egyesítésük óta nem alakítottak ki beépítéseket. Ezáltal mindkét falu mind a mai napig megőrizte különállását, utcáik megtartották eredeti, sajátos nyomvonalait.

A lankásabb domborzatú Egyházbér ősi szerkezete a csatorna irányába bővült gyűrűs, körbejárható utcahálózattá, míg Kisbodolya utcái a terepet követve, felülnézetben egy fa alakú ágrajzot mintáznak, halmazos jellegű faluszerkezetet eredményezve.

A két település ugyanakkor hasonlít abban, hogy az épületek jellemzően lazán, nagy és szabálytalan telkeken helyezkednek el. A szerkezeti adottságoknak köszönhetően változatos beépítések találhatók a belterületen. Általános az egytraktusos, hosszan elnyúló lakóház, amely néhol udvari keresztoszárnyal, néhol az épületet „L” alakúvá bővítő utcafronti tömeggel egészült ki az idők során.

A Sásdtól délre, Komlótól nyugatra fekvő baranyai község, Bodolyabér a Mecsek hegység északi lankáinál, a Baranya-csatorna széles völgyében helyezkedik el. A környező táj a dombvidékekre jellemzően rendkívül változatos. A patakok szabdalta völgyterületen a megművelt szántóföldek, míg a hosszan elnyúló településtől délre, illetve nyugatra jellemzően erdők, rétek, legelők borított dombok dominálnak.

Fenn: pajtahomlokzat-részletek
Jobbra: Bodolyabér rajzolt térképe
Szemben fentről lefelé: gazdasági épületek; pajtaoromfal; pajtahomlokzat-részlet; lakó és gazdasági épületek

Egyházaskozár

Egyházaskozár egy 800 lelkes település Baranya megyében, a Komlói járásban. A honfoglalás kora óta lakott települést valószínűleg a X. század második felében, a honfoglaló magyarokkal érkező kazárok, kabarok alapították. Innen származik a neve is: Kozár. Egy 1058-as oklevélen szerepel először a falu. A középkorban több kicsi településből állt, úgymint Nagy-Kozár, Kozár, Felső-Kozár, stb. A török hódoltság alatt is lakott volt, 1542-től a kettős adóztatás terhét nyögte. A felszabadító harcok idején a mai Egyházaskozártól kissé keletebbre fekvő községet a csapatmozgások sem kímélték. 1695-ben Eszterházy Pál szerezte meg a dombóvári uradalomhoz tartozó, ám addigra szinte teljesen elnéptelenedett falut. 1696-ban 5 szerb család telepedett le a mai község helyén. 1717-től további rác családok érkeztek, akik állattenyésztéssel, később búza, árpa, kukorica és dohány termesztéssel foglalkoztak. 1735-től már magyarok, németek és horvátok is éltek a faluban, majd a XVIII. szá-

zad második felétől nagy számban érkeztek evangélikus német telepesek a németországi Hessen tartományból. 1786-ra már evangélikus templomot is építettek maguknak, mely ma is a község nevezetessége. Ez idő tájt Ráczkozár néven említik. Sőt még 1851-ből származó adatokban is így nevezik.

„Ráczkozár, német–szerb–magyar m.-város, Baranya vmegyében, a Mecsekháton, ut. p. Kaposvár. Lakja 1094 ágostai, 137 n. e. óhitű, 45 kath., 18 héber. Evang. és óhitű anyatemplomok. – Határa 4130 $\frac{1}{8}$ hold, melyből urbéri szántóföld 1563, rét 537, erdei legelő 1182, szőlőhegy 160, uradalmi beltelek 67, szántó 54, rét 20, erdő 1727 $\frac{6}{8}$ hold. – Földe agyagos és homokos, főleg rozstot terem; rétjei kőverek; erdeje szép. Tart 4 országos vásárt, u. m. Gergely hetében, Florián, Iván és Vendel hetében, mindenkor hétfőn egy napon a kirakóvásárral. F. u. h. Eszterházy, s a dombóvári uradalomhoz tartozik.”¹

Az 1938-ban kiadott Dunántúli Vármegyékben már Egyházaskozárként tartották számon.

„Kisközség a hegyháti járásban, dombos, erdős vidéken. Területe 4247 k. hold. Népesség 1219 főből áll, akik nyolcvanhárom magyar ajkú leszármazásával német anyanyelvűek, felekezeti szempontból 33 lakósa rk., 1127 evang., 2 ref., 4 izr. és 53 baptista vallású. 151 iparos, 13 kereskedő, közl. alkalmazott, 54 közzolg. alkalmazott, 2 nyugdíjas és 6 házcseléd kivételével az egész lakosság őstermeléssel foglalkozik. A községben van gkel. és ág. evang. templom. Közoktatásügyét 1 ág. evang. elemi népiskola és 1 közs. gazd. továbbképző iskola szolgálja.

A község mai elnevezését 1934-ben nyerte, azelőtt Ráczkozár volt a neve. Első okleveles említése 1363-ból való. 1422-ben a némai Trauteleké, azután a Czékycéké. Mint a tolna-megyei Anyavár tartozéka, az 1500-as évek elején a Györgyi Bodóké, kik erre később adománylevelet is nyertek. A török megszállás alatt is népes helység. A XVII. század végén a folytonos harcok idején teljesen elpusztult a falu. A XVIII. század elején gör. keleti vallású rác jobbágyok ülték meg ismét. Német telepei a XVIII. század derekán jöttek Württembergből. Földesura ebben az időben hg. Eszterházy József volt. 1830 körül mezőváros volt gör. keleti és evang. vallású lakókkal, 203 házzal.”²

A második világháborút követően a német lakosság nagy részét kitelepítették, helyükre bukovinai székelyek és moldvai csángók érkeztek. Az elmúlt közel hetven év alatt a település lélekszáma fokozatosan megfogyatkozott.

1970-ben 995, 1980-ban 955, 1990-ben 917, 2001-ben pedig 899 fő alkotta a falu lakónépességét. A 2011-es népszámláláskor Egyházaskozárban 805 helybéli lakott, közülük 96-an német és 14-en román nemzetiségűeknek vallották magukat.

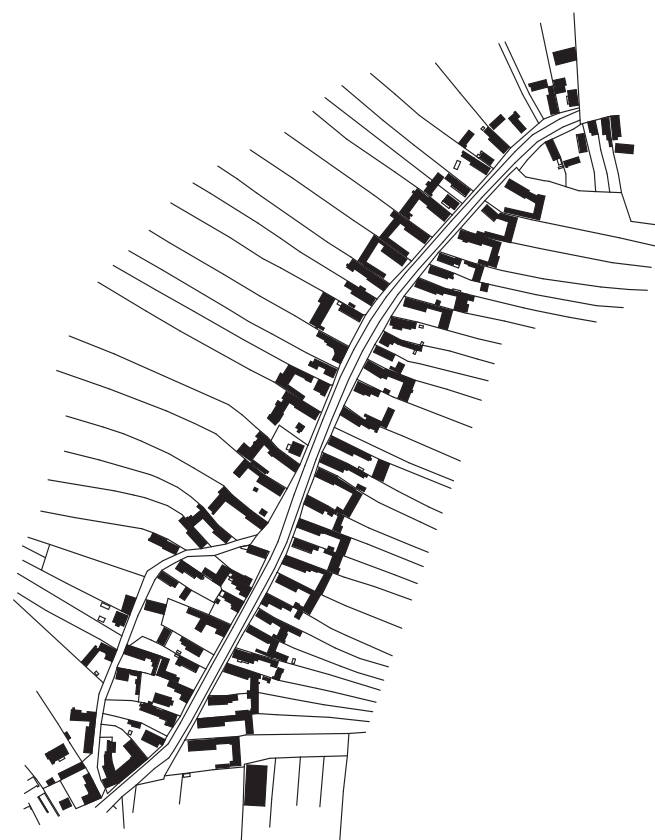
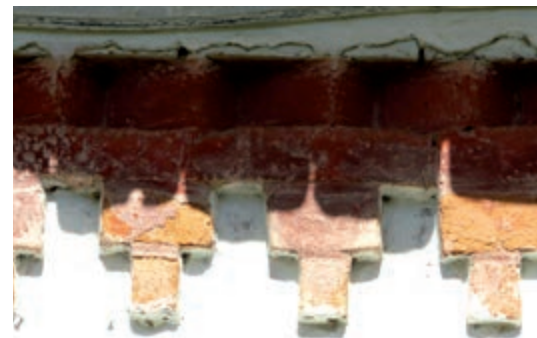
Szemben: göré és istálló épület és pajtahomlokzat-részlet
Fenn: pajtahomlokzat-részlet és pajtaereszpárkány-részlet

Egyházaskozár a Dunántúli-dombságban, még pontosabban a Mecsek és a Tolna–Baranyai-Dombvidék kistáján, a Völgyesség területén helyezkedik el. Ez az aszimmetrikusan kialakult terület völgyességekkel sűrűn felsabdalt, változatos arcú eróziós-deráziós dombsorokból, eróziós tanúhegyekből, zezugos lefutású völgyhálózatból, keskeny hegyhátakból, süllyedésekből áll. Az uralkodó „völgyes” tájjelleg, tájkarakter a térség domborzatának legsajátosabb vonása. Innen ered a vidék földrajzi neve, valamint a népi elnevezése is. Egyházaskozár külterülete magán viseli a lankás kistáj általános adottságait, azaz a terepfelszín nagy változatosságot mutat, a széles völgyeket löszös, erdős dombhátak váltják. Összességében a falut és környezetét vizsgálva egy megkapó arcú, festőien szép tájat, illetve faluképet vizualizálhatunk. Két vízfolyás-völgye van a területnek. A Hábi-csatorna nyugati felén ágazik le az az árok, amely a település északi részén halastóvá szélesedik.

A morfológiai adottságok és az itteni talajtípusok következtében nagyobb részt mezőgazdasági jellegű tevékenységeket folytattak és folytatnak napjainkban is a községben. A településtől keletre és északra nagy, egybefüggő területeken szántóföldi növénytermesztés folyik. A külterületi tájhasználat sajátossága a lakóterülettől északra elterülő, nagy kiterjedésű gyümölcsösök megléte. Továbbá jelentős szerep jut a kiterjedt erdősségeknek is, ahol komoly szintű erdőgazdálkodás folyik.

Egyházaskozár belterülete a változatos felszín miatt sajátos, egyedi értékekkel bír. A falu mai településszerkezete az 1700-as évektől kezdődően alakult ki a rácok, majd a németek betelepülésével. A település területén korábban számos falu volt, mely a török időkben

Szemben: fenn, gazdasági épületek; középen, pajtaereszpárkány-részlet; lenn, lakóház-osztópárkány
Fenn: pajtapárkány-részlet és lakóház tornác ajtó részlete
Jobbra: Egyházaskozár rajzolt térképe

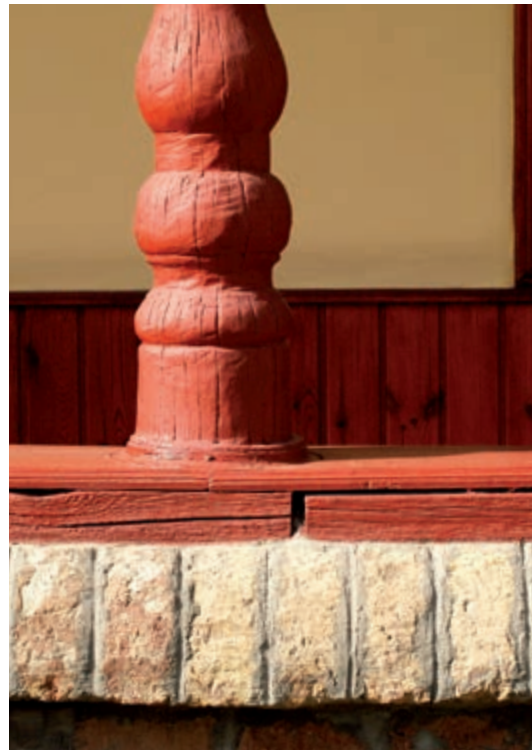
elpusztult. Ezekre már csak a külterületi nevek emlékeztetnek (pl. Köveskút). A belterület kialakult településszerkezetén jól nyomon követhető a fejlődéstörténet. Az 1700-as évek elején letelepült rácok értelemszerűen a mai Rác közben építették föl házaikat. Jellemző a településrésze a halmazos telekstruktúra kis telkekkel, zegzugos utcarendszerrel és apró házakkal. A településrésznek temploma is volt, amit 1930-ban bontottak le. Az 1750-es évek-től betelepült németek alakították ki a mai

Lakóház rajzolt utcai homlokzata

Tinódi Lantos Sebestyén utca és a Hatos Gusztáv utca beépítését. A telkeket a betelepülőknek itt – a domborzati viszonyokhoz igazodva – szabályosan alakították ki, melyeket a hagyományos paraszti életmódnak megfelelően három egymást követő részre tagoltak. Az utca felőli első harmad a lakóudvar, melynek nyugati oldalhatárán, hol pár méteres előkerttel, hol előkert nélkül építették meg az oromfalas utcai homlokzatú lakóházakat. A telek második

harmadában helyezték el a gazdasági épületeket, melynek éke az udvart teljesen lezáró keresztpajta/csűr volt, ahol sokszor az istálló, valamint a pince is helyet kapott. A pajta/csűr mögötti terület pedig a házikert volt.

Lakóház tornácrészlet és pajtaparkány-részlet

Szerencsére a településen a paraszti porták számos esetben egységesek maradtak. Itt az épületek tömege, díszítettsége érdemben nem változott meg, karakterük megmaradt, azaz az eredeti építészeti elemek ma is megtalálhatók.

FELSŐEGERSZEG

Felsőegerszeg Baranya megyében, a Hegyháti járásban, Sásdtól másfél kilométerre fekszik. A Hegyhát kistelepülései közé tartozik. Történelme az őskorig visszavezethető. A késő bronzkorból, illetve a vaskorból feltárt sírok tanúsítják, hogy a falu már az őskorban is lakott volt. Első írásos említésekor Egörszeg néven szerepelt. A középkorból nem sok információ maradt meg a településről, azonban nagy valószínűség szerint folyamatosan lakott volt, egészen a török időkig. A török hódoltság idején többször is újraneépült, mígnem szinte teljesen elpusztult. A XVIII. század folyamán települt be a falu ismét. Az 1851-ben kiadott Magyarország Geographiai Szótárában még Egerszegként található meg.

„Egerszeg, magyar falu, Baranya vmgyében, ut. p. Pécs, 219 kath. lak. Határa 1119 5/ hold, mellyből urbéri beltelek 12 3/, szántóföld 379 1/8, rét 134 1/8, legelő 54, szőlő 44, majorsági beltelek 6, erdő 40 hold. Birja a pécsi semnarium.”¹

1904-ben kapta a ma is használt Felsőegerszeg nevet. Az 1938-as Szeghalmy Gyula féle Dunántúli Vármegyékben is már így említik.

„Kisközség a hegyháti járásban, dombos, erdős vidéken. Hozzá tartozik: Egerszegpuszta (Vörösakol). Területe 1064 k. hold, lakóinak száma 298, akik tisztán rk. vallásúak és 9 német, 8 egyéb nemzetiségű leszámításával magyar anyanyelvűek. Foglalkozási tekintetben 243 lakosa őstermelő, 50 iparos, 2 közszolgálati alkalmazott. Lakóházainak száma 56. Közköztartásügyi intézete 1 rk. elemi mindennapi népiskola, 1 rk. ált. továbbképző. Gyári üzeme 1 téglagyár.

A pécsi káptalan ősi birtoka történelmünk első századától fogva. A török hódoltság alatt magasabb rangú tiszt hűbértok volt, de a sok sanyargatásban lassan elpusztult. A XVIII.

század folyamán települt újra. 1830-ban a pécsi szeminárium birtokában van feltüntetve, 259 lakossal.”²

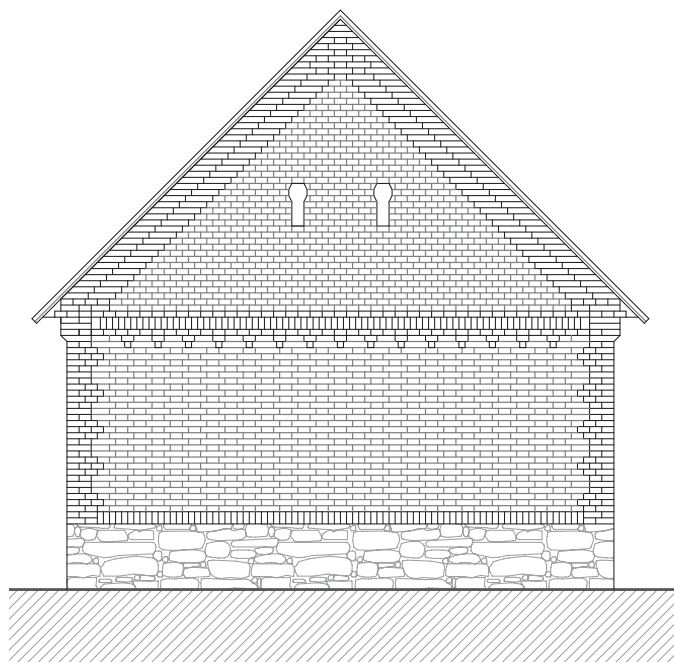
Felsőegerszeg második világháború előtti közel 300 fős lakossága a XX. század második felében csaknem a felére csökkent. 2001-ben a község lakónépessége 153 fő volt. Ez a tendencia napjainkban is tart. A 2011-es népszámláláskor már csak 137 helybeli lakost tartottak számon.

Fenn: pajták

A Baranya-csatorna völgye melletti lankák között megbúvó, a dombokra felkúszó baranyai község Felsőegerszeg. A táj változatos karakterét az erdős dombok, völgyszakaszok, valamint rétek, legelők, szántók határozzák meg és nyújtanak a településnek idilli környezetet és megkapó látványt. Megközelítés szempontjából a Pécs és Kaposvár közötti 66. sz. főútról Sásd város felől keletre leágazva érhető el a falu.

Fenn: lakó- és gazdasági épületek és pajta rajzolt homlokzata

Jobbra: pajtahomlokzat-részlet

Szemben: balra fenn, pajtakapuzat; jobbra fenn, disznóól; balra lenn, pajtahomlokzat-részlet; jobbra lenn, pajtahomlokzat-részlet

Településszerkezetét az a története során kialakult és máig szinte változatlan formában fennmaradt „Y” alakú utcahálózata határozza meg, melynek fő eleme az enyhén lankás terepről északkeleti irányba induló főutcája, amely a szűkülő völgyben a dombokra felfutva kettéágazik.

A domborzati és szerkezeti adottságoknak köszönhetően a szabálytalan telekstruktúrában változatos beépítések alakultak ki. Közülük az egykori falu arculatát őrző, építészetileg jelentős paraszti porták egytraktusos, hosszan elnyúló lakóházaikkal és átforduló gazdasági épületeikkel emelendők ki. Az udvart lezáró keresztpajták, keresztcsűrök a tárolás mellett legtöbbször az istálló és pince funkciót is ellátták, ugyanakkor gazdag ornamentikájú, tégladiszes, határozott tömegükkel a telkek ékévé váltak.

Balra: pajtakapuzat és Felsőegerszeg rajzolt térképe
Jobbra: fenn, lakóházoromzat; középen, pajtafrízrészlet;
lenn: pajtafrízrészlet

GERÉNYES

Gerényes Baranya megyei község a Hegyháti járásban, mely Kisvaszar, Ág, Tékes és Vásárosdombó között fekszik. A települést 1296-ban említik először az oklevelek Guerenes néven, azonban valószínűsíthetően jóval korábban, már az őskorban is lakott volt. Legkorábbi ismert birtokosa Dombó Pál volt, majd később az Eszterházy család birtokolta. A másfél évszázados török uralom alatt is lakott falu népességét javarészt magyarok tették ki. Azonban a XVII. század végi felszabadító harcok során megfogyatkozott a lakosság. A XVIII. század során evangélikus németek érkeztek Rottenburgból, Romenshaizenből és Ulmból. Fényes Elek 1851-es adatai szerint:

„Gerényes, magyar–német falu, Baranya vmegyében, dombon, ut. p. Pécs. Határa 1396 hold, mellyből urbéri beltelek 40, szántó 539, rét 176, szőlő 140, urasági beltelek 1 $\frac{2}{3}$, erdő, melly egyszersmind közös legelő 500 hold. Földje középszerű. Lakja 341 magyar kath., 220 német ágostai. Birja h. Eszterházy.”¹

Katolikus templomot a XVIII. században, míg evangélikus templomot a XIX. század végén építettek. Utóbbi helyén ma emlékmű található. Az 1938-as Dunántúli Vármegyék című kötet szerint a falu lakosságának már több mint a fele német anyanyelvű volt.

„Kisközség a hegyháti járásban, erdős, hegyes vidéken. Területe 2136 k. hold, házainak száma 130. Lakossága 643 főből áll, akik közül 267 magyar, 375 német anyanyelvű és 270 rk., 3 ref., 369 evang., 1 izr. vallású. E lakosság 80 iparos, 22 kereskedő, 8 közlekedési-, 22 közszolgálati alkalmazott és 5 nyugdíjas egyén leszámításával őstermeléssel foglalkozik. A községben 1 rk. és 1 evang. népiskola van.

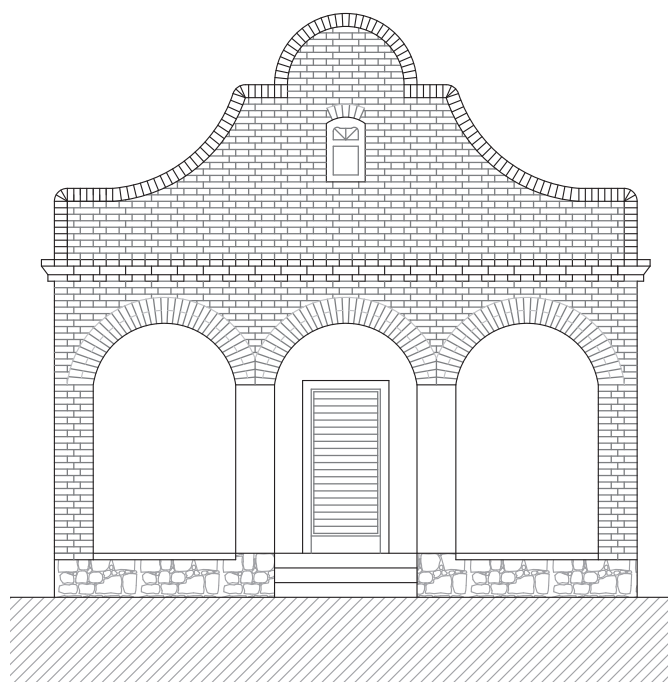
A község létezéséről a török hódoltság előtti időkből alig van adatunk. A felszabadulás után

gyér lakottságú helység, a dombovári uradalom tartozéka, földesura hg. Eszterházy Pál. Német lakossága a XVIII. század derekán költözött be.”²

A második világháború utáni kitelepítések következtében a német lakosság létszáma jelentősen megfogyatkozott. 1970-ben 383, 1980-ban 309, 1990-ben pedig már csak 254 lakója volt Gerényesnek. A lakónépesség száma az elmúlt szűk 25 év alatt megközelítőleg 250 fő körül mozgott. A statisztikai adatok szerint

Jobbra: volt tejcsarnok épülete

Fenn: volt tejcsarnok rajzolt homlokzata és istálló
Balra: pajtafrízrészlet; lenn pajtaoromfal-részlet
Jobbra fentről lefelé: pajtaereszpárkány-részlet;
pajtaoromzat; gazdasági épületek

2001-ben 266-an, míg 2011-ben 248-an lakták a falut. A korábban oly jelentős német jelenlét szinte teljesen a múltba veszett. A 2011-es népszámláláskor mindösszesen hármanan tartották magukat német nemzetiségűnek.

A Mecsektől északra elterülő Tolna–Baranyai-dombsíkon, Tolna megye határában fekszik Gerényes község. A Sásd és Dombóvár közötti 611. sz. főútról, Vásárosdombónál Kisvaszar felé haladva, majd félúton északra

a dombok irányába, az erdők felé leágazva érhető el a falu. A táj karakterét a Kisvaszari-vízfolyásba folyó patakok, az erdős dombok, valamint a „Hábi-hegy” elnevezésű dombvonulatról lefutó völgyek adják, melyek együttesen megkapó látványt biztosítanak a lakott területnek és környezetének.

A településszerkezet sajátossága az, a története során a vízfolyás mentén kifejlődött úti falu szerkezet, amely később a domborzati adottságokhoz igazodva, az emelkedő dombok közé futó utcákkal bővült ki. A főútca (Kossuth Lajos u.) jellemzően, pár épülettől eltekintve, egyoldalas beépítésű, mivel a patakmeder és annak ártere miatt csak az északi oldalon lehetett könnyűszerrel építkezni.

Az épületállomány nagy része a XIX. század második feléből, valamint a XX. század első feléből származtatható. Általánosan jellemzőek az egykori település arculatát őrző fésűs beépítési mód szerint, az oldalhatárra telepített lakóházak, ahol az épületek az utca

Fenn: pajta
Lenn: pajtakapuzat

nyomvonalára merőlegesen, többnyire előkert nélkül, nyeregtetővel, oromfalas utcai homlokzattal lettek kialakítva.

A falusias lakókörnyezetben az egységes magasságot mutató, azonos formavilágú, egymást rendezett ritmusban követő épületek kölcsönhatása a helyi templommal mindig nagyon fontos. A vertikálisan kiemelkedő torony térszervező ereje jelentős. Ezért is jelentett a vonzó településképpen pótolhatatlan veszteséget az evangélikus templom 2000-ben történt lebontása.

Balra: pajtahomlokzat-részlet
Balra lenn: Gerényes rajzolt térképe
Jobbra: pajtakapuzat-részlet; pajta; pajtahomlokzat-részlet

GÖDRE

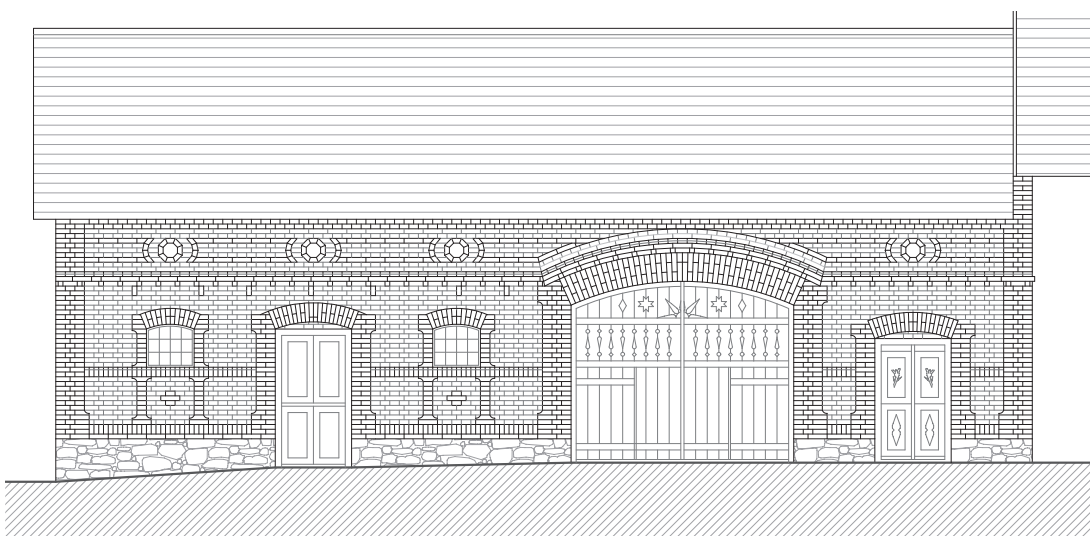

Gödre a Baranya megyei Hegyháti járásban, Somogy megye határa mentén fekvő település. Régészeti leletek tanúsítják, hogy már a bronzkorban, majd a római korban is lakott volt a környék. Első írásos emléke az 1200-as évekből származik. Ekkor Gödri alakban szerepelt a neve, ami feltehetőleg a gödör főnévi képzős származéka. A mai Gödre helyén a tö-

rök időkig számos önálló falu létezett. Ezek egy része a hódoltság alatt teljesen elpusztult. (Jakabfa, Vidák) A mai község közigazgatási területe ezért húzódik több kilométer hosszan a műút mentén. A XVII. század végi felszabadító harcok után a birtokot Koller Mátyás katonatiszt kapta cserébe szolgálataiért. 1745-ben ő telepített ide holicai uradalmából német jobbágyokat, akik az erdőirtással művelhetővé tett területen gabonát és szőlőt kezdtek el termeszteni. Kiváló minőségű boraikból még Itáliába és Bécsbe is szállítottak. A Gödre külterületén lévő Vidák-pusztát a Siskovics család birtokolta, majd kihalásuk után a Jeszenszkyek kezébe került. 1773-ban adták át a község római katolikus templomát, melyet Winkler Mihály plébános finanszírozott. A XIX. századra Gödre mezővárosi rangra emelkedett. Ezt támasztja alá az 1851-es Magyarország Geographiai Szótára.

Fenn: pajtahomlokzat-részlet
Lenn: pajtaajtó

„Gödre, német mezőváros, Baranya vmegyében, hegyek közt, Somogy vmegye szélén, ut. p. Pécs. Van 565 r. kath. igen szorgalmas és tehetős lakosa, kik bort és sok gyümölcsöt természetnek, kath. paroch. temploma, az uraságnak szép kastélya és kertje, 432 urbéri szántóföldje, 144 h. rétje, 91 h. szőlője; a többi majorság. Tart 4 országos vásárt. Birja Siskovics.”¹

Az 1938-as Dunántúli Vármegyékben a következő adatok szerepeltek a településről: „Kisközség a hegyhátai járásban, dombos vidéken. Hozzá tartozik: Vidák. Lakóinak szá-

ma 1220, akik közül 282 magyar, 895 német és 43 egyéb anyanyelvű, 10 ref. és izr. vallású személy kivételével az egész lakosság a rk. egyház híve. Foglalkozási szempontból 948 lakósa őstermelő, 221 iparos, 4 közl. alkalmazott, 19 közszolgálati alkalmazott, 7 kereskedő, 2 nyugdíjas, és 18 házicseléd. A községben rk. templom van. Területe 2512 k. hold, házainak szá-

Fenn: pajta és rajzolt homlokzata
Szemben fentről lefelé: pajtahomlokzat-részlet; lakó- és gazdasági épületek; pajtahomlokzat-részlet

ma 223. Az elemi oktatást a rk. népiskolában nyerik a tankötelesek, mely ált. továbbképzővel kapcsolatos.

Nevével először Gödrefalu alakban 1458-ban találkozunk írott emlékeinkben. Birtokosai köznemesi családok voltak. A mohácsi vészt megelőzőleg Tolna-megyéhez tartozott. A török háborúban elpusztult és csak 1745-ben települt újra holtsi német családokkal. Gödre központja volt a hasonló nevű uradalomnak, melyet a múlt században Siskovich bírt, aki szép kastélyt is épített a faluban. A múlt század első felében mezőváros jellege volt. Rk. temploma 1773-ban épült. Jelenleg Jeszenszky Imrének van nagybirtoka a határban.”²

Az 1946-os kitelepítések során a német lakosság lélekszáma nagymértékben megfogyatkozott, helyükre környékbeli és felvidéki magyarok érkeztek. 1954-ben az egykori Somogy megye területén fekvő Kiskeresztúr falut Gödre-hez csatolták. Az így létrehozott Gödrekeresztúr 1969-ben Gödreszentmártonnal egyesült Gödre néven. 1970-ben 1612-en éltek itt. Azonban napjainkra a település lakónépessége csaknem a felére csökkent. 1980-ból 1281, 1990-ből 1099, 2001-ből 977, míg 2011-ből már csak 917 főt említ a statisztika. A 2011-es népszámlálás adatai szerint a valaha német mezővárosként ismert településen 105 lakos tartotta magát német nemzetiségűnek.

Somogy megye határában, a Pécs és Kaposvár közötti 66. sz. főút mentén, Baranyajenő és Szentbalázs szomszédságában helyezkedik el a baranyai község, Gödre. A Tolna–Baranyai-dombsíkra jellemző domborzati adottságokkal bíró vidéket a Gödre-vízfolyás alakította. A település területének egy része elnyúló völgyben terül el, míg másik része domboldalon húzódik meg. Ez a változatos tájkarakter megkapó, festői összképet biztosít a falunak és környezetének.

A ma egy községet alkotó, korábban három önálló falu településszerkezetét azok morfológiai helyzete befolyásolta. Míg Gödreszentmárton leágazó útfalu jellegű, addig Gödre tipikus völgyi falu. Gödrekeresztúr pedig szerkezetében a két másik település jellegzetességeit ötvözi, kiegészülve a halmazfalu néhány elemével.

A német telepített falvak egyértelmű jeleit leginkább a gödrei rész viseli, ahol két, viszonylag egyenes vonalvezetésű, megközelítőleg észak–dél tengelyű utca halad egymással párhuzamoson, közrefogva az átfolyó patak területét és csak később, a terepviszonyokat követve ágazik szét. A két fő utcaszakaszt nagyjá-

Pajtabelső és pajtahomlokzat-részlet

ból közép tájt a főút köti össze. Az ettől délre eső területen jellemzően egyoldalas beépítés jött létre.

Többségében a XIX. század végéből, a XX. század első harmadából származtathatóak azok a lakóházak, melyek a közel azonos méretű telkeken jellemzően hagyományos, oldalhatáros beépítést követtek. Legtöbbjük

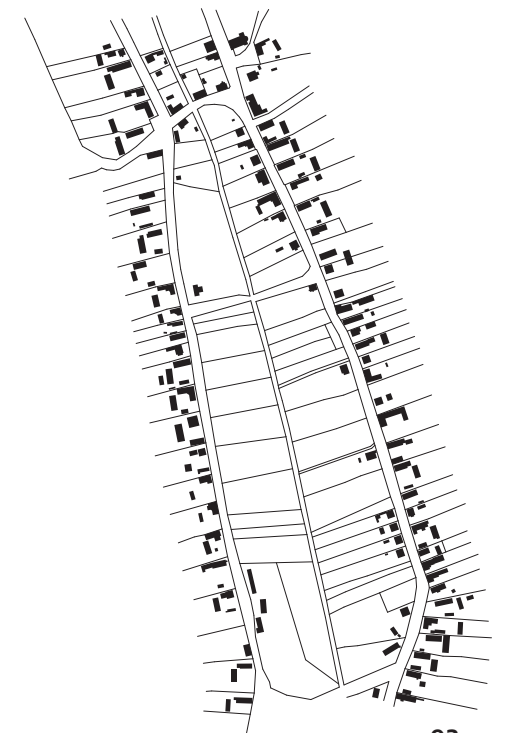
utcára merőleges tömegű és gerincű, nyeregtes, oromfalas épület, legtöbb esetben szegmens ívekkel, téglapillérekkel és falazott mellvéddel képzett oldaltornáccal. Ez az épületformálás mindhárom községben tipikussá vált és mind a mai napig meghatározó. Néhány helyen egységesnek mondható utcaszakaszokat alkotva teszi értékké a gödrei utcaképet.

Pajtakapu-részlet

A paraszti portákon a XX. századra nagy hangsúlyt kapó istállózó állattartáshoz nagyméretű, az akkor korszerű anyagokból és technikákkal készült, keresztbe fordított gazdasági épületeket húztak fel. Ezekből a népi építészet értékeit magukon illetve magukban viselő keresztpajtákból, keresztcsűrökből ma is számos példát találunk Gödrén.

Szemben: balra fenn, pajtahomlokzat-részlet; balra középben, falulátkép; balra lenn, pajtahomlokzat-részlet; jobbra fenn, gazdasági épületek góréval; jobbra lenn, Gödre rajzolt térképe

HEGYHÁTMARÓC

Hegyhátmaróc község Baranya megye északi részén, a Komlói járásban. Bár írott forrás a településről az Árpád-házi királyok idejéből nem maradt fenn, feltehetőleg ekkor már benépesítették a területet. Az első írásos emlék, mely a falut Maróth néven megemlítette, 1339-ből származik. A Maróc helynév vagy egy átvett szláv szóból, vagy a Maróth személynévből eredeztethető. A Hegyhát előtag pedig a korábban a hegyháti járáshoz való tartozás-

Fenn: pajtahomlokzat-részlet és kovácsoltvas kerítés részlete

Jobbra: pajtahomlokzat-részlet

ra utal. A török hódoltság alatt teljesen elnéptelenedett a község, majd a XVII. század végi felszabadító harcok során rövid időre szerbek telepedtek itt le. A XVIII. század elején az addigra ismét pusztává lett településre délszlávok és magyarok költöztek. Az időközben a Petrovsky családhoz került birtokra 1730 után Schwarzwaldból német telepeseket hívtak. Mivel a korábbi lakók ezzel egyidejűleg elvándoroltak, így a település tiszta német lakosságúvá lett a XIX. századra. Német faluként emlékezik meg az ekkor már Puchner báró tulajdonában lévő községről egy 1851-es forrás is.

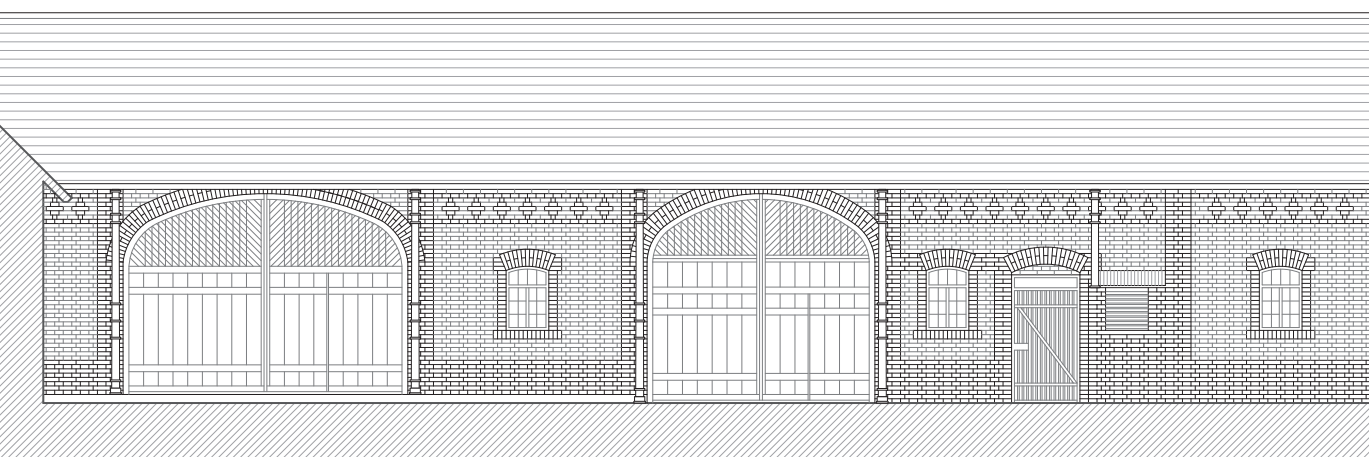
„Marócz, német falu, Baranya vmegyében, völgyben, ut. posta Pécs. Határa 1246 hold, melyből urbéri szántó 492, rét 105, erdei legelő 500, szőlő 35, urasági szántó 113, erdő 500 hold. Földje sok javítást kíván. Lakja 464 r. kath. Birja b. Puchner.”¹

1938-ban pedig a következők jelentek meg Hegyhátmarócról:

„Kisközség a hegyháti járásban, területe 1307 kat. hold, lakóházainak száma 83. Az 532 főből álló népességből 78 magyar és 454 német anyanyelvű, akik 4 ref. és 12 evang. hívő leszámításával rk. vallásuak. 417 lakosa östermelő, 101 iparos, 3 kereskedő, 6 közszolgálati alkalmazott és 5 házi cseléd. Közoktatásügyét 1 rk. elemi népiskola, 1 rk. ált. továbbképző szolgálja.

Hajdan Maróth néven szerepelt, mikor a némai Trautel család tulajdona volt. Kiházasítás útján a lévai Cseh-ek is birtokolták. Hunyadiak korában megegyezés alapján a szekcsői Herczegeké. A török uralom zavaros birtokviszonyai között a pécsi püspök falvai között jegyezték fel. Teljesen elhamvadt a falu, mikor a török hatalmat megtörték a keresztény seregek. 1730 körül a Petrovsky családé vétel útján. Németül beszélő lakosai a Feketeerdő vidékéről települtek be két századdal ezelőtt.”²

A második világháborút követő, számos német családot érintő kitelepítések komoly háttással voltak Hegyhátmaróc lakosságára is. 1970-ben már csak 363 lakója volt a falunak és a lakónépesség fogyása azóta is tart. 1980-ban 285, 1990-ben 237, 2001-ben 218, míg 2011-ben pedig mindösszesen 147 helybélit tartottak számon. A 2011-es népszámlálás adatai szerint a helyi lakóközösséget a magyarok mellett 23 német nemzetiségű lakó alkotta.

A mai Tolna megye határának közelében, a „Hegyháton”, azon belül is a Völgység kistájon fekvő baranyai község Hegyhátmaróc. A települést megközelíteni a Szászvárt és Kaposszekcsőt összekötő közútról lehet, a Tófü és Egyházaskozár közötti útszakaszból délre leágazó bekötőúton. A domborzati és éghajlati viszo-

nyok a mezőgazdasági művelésnek kedvező feltételeket biztosítanak, ezért külterületének jelentős része művelés alatt áll. A tengerszint feletti magasság 200–220 m között alakul, enyhe déli lejtéssel. Sok kisebb, nagyobb patak folyik a környéken. Közülük a falutól északra eső Hábi-patak, valamint a délre eső Izmény-Győrei-vízfolyás a legjelentősebb.

Fenn: tornácos pajta és pajta rajzolt homlokzata
Jobbra: kisállattartó épület részlet
Szemben fentről lefelé: tornácos pajtarészlet; istállóajtó-részlet; pajta; pajta

Az ősi egyutcás zsáktelepülés jellegzetességét a szerkezeti tengely vonalán húzódó patak-meder adja, amely mentén az utca „V” alakban fut tovább délnek. A kettévált utcák sajátossága, hogy beépítési vonalaik egymástól eltávolodtak, az addig kétoldalas beépítés helyett egyoldalas beépítésűvé váltak. Az elágazás központképző szerepet tölt be, itt található a helyi római katolikus templom is.

A település szinte teljes belterülete falusias lakókörnyezet. A község utcájának vonalvezetése mellett fontos, hogy nagyrészt megmaradt az eredeti, hagyományos fésűs beépítési mód, jellemzően az oldalhatáron álló, többségében előkertes, nyeregtetős, oromfalas utcái homlokzatú lakóházakkal. Hegyhátmaróc kiemelt építészeti értékei közé tartoznak azok a fennmaradt, a német paraszti portákon jellegzetes keresztbeforduló tégladíszes gazdasági épületek, melyek sokszor a főépületnél is nagyobbak és díszesebbek voltak.

Balra: pajtahomlokzat-részlet

Balra lenn: II. katonai felmérés, Hegyhátmaróc – térképrészlet

Jobbra: kerekes kút és pajtakapuzat

Hosszúhetény

Hosszúhetény Baranya megyei település a Pécsi járásban. A Mecsek-hegység Zengő csúcsának lábánál helyezkedik el. Már a kőkorból lakott hely lehetett, neolitikus pengét találtak a falutól délnyugatra. A bronzkorban és a vaskorban is folyamatosan lakták. Számos régészeti lelet (edények, szerszámok, egy barbár ezüstérem) bizonyítja ezt. A római kori jelenlétre a szórványos leletek mellett egy villa maradványa, valamint római kori sírok utalnak. Ezek alapján valószínűsíthető, hogy a rómaiak idejében a mai falu határában jelentős, lakott csomópont volt, ahol az Aquincum-Sopianae hadiút találkozott a Lugiból Sopianae felé tartó úttal. A rómaiakat elűző népvándorlások alatt a vidék elnéptelenedett és István király uralkodásáig semmilyen forrás sem maradt fenn, vagy került napvilágra. Helyi szájhagyomány szól arról, hogy a honfoglalás után Hetény vezér uralta a területet. 1015-ben alapították a pécsváradi bencés apátságot és a környék minden faluja, így Hosszúhetény is a birtokába került. Első írásos emléke is az apátsághoz köti a települést. Annak alapítólevele említi Thetey néven. Az Árpád-korban Villa Heten és Hetyn néven is hívták. Pécs 1543-as elestekor a falu is török kézre került. Védett fekvésének köszönhetően mind a hódoltságot, mind a felszabadító harcokat átvészelte a katolikus magyar lakosság. A középkori templom helyén 1733-ban új barokk stílusú római katolikus templom építésébe kezdtek, melyet 1783-ban adtak át. Fényes Elek 1851-es adatai szerint:

„Hosszú-Hetény, magyar falu, Baranya vmegyében, a Mecsek hegyláncz Zengő nevű csúcsa alatt, Pécshez 1 1/2 órányira, felette kies és regényes völgyben. Határa 11,171 hold, melyből beltelek 298 6/8 h., szántóföld 3111 1/8 h., rét 324 1/8 h., tiszta legelő 674 6/8 h., szőlőhegy 656 1/8 h., erdő 5633 4/8 h., kihagyott szántóföld 433 6/8 h., rét 34 h., majorsági szántóföld 5 5/8 hold. Földje részint sárga, részint vörös agyag,

kavicccsal vegyest, kevés de súlyos gabonát, kukoriczát, burgonyát terem; bora kitűnő jóságú. Lakja 2047 r. kath., paroch. templommal. Az erdő mélyében találhatik egy Doragony nevű gazdag forrás, melly 17 malomra szolgáltat vizet; egy másik forrás (Csurgókut) kövesítő tulajdonnal bír. Vörös márványkövek bőséggel ásatnak. A magas Zengő hegy tetején egy régi vár omladéka látható. Említést érdemel a felső szőlőhegyen egy óriás nagyságu gesztenyefa, mellynek átmérője 11, körzete 33 láb, koronáját a vihar letörte, kedvező időben 8–10 mérő gesztenyét is megad.

Fenn: pajtahomlokzat-részlet

Végre megemlítjük a Sátánkő sziklatornyot, mely 9 öl magas, s két nyílása van, melyek üregében 8 ember kényelmesen fér. A helység birtokosa a pécsi püspök.”¹

Mivel a térség legtöbb településétől eltérően Hosszúhetény lakossága sértetlen maradt, ezért a XVIII. és XIX. századi bevándorló tömegek elkerülték. Mindössze néhány kisiparos német család érkezett ez idő alatt. Így a második világháborút követő német kitelepítések sem voltak jelentős hatással a megközelítőleg 3000 fős lélekszámmra. A lakónépesség az elmúlt fél évszázad alatt kisebb ingadozások mellett lényegében stagnált. Ezt támasztják alá a statisztikai adatok is, melyek szerint a faluban 1970-ban 3562-en, 1980-ban 3261-en, 1990-ben 3111-en, 2001-ben 3338-an, míg a 2011-es népszámlálás alapján pedig 3499-

en éltek. Ma közigazgatásilag a faluhoz tartozik Kisújbánya és Püspökszentlászló is, melyek 1938-ban még önálló községekként szerepeltek a Szeghalmy Gyula féle Dunántúli Vármegyék című kötetben.

KISUJBÁNYA

„Kisközség a pécsváradi járásban. Területe 775 k. hold. Lakóinak száma 319, akik 16 magyar kivételével német anyanyelvűek és 5 ág. ev. hívő leszármazásával róm. kat. vallásúak. Lakóházak száma 61. Közoktatásügyét 1 r. kat. elemi népiskola látja el. Foglalkozás szerint 299 lakós őstermelő, 12 iparos, 4 kereskedő és 4 közszolgálati alkalmazott.

Fenn: lakóház pajtával és pajta rajzolt homlokzata
Szemben fentről lefelé: pajta; pajtabelső; pajta; gazdasági épületek

A XVIII. század közepén keletkezett a falu, német telepesek voltak első lakószai. A pécsi püspöké volt. Üvegútja a megfelelő kvarcbányából nyert anyagból lett ellátva. Nevét újbányájától vette. Mindig német többségű iparos lakossága volt.”²

PÜSPÖKSZENTLÁSZLÓ

„Kisközség a pécsváradi járásban. Területe 459 k. hold, lélekszáma 99, akik közül 19 magyar, 78 német és 2 horvát anyanyelvű. Felekezetileg valamennyien róm. katolikusok, templomuk is van helyben. Lakóházak száma 24. Foglalkozás szerint 55 lakósa őstermelő, 5 bányász, 17 iparos, 5 közlekedési, 7 közszolgálati alkalmazott és 10 nyugdíjas.

Az első nyomok a XIV. század elején kerültek elő. Ekkor pálos kolostor volt itt, melyet Ováry Konrád építtetett. 1480-ban a falut birtokcsere útján a Bakonyiak vallották magukénak. A hódoltság végén oly gyér lakósú helység volt, hogy tulajdonosa a pécsi püspök, német vidékről hívott be települőket, akik 1750 körül

jöttek a faluba. Mostani templom a régi kápolna helyén épült 1777-ben.”²

Hosszúhetény a Kelet-Mecsek déli szegélyén, a Zengő és a Hármashegy lába közti völgyekben és dombokon elterülő, festői fekvésű település, melyet a természet, valamint Pécs és Pécsvárad közelsége kiváló lakó- és üdülőhelyé tesz. Legkönnyebb megközelítése a 6-os főútról valósítható meg Hird községnél északra fordulva, míg a Mecsek-hegység völgyeiben szerpentin futó utakon Komló, illetve Szászvár érhető el.

A Zengő és a Hármashegy felé benyúló, észak-dél tengelyű falu elejét és végét jelző táblái közt nevéhez méltóan több kilométer a távolság. A településszerkezet alapját azok a története során kialakult, egy kis szakasz kivételével egymáshoz közel párhuzamosan és hosszasan futó utcái adják, melyek már az 1800-as évek alatt készített katonai térképeken is láthatóak voltak. Azóta Hosszúhetény keletnek és nyugatnak is bővült, ám leginkább dél felé terjeszkedett. A környező lankás domboldalak szőlőtermesztésre kiváló adottságait, mikroklímáját kihasználva unikális borvidék jött itt létre. Ennek következtében a lakóterületeket északról, keletről és délről félkaréjban, szórta elhelyezkedő pincék, présházak szegélyezik.

A település ősi magjának épületállománya többnyire a XIX. század második feléből, a XX. század első harmadából származik. Itt még fellelhető az eredeti fésűs, utcára merőleges beépítési mód, ahol az oldalhatárra épített egytraktusos lakóházak nyeregterővel, oldaltornáccal, oromfalas utcai homlokzattal lettek kialakítva. Ezek egy része a polgárosodás velejárójaként utcával párhuzamos tömegű szárnyakkal „L” alakúvá bővültek. Azonban a faluban az épületek a több helyen előforduló átépítések ellenére is ez idő tájt még harmonikus egységet mutattak és az ebből az időszakból viszonylag érintetlenül megmaradt porták ma jelentős építészeti értékeket hordoznak magukban. Mindezek védelme azért is kiemelkedően fontos, mivel sok esetben az elmúlt fél évszázad során a korszerűsítés jegyében végzett átalakításoknál teljesen megváltoztatták a homlokzatokat, olykor még a tömegeket is, miáltal az épületek szegényesebbé váltak és egyben szegényesebbé tették a község arcát is.

Balra: kapuvasalatok
Fenn: pajtaoromfal-részlet; kovácsoltvas kerítés részlete; pajtakapúrészlet; pajta kontyolt oromfallal; II. katonai felmérés, Hosszúhetény – térképrészlet

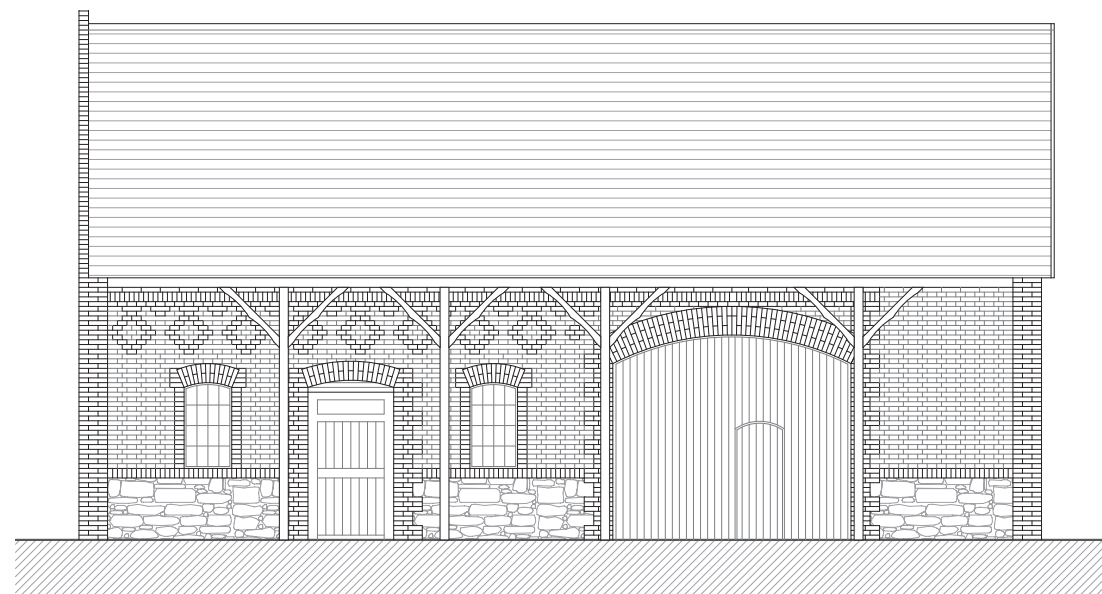
Kárász

Kárász Baranya megye északi részén, a Mecsek lábánál fekszik. A falu és környéke már az őskorban is lakott volt. Legalábbis erre engednek következtetni az itt talált csont- és kőszerszámok. Később a rómaiak, majd kelták, avarok és szlávok is éltek a térségben a honfoglaló ma-

Fenn: lakóház istállóval
Lenn: tornácos pajtarészlet

gyarok megérkezése előtt. A mai falu elődje az Árpád-korban keletkezhetett. Kárász első írásos emléke egy 1325-ben kelt oklevél, melyen Karaz néven említik. Az 1333-as pápai tizedjegyzéken is szerepel. Az ekkori település kiterjedése a mainál kisebb volt, területe az idők során Petrőc, Bóda, Himesd és Ciklöd falvak beolvasztásával gyarapodott. A török hódoltság előtt a pécsi püspökség birtoka volt. Az 1526-os mohácsi csata után még magyar fennhatóság alatt maradt a község, azonban 1543-tól állandósult a török jelenlét. A közel másfél évszázad alatt Kárász többször is elnéptelenedett, pusztává vált, ám magyar lakossága mindig visszatért. A felszabadító harcok után rá családok telepedtek le a határában. A Dunántúl egy új nemesi réteg tulajdonába került, még a pécsi püspökség is nehezen szerezte vissza korábbi birtokait, amire Kárász esetében csak 1703-ban került sor. A Rákóczi-szabadságharc során a szerbek nagy része elmenekült. 1720-ban Baranya vármegye peres úton végleg megszerezte a Sásdtól Szászig terjedő vidéket (így Kárászt is) Tolna vármegyétől. Az 1300 körül épült római katolikus templomot 1855-ben lebontották, helyére új templomot emeltek a régi köveinek a felhasználásával. A XVIII. század végén majorsági épületeket, pincéket építettek, valamint új lakóhelyeket a betelepített német iparosok számára. A falu lakosai elsősorban állattartásból, valamint szőlő- és gyümölcsstermesztésből éltek. Növénytermesztéssel csak a XIX. századi erdőirtások után kezdtek el komolyabban foglalkozni. Magyarország Geographiai Szótára 1851-ben a következőket tartalmazta a településről: „Kárász, magyar falu, Baranya vmegyében, Bonyhádhoz 2, Pécshez éjszakra 3 órányira: 464 kath. lak. és paroch. templommal. Határa 1911 $\frac{3}{8}$ hold, mellyből urbéri beltelek $20 \frac{3}{4}$, szántóföld 638, rét 93, szőlő 116, uradalmi beltelek $3 \frac{7}{8}$, szántóföld $25 \frac{7}{8}$, rét $2 \frac{3}{4}$, erdő, melly együt-

Fenn: tornácos pajta és rajzolt homlokzata

tal közlegelő, 1012 hold. Földe jó mivélés mellett mindent megterem. A gyümölcsstermesztés terjesztésére s nemesítésére a köznép közt igen sokat tett a helybeli Jankó János plebánus ur, ki különben is művelt férfiú levén, hivatala körét s fontosságát teljesen felfogta s betölti. A helység birtokosa a pécsi püspökség.”¹

1938-ban pedig a Dunántúli Vármegyék című kötet így írt Kárászlól: „Kisközség a hegyháti járásban. Területe 1392 k. hold, lakosai-

nak száma 506, akik 11 német leszármazásával magyar anyanyelvűek. Felekezetiileg róm. kat. vallásúak, kívülük 13 evang., 5 ref. hívő él a községben. Róm. kat. templom van a községben, lakóházak száma 112. Közoktatásügyét 1 r. kat. elemi népiskola látja el. A lakosság foglalkozás szerinti megoszlása a következő: 242 őstermelő, 27 bányász, 114 iparos, 16 kereskedő, 35 közlekedési-, 16 közszolgálati alkalmazott, 32 nyugdíjas, 6 házcseléd és 17 egyéb foglal-

kozásu. Gyári üzemmel dolgozik 1 gőzfűrésztelep, 1 fészekodugyár és 1 szénbánya.

A birtokösszeírásban a pécsi püspökség falujának van feljegyezve már a korai századokban is. Nagy harcok helye volt a török időben, mikor Tolna megyéhez tartozott. Sok különböző koru pénzt találtak a helybeli földeken. Török uralom megszűnése után kóbor rákok telepedtek le a falu határában. 1740-ben már magyar lakosai vannak. Plébániája 1773-ban alakult. Temploma 1855-ben épült.”²

A második világháború harcaiban 8 fő vesz-

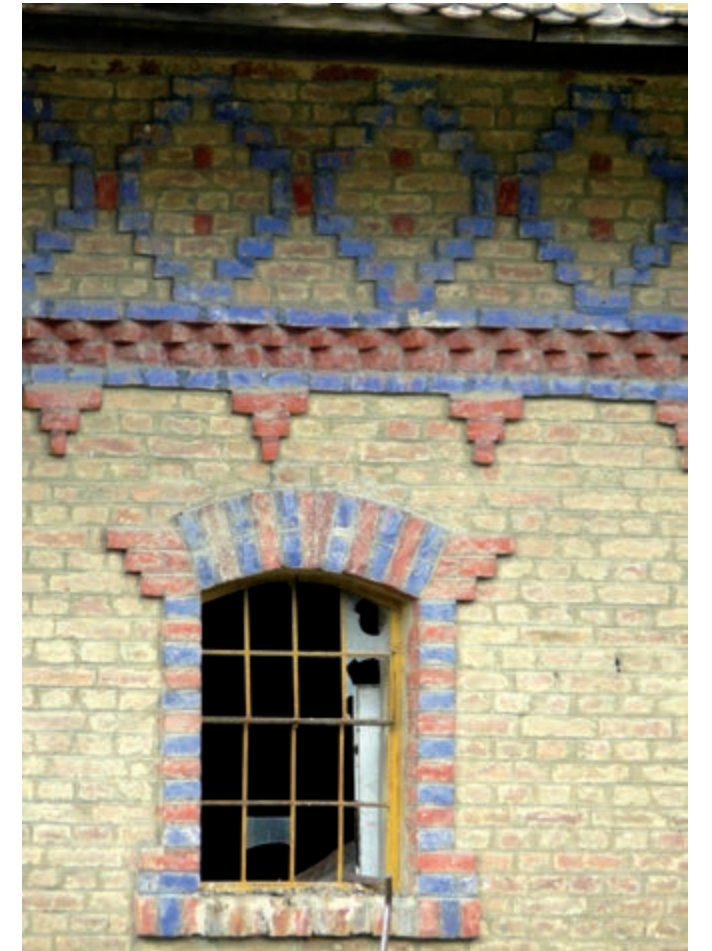
tette életét a faluból. Bár a kitelepítések nem érintették a települést, a lélekszáma fokozatosan csökkenni kezdett, mivel a föld nem jelentett megtartó erőt. A fiatalság a környező bányák, üzemek közelébe költözött. Ezt a statisztikai adatok is alátámasztják. A lakónépesség 1970-ben még 512 fő volt, azonban 1980-ra 438, 1990-re 390, 2011-re pedig 323 főre fogyatkozott. A legutóbbi népszámlálás (2011) alapján a magyarok mellett 27 cigány és 14 nemzetiségű lakos élt a községben.

Kárász a Mecsek hegységet északról határoló Völgységi-patak mentén elterülő viszonylag sík vidéken helyezkedik el, mégpedig ott, ahol a vízfolyás az észak-dél tengelyű Pertus- és Derzső-hegy közötti keskeny völgygel találkozik. A domborzati adottságok sokszínű változottsága a községnek és környékének rendkívül megkapó, festői képet kölcsönöz. Közlekedés szempontjából a település Magyaregregy és Vékény között fekszik félúton. A mintegy másfél kilométerre északra lévő vasútállomás irá-

nyában tovább haladva pedig Szalatnakra lehet eljutni.

A falu magja a Fürdő utca két oldalán, a Mecsekre felfutó szűk völgyszakaszban jött létre. Itt található a templom, valamint az egykori temetőkertben épített plébániaépület. A templom előtti utcarész kiszélesedése, a háttérben magasodó erdős hegyvidék látványával varázslatos hangulatú teret eredményez. Ezen a falurészen a terepviszonyok miatt a telkek szabálytalan alakúak, az épületek nem egységesek. A Fürdő utca merőlegesen csatlakozik a tulajdonképpeni főutca, mely a Völgységi-patak haladási irányát követi. Az utca nyugati szakasza (Ady Endre utca) a patakot északról, míg a keleti szakasza (Petőfi Sándor utca) délről kíséri. Ez a településrész jellemzően a szalagtelkes útifalu szerkezetét mutatja, mégpedig egy kisebb övezetet leszámítva, a patakmeder menti árterés terület miatt csak féloldalas beépítéssel. A főút és a patak találkozásának csomópontjából út indul északi irányba a vasútállomás felé, melynek oldalában a meredek löszfalba épített pincék laza sora található, valamint ebből a csomópontból ágazik el kelet felé az új beépítésű, néhány ház Ibolya utca is. A vasútvonal 1873-as megnyitása után az állomás mellett különálló településrészt hoztak létre a vasutas családok számára.

A község épületállománya nem egységes. Legnagyobb számban a hagyományos paraszti gazdálkodásmódra jellemző, egytraktusos, hosszházas, oldalhatáros beépítések találhatók. Ezek a lakóépületek többnyire viszonylag kis tömegűek és alacsonyok, nyeregtetővel fedettek, az utcára oromfalas homlokzattal és néhol oldaltornáccal kialakítottak. Továbbá a térségben a XX. század első feléig jelentős állattartásra utaló nagyméretű, általában a teljes telekszélességben keresztbeforduló gazdasági épületekből még ma is akad néhány példa a paraszti portákon. A középületek és az 1920-as évek utáni lakóházak viszont már az utcavonallal párhuzamos tömegűek és tetőgerincűek. Ugyanakkor ezek a változtatások még nem, ám az elmúlt fél évszázad során átépített és megépített épületek már jelentős mértékben megbontották az eredeti falusias arculatot.

Szemben: pajtahomlokzat-részlet
Fentről lefelé: pajtarészlet; középen, pajta kerti homlokzata; lenn és jobbra: pajtahomlokzat-részlet; jobbra lenn, Kárász rajzolt térképe

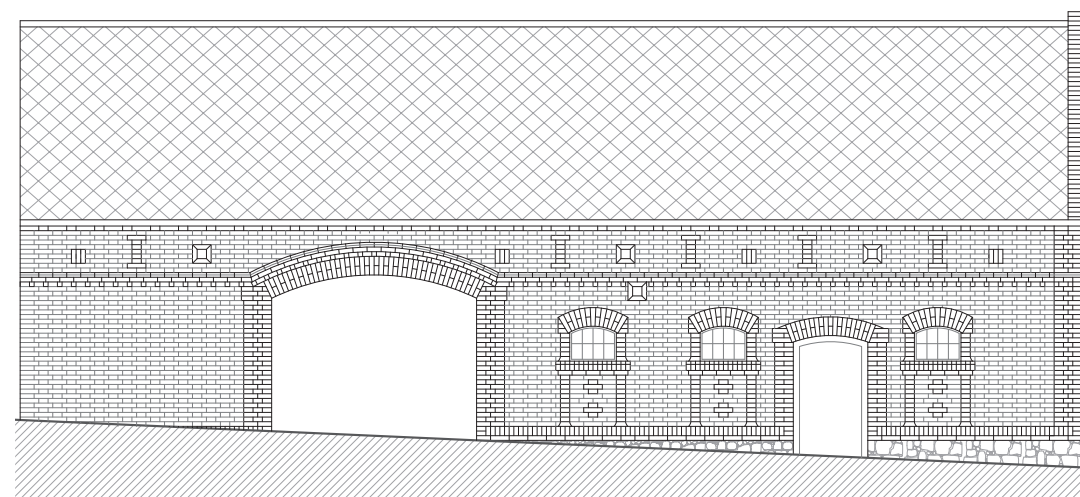
Kisbeszterce

Kisbeszterce Baranya megyei zsákfalú a Hegyháti járásban. A régészeti kutatás szempontjából alig ismert terület középkori történelméről a viszonylag kis számban fennmaradt írott források, valamint a környező falvak nevei adnak képet. Az elnevezések alapján egy jelentősebb szláv etnikum élt a környéken. A település első 1332-es említésekor még Bisztrica néven szerepelt. Ez idő tájt a térség számos községe, többek között Kisbeszterce is a székesfehérvári káptalan birtokában volt. Az 1542. évi királyi

rovásadó jegyzékben Bisztriceként említik, továbbá megemlékeznek templomáról is. A lajstromban ekkor 5 adózó és 3 nem adózó porta, valamint a bíró és a plébános került összeírásra, azaz a lélekszám nem érhetette el az 50 főt sem. A Kis előtag arra enged következtetni, hogy létezett egy Nagy előtagú helység is a közelben. Ennek középkori nyomai a Pusztaszentegyház-dűlőben találhatóak. A török hódoltság idején mindvégig magyarok laktak Kisbesztercét, bár a felszabadító harcok idejére már erősen megfogyatkozott a népessége. A törökök a római katolikus templomot is lerombolták, köveit, tégláit a szigetvári vár javítására, megerősítésére használták fel. A XVII. század végétől a falut az udvari kamara igazgatta, egészen 1727-ig, amikor is a Melczer családnak adományozta azt. 1785-ben 24 ház alkotta a települést, melyet 187-en laktak. A birtok 1820-ban gróf Majláth György tulajdonába került. A XVIII. századtól a magyar lakosok mellé szerb és horvát családok telepedtek le, akik a XX. századra teljesen beolvadtak. Egykori jelenlétükre már csak a dűlőnevek utalnak: Lazsina, Termac, Loka, Lucsis, Paksica. Ezt támasztja alá az 1938-ban megjelent Dunántúli Vármegyék kötet is, mely Kisbesztercét magyar faluként említi.

„Kisközség a hegyháti járásban. A község határa 1301 k. hold, lélekszáma 267. Lakosai valamennyien magyar anyanyelvűek és róm. kat. vallásuak. Lakóházak száma 58. A közoktatást 1 r. kat. elemi népiskola látja el. Foglalkozásra nézve őstermelő a lakosság, számuk 236, közülük 24 iparos, 7 közszolgálati alkalmazott él a községben.

Ósidőktől megült hely volt. Régen Bisztrice és Bistrin néven ismerték. A fehérvári káptalan majd Matasch tihanyi apáté volt. A múlt században Majláth György királyi személynőkö tulajdona lett. Utódok jelentős részét átengedték a helybeli magyar lakosoknak, most ja-

Balra: lakóház, ereszcsonaüst
Fenn: pajta és rajzolt homlokzata; pajtaoromfal-részlet

varészben gróf Majláth György bakócai birtokos tulajdona.”²

A második világháború nem okozott jelentős károkat a településen. A földreform is viszonylag bonyodalommentesen zajlott le. Mindösszesen 3 holdnyi földet osztottak ki, mivel a terület jelentős része erdő volt, mely állami tulajdonba került. Ugyanakkor a falut a tanácsrendszer megalakulásakor Bakócahoz, később Felsőmindszenthez csatolták és csak 1990-ben lett ismét önálló. Ezalatt a bő 70 éves időszak alatt, egy egészen napjainkig tartó népességcsökkenés figyelhető meg Kisbesztercén. A lakónépesség 1970-ben 165, 1980-ban 133, 1990-ben 115, 2001-ben 93, 2011-ben pedig már csak 84 fő volt.

Pécstől északkeletre, a Tolna–Baranyai-domvidék Zselic kistáján, egy észak–dél irányú

völgyterület kicsit kiszélesedő torkolatában rejtőzik Kisbeszterce. A külterület déli része összefüggő erdő, a lankás, középső szakasza, ahol a Kisbesztercei-patak által kialakított völgyben fekvő falu belterülete is elhelyezkedik, döntően legelő, az északi része pedig egészen a Felsőmindszenti-vízfolyásig szántó. Egykor több kisebb zárványban gyümölcs- és szőlőtermesztésre alkalmas zártkertek voltak a környéken, azonban ma már csak néhányat használnak az eredeti módon. A zsákfal a Bakóca és Mindszentgodisa között futó útról délre leágazó bekötőúton közelíthető meg.

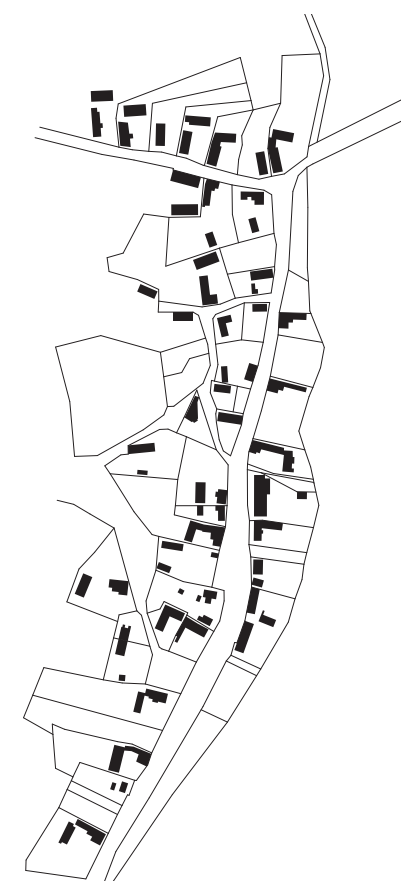
A község eredetileg egy, a morfológiai adottságokat követő egyutcsás, egyoldalas útfalu volt. Később a gyarapodó népesség miatt először az utca másik oldalán, a patak partjáig tartó, egész kis mélységű telkekkel, majd három, a terepviszonyokhoz igazodó, dombra felfutó utcával egészült ki, halmazos jellegű településszerkezetet eredményezve.

A dombok és a patak által behatárolt, szabálytalan alakú és különböző méretű telkeken a beépítések nem alkotnak egységes rendet. A változatos utcaképek közül egyedül a József Attila utca házsora lóg ki, ahol az azonos elhelyezésű, tömegű és ritmusú lakóházak építésszerűen értékes és szemnek tetsző összhatást nyújtanak.

A falu épületállománya szinte teljes egészében a XIX. század végét, a XX. század első harmadát magába foglaló időszakból származik. Ahol a telek mérete és lejtése engedte, ott a lakóépületeket előkert nélkül, az utcával merőlegesen építették meg (egytraktusos, többnyire oldaltornáccal, oromfallal, nyeregtetővel) és csak a kis mélységű telkeken helyezték el utcával párhuzamosan a főépületeket. Ez idő tájt a falusiak elsősorban a szarvasmarha-tenyésztésből éltek. Minden portán az istállózó állattartáshoz nagyméretű, többnyire keresztbe fordított gazdasági épületeket létesítettek az udvar végében. Ezek egy része még ma is megtalálható. Ugyanakkor a sertésenyésztés nem volt soha jelentős a helyiek körében, ezért az ólak és górék vagy kicsik, vagy teljesen hiányoznak.

Szemben fentről lefelé: pajta; pajtakapuzat; pajtaoromfal, pajtahomlokzat – részlet
Jobbra fentről lefelé: kémények; téglakerítés; pajtakapuzat – részlet; Kisbeszterce rajzolt térképe

Kishajmás

Kishajmás Baranya megyei község a Hegyháti járásban. A római korban már lakott település lehetett, erre utalnak a helyszínen talált római korból származó sírkövek. A török hódoltságig folyamatosan éltek a faluban. Ezt a feltárt középkori temető nyomai is megerősítik. Írott formában először 1542-ben említették Kishajmást egy oklevélen, Hagymás néven. A török időkben a település elpusztulhatott. Ezt a feltevést támasztják alá a Pusztá, Pusztaszentegyház, Pusztahajmás helynevek. Valószínűsíthető, hogy a közelben folyó Hagymás patak mentén állhatott az ősi falu. A mai helyre csak a felszabadító harcok után érkezett pár család. A kezdeti gyér népesség miatt kapta a Kis előtagot. 1851-ben Fényes Elek adatgyűjtése szerint:

„Kis-Hajmás, magyar falu, Baranya vmegyében, dombos vidéken, ut. p. Pécs. Határa 1297 hold, mellyből urbéri beltelek 14, szántó 474, rét 195, legelő 61, szőlő 50, urasági beltelek 3, erdő 500 hold. Lakja 294 r. kath. Birja Sauska.”¹

A XIX. század során a magyar lakosság mellé német telepések érkeztek. Az 1938-ban kiadott Szeghalmy Gyula féle Dunántúli Vármegyék már említi a német nemzetiségűek jelenlétét.

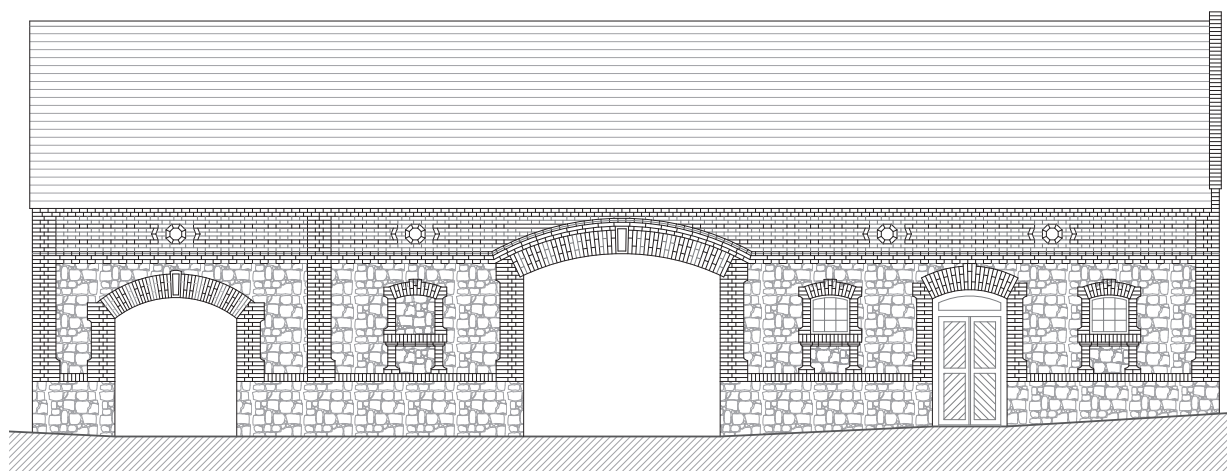
„Kisközség a hegyháti járásban. Területe 1310 k. hold, lakóinak száma 425, akik közül 374 magyar, 50 német anyanyelvű. Felekezet szerint 3 kivétellel róm. kat. vallásúak. Lakóházak száma 80. Az elemi oktatást 1 r. kat. népiskolában nyerik a tankötelesek. Foglalkozás szerint megoszlik a lakosság 325 őstermelő, 62 iparos, 3 kereskedő, 20 közlekedési-, 8 közszolgálati alkalmazott és 7 nyugdíjas között.

A török uralom alatt magyar földesura a fehértvári káptalan és a tihanyi apát volt. A birtokrendezések után 1730 körül a somberek Sauska János tulajdona lett. A múlt században már magyar és német anyanyelvű lakosai vannak. Németek 1836-ban települtek a szomszédos Dombórról és Rákos faluból.”²

A második világháború, valamint az azt követő időszak viszontagságait természetesen Kishajmás is megérezte, ám mindezek ellenére a falu háború előtti lélekszáma az 1970-es évekig jelentősen nem változott. Azóta viszont a lakónépesség fokozatosan csökken mind a mai napig. Ezt a folyamatot az sem befolyásolta jellemzően, hogy 1979-ben Kishajmáshoz csatolták a kb. 2 km-re fekvő Szatina községet. 1980-ban 377, 1990-ben 267, 2001-ben 219, 2011-ben pedig 208 lakosa volt a községnek.

Szemben: pajtavéghomlokzat
Fenn: pajtahomlokzat-részlet; pajtabelső

A Pécestől északnyugatra, a Mecsektől északra elterülő dombvidéken, a Zselic kistáj északi részén fekvő baranyai község Kishajmás. Kültérületén számos vízfolyás ered, melyek a falut keletről határoló Orfúi-patakba folynak. A táj arculatát ma is az erdőkkel borított dombok határozzák meg, melyek a völgyterületekkel, patakokkal együtt megkapó, festői összképet nyújtanak a környéknek és a településnek egyaránt. A falut megközelíteni a Pécs és Kaposvár közötti 66. sz. főútról, Oroszlónál nyugati irányba leágazva lehet, továbbá érinti a Budapest–Dombóvár–Pécs vasútvonal is.

A településszerkezet sajátossága az a története során, az Orfúi-patakot kísérő völgytalp nyugati oldalán kialakult egyutcás (Petőfi u.) útfalu szerkezet, ami az emelkedő dombok közé futva ágazik szét (Kossuth Lajos u.).

Fenn: pajta és rajzolt pajtahomlokzat
Balra: pajtahomlokzat-részlet és pajtaereszpárkány-részlet
Szemben fentről lefelé: lakóépületként felújított pajta; pajtaoromfalak; pajta homlokzat-részlet; pajta

A főutca a patakmedret követve jött létre, amely mentén a széles homlokvonalú nagytelkeken laza, jellemzően egyoldalas beépítés alakult ki és amely a népesség növekedésével észak felé bővült tovább a későbbiekben. A Petőfi utcára merőlegesen indul nyugati irányba a település másik, a terepviszonyokhoz igazodó, szabálytalan vonalvezetésű utcája. Itt a morfológiai adottságok révén halmazos jellegű beépítés található. A két utca kereszteződése egyben központképző szerepet is betölt.

A településen még fellelhető a hagyományos egytraktusos lakóház, hátsó kereszt-szárnnyal, azonban elsősorban a polgáriasodás során a lakóépületek átépültek, utcával párhuzamos tömeggel bővültek ki.

Balra: istállóbelső; Kishajmás rajzolt térképe
Jobbra: pajtaoromfal-részlet; pajtahomlokzat-részlet

KISVASZAR

Kisvaszar község Baranya megye Hegyháti járásában, Tolna és Somogy megye határában. Feltehetőleg a római kortól kezdve lakott hely volt. Az első írásos emlék egy 1328-as oklevél, melyen a falu Vossary, illetve Vosar néven szerepelt. Lakosai a középkorban leginkább erdőgazdálkodással foglalkoztak. A török időkben

a vidék kiváló rejtékhelynek bizonyult. Vaszar szinte sértetlenül úszta meg a hódoltság, a felszabadító harcok, majd a Rákóczi-szabadságharc időszakát. A XVIII. század elején a település Eszterházy Pál herceg tulajdonába került, aki 2483 hold erdőt birtokolt a környéken. A község eredetileg Tolna vármegyéhez tartozott, csak 1720-ban került peres úton Baranyához. A XVIII. század második felében német iparos családok telepedtek le, elsősorban Tolna megyéből, akik virágzó fazekasipart és tákácsipart alakítottak ki. Barokk stílusú római katolikus templomát 1790-ben építették, továbbá itt található egy, az Eszterházyak által az 1700-as években építtetett vidéki kastély is. A XIX. század közepére már a lakosság jelentős része német anyanyelvű. Ezt támasztja alá Fényes Elek 1851-es adatgyűjtése is, melyben a faluról a következők szerepelnek:

Fenn: pajta
Jobbra: ajtóvasalat

„Vaszar, német–magyar falu, Baranya vmegyében, a Mecsekháton, ut. p. Kaposvár. Határa 2208 hold, mellyből urbéri beltelek 70, szántó föld 449, rét 138, legelő 30, szőlő 90, uradalmi beltelek 5, szántó föld 93, rét 33, erdő 1300 hold. Lakja 615 kath., 24 evang.,

Fenn: pajtahomlokzat-részlet kúttal és pajta
Szemben: balra fenn és jobbra fenn, pajtahomlokzat-részlet; balra lenn, pajtaboltív záróköve; jobbra lenn, pajtahomlokzat-részlet

8 zsidó; nyelvet illetőleg van 469 német, a többi magyar. Van paroch. temploma. F. u. h. Eszterházy.”¹

A népesség anyanyelv szerinti megoszlása a második világháborúig nem változott. 1938-ban megjelent Dunántúli Vármegyék című kötet szerint is túlnyomórészt németül beszéltek a településen.

„Kisközség a hegyháti járásban. Hozzá tartozik: Cigánytelep. Területe 3489 k. hold, lélekszáma 761. Lakóai közül 137 magyar, 425 német és 109 egyéb anyanyelvű, felekezeti-leg 5 evang. és 4 ref. hívő kivételével róm. kat. vallásúak. Róm. kat. templom van a községben. Lakóházak száma 112. Az elemi oktatást 1 községi népiskola és 1 községi általános továbbképző látja el. Foglalkozás szerint 329 lakos őstermelő, 10 bányász, 294 iparos, 7 kereskedő, 4 közlekedési-, 15 közszolgálati alkalmazott, 10 házicseléd.

Ismert neve régi időből Vazar, Tolna megyéhez tartozott. Nemeseke volt. Hódoltság előtt a Babocsay família ősi jogra hivatkozva magának tekintti, utóbb Lazka Ferenc kapitányé volt bérben. A török uralom után herceg Eszterházy Pál nádor kapta. Eredetileg magyar falu, német lakóai a közeli tolnamegyei községekből települtek. R. kat. templomát 1790-ben emelték Szent György tiszteletére.”²

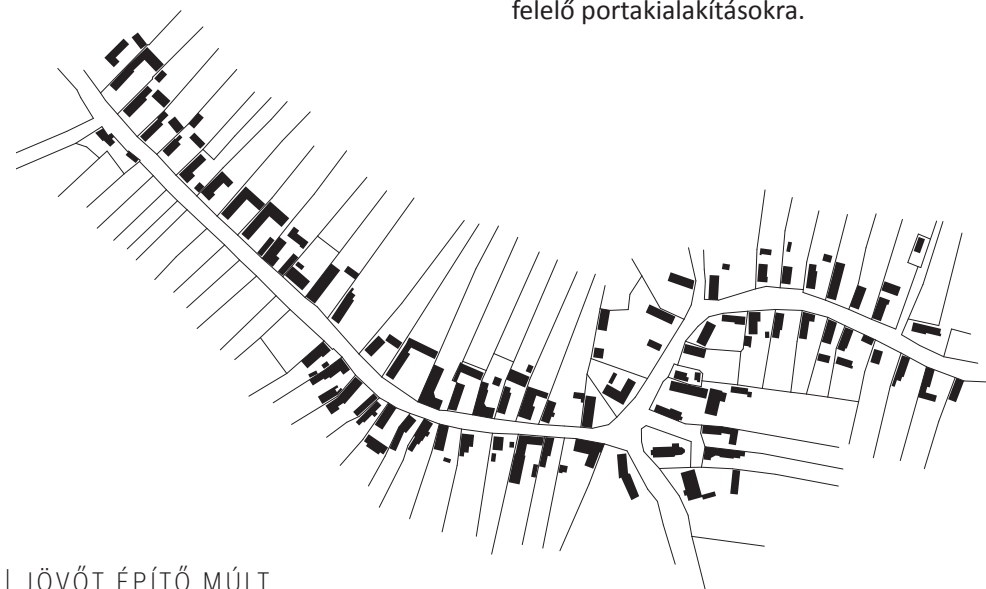
1945 után a kitelepítések miatt a falu lakossága nagyrészt kicserélődött, a német családokból csak kevesen maradtak. A XX. század második felében a lakosság száma évtizedről évtizedre csökkent. A lakónépesség 1970-ben 520, 1980-ban 405, 1990-ben 356, 2001-ben 337 fő volt. A 2011-es népszámlálás adatai alapján 337-en éltek a faluban, azaz az utóbbi bő évtizedben a népesség száma stagnált.

Kisvaszar baranyai község, mely a Mecsektől északra elterülő lankás dombvidéken, a Kisvaszari-vízfolyás mentén fekszik. A települést körülvevő erdőkkel borított dombok festői képet és idilli hangulatot biztosítanak a falunak és környékének. Ugyanakkor a táj karakterét az egymást követő dombhátak mellett a patak völgy kinyíló, enyhén emelkedő sík területe teszi teljessé. Megközelítés szempontjából Kisvaszar északnyugatról, Vásárosdombó felől, valamint délről, Komló irányából érhető el.

A településrendszer sajátossága a történelem során kialakult, szinte változatlan formában megmaradt, eredetileg egyutcás, szalagtelkes útifalu szerkezet, amelyre ugyanakkor a völgyi falvak sajátossága is jellemző, azaz az utcák a domborzati adottságoknak megfe-

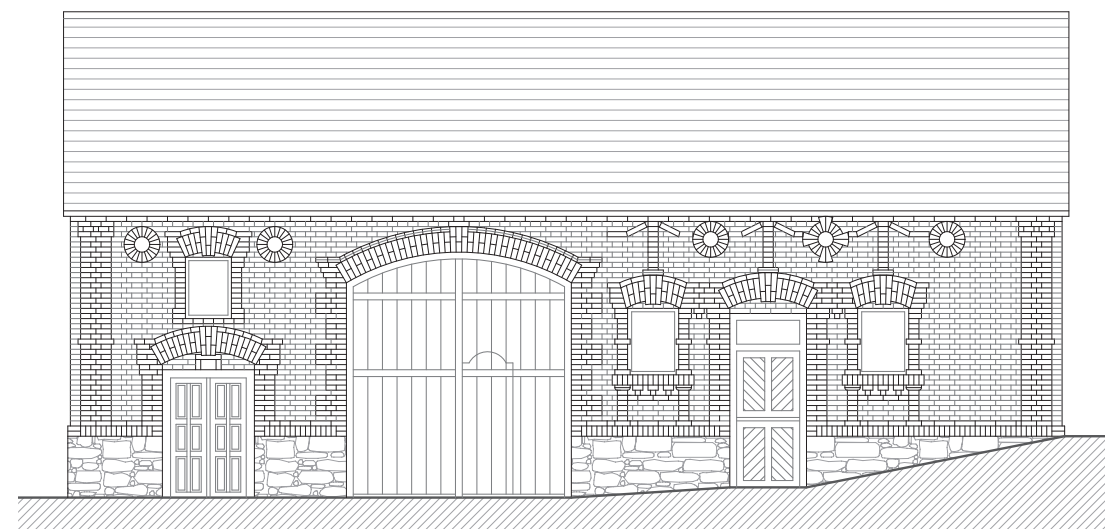

lelően haladnak. A falu főutcájának az északi oldala lett végig beépítve és csak egy kis szakaszán találhatóak mindkét oldalon lakóépületek, mivel az úthoz közel, annak délnyugati felén fut a patakmeder. A telkek viszonylag szélesek és a hagyományos fésűs beépítési mód szerint lettek telepítve.

A vonzó településképet tovább erősíti a falu kitüntetett helyén, az utcák találkozásánál emelkedő dombon, a főút tengelyében álló barokk katolikus templom, mely a házak sorából kitűnő, toronysisakkal lezárt vertikális tömegével jelentős térszervező hatást gyakorol a környezetére. Valamint a község hangulatának és arculatának formálásában lényeges szerep jut a temetőnek is. A benne található feszületek, sírkövek az elmúlt századok kőfaragó mestereinek a tudását, szemléletét tükrözik.

A porták kialakítása az egész községben egységes, a lakóházak a telkek nyugati oldalhatárán állnak. Legtöbbjük egytraktusos, hosszhasznos épület, nyeregtetővel, oromfalas utcai homlokzattal. A mai épületállomány jelentős része a XIX. század végéből, a XX. század elejéből származik és ekkor vált általánossá az udvart mintegy lezáró, a teljes telekszélességet elfoglaló hatalmas keresztcsűr, vagy keresztpajta, melyek többnyire az istálló és pince funkciókat is ellátták.

Habár az elmúlt jó fél évszázad átépítései, bővítései sok helyütt jelentősen megváltoztatták egyes épületek homlokzatát, olykor tömegét is, azért szerencsére Kisvaszaron még napjainkban is számos példát találhatunk a hagyományos paraszti gazdálkodásmódnak megfelelő portakialakításokra.

Szemben: fenn, pajtahomlokzat-részlet és pajtaoromfal-részlet; lenn, Kisvaszar rajzolt térképe
Fenn: pajta és rajzolt homlokzata
Balra: pajtahomlokzat-részlet kúttal, mellette pajtaoromzat

Komló

A Kelet-Mecsek zöld ölében fekvő baranyai város a Komló járás központja. Az Árpád-kori településmag környéke már a római korban is lakott volt. Mindezt számos, elsősorban Mecsekjánosi és Mecsekfalu területén talált maradvány és lelet támasztja alá. Komló története hivatalosan a XIII. századig vezethető vissza. Neve először egy 1256-ból származó oklevélen szerepelt Villa Complov alakban. Ám meg nem erősített források alapján állítólag honalapí-

Fenn: pajtaoromfal-részlet és disznóólhomlokzat
Szemben fentről lefelé: pajtahomlokzat-részlet;
pajtabelső; pajtaoromfal-részlet; pajtahomlokzat-részlet

tó királyunk, I. István is meglátogatta a községet 1015-ben, mely ekkor a pécsváradi bencés apátsághoz tartozott és egészen 1526-ig egyházi birtok maradt. A település 1543-ban a hódoltság része lett. Egy 1554-es török összeírás szerint ekkor 10 magyar család élt itt. 1697-ben a felszabadító harcokat követően mindösszesen 2 ház maradt épen. 9-en lakták a falut ez idő tájt. A XVIII. század végén német családokat telepítettek be. Utódaik, akárcsak a túlélő magyarok leszármazottai nagyrészt ma is a város lakói. A későbbiekben a népesség alakulását, összetételét elsősorban a bányászat fejlődése határozta meg. A szén jelenlétére már az 1851-ben kiadott Magyarország Geographiai Szótárában is említést tesznek.

„Komló, magyar-német falu, Baranya vmegyében, ut. p. Pécs, 384 kath. lak. Földje meglehetősen; erdeje van s határában kőszén található. Birja gr. Batthyányi Iván.”¹

Gyakorlatilag Komló modernkori története a millennium korával és az iparszerű széntermelés fokozatos beindulásával indult. 1910-ben már 1513 lakosa volt, melyből 1002 magyar, 462 német, 40 cigány volt. 1938-ból pedig a következő információk jelentek meg a településről:

„Kisközség a hegyháti járásban. A község határa 1865 k. hold, lélekszáma 2187. Lakószáma közül 1977 magyar, 203 német és 5 egyéb anyanyelvű. Felekezetiileg 2055 a róm. kat., 15 a gör. kat., 33 a ref., 58 az evang., 2 a gör. keleti, 20 az izr. és 4 az egyéb vallású hívő. Lakóházak száma 262. Közoktatásügyét szolgálja 1 állami kisdudóvó, 1 állami-, 1 róm. kat. elemi népiskola, 1 állami és 1 róm. kat. általános továbbképző. Foglalkozás szerint 238 lakosa őstermelő, 1369 bányász, 307 iparos, 34 kereskedő, 25 közlekedési-, 30 közszolgálati alkalmazott, 8 napszámos, 118 nyugdíjas és 32 házcseléd. A községben 1 áramfejlesztőtelep, 1 kőbánya, 1 fűrésztelep és 1 kőszénbánya dolgozik gyári üzemmel.

Már 1312-ben szerepel Cumplov néven. A pécsi püspökség magánbirtoka volt a XIV. századtól. Török megszállás alatt a pécsvárad-i járáshoz tartozott, kevés magyar lakossággal. Pécsi püspök bírta a felszabadító háborúk után is. Fejlődését a XIX. század elején köszén-

Pajtaoromfal- és pajtahomlokzat-részlet

bányászatának megindításával érte el. A magyar lakosság mellett németek is betelepedtek a helységbe. Földesurai a XVIII. századtól gróf Batthyányiak voltak. Nagykiterjedésű erdőinek felhasználásával és kitermelésével foglalkoztak lakószai.”²

Az 1950-es években lényeges változásokon ment át Komló. 1951-ben várossá nyilvánították. 1954 óta Kisbattyán, Mecsekfalu és Mecsekjánosi is a város része, míg 1958 és 1992 között Mánfa és Pécsbudafa is hozzá tartozott. Valamint ebben az időszakban a második világháború előtti pár ezres lélekszáma ugrász-

szerűen megnőtt, köszönhetően a mind jobban fejlesztett szénbányászatnak, melynek növekvő munkaerőigényét az ország minden részéről, sőt még a határon túlról is próbálták megoldani. Időközben Észak-Baranya meghatározó gazdasági, közigazgatási, kulturális és egészségügyi központjává vált, azonban 2000-ben befejeződött a mélyművelésű bányászat, mely új korszakot hozott a város életébe.

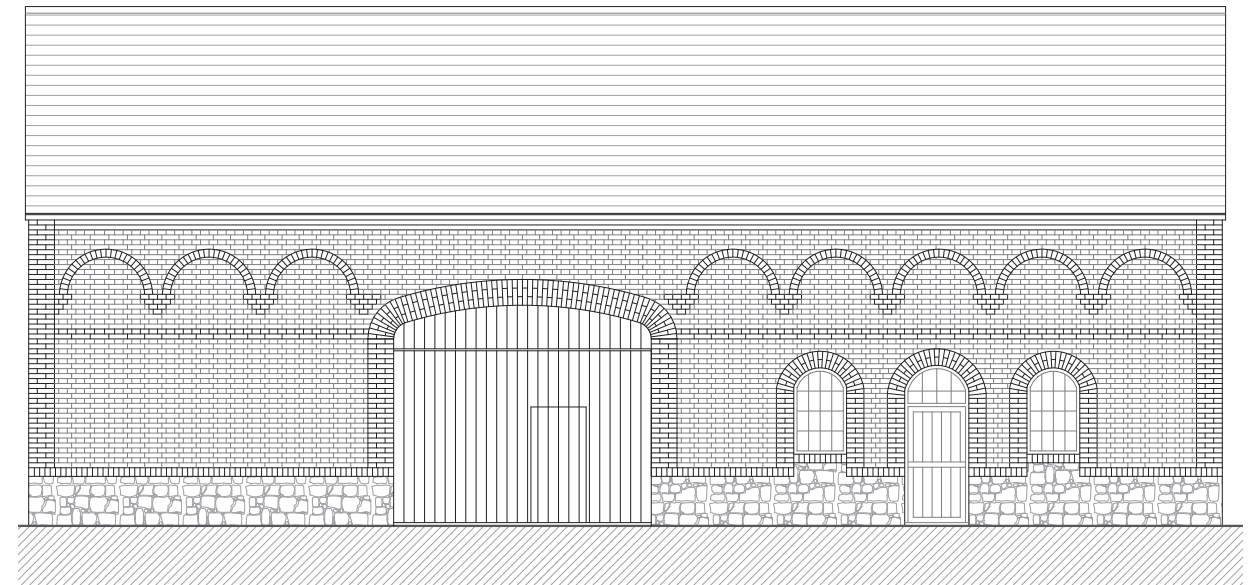
Pajtahomlokzat-részlet

A lakónépesség számszerű alakulása az elmúlt hatvan év történéseit erősíti meg. 1970-ben 27433, 1980-ban 29354, 1990-ben 29143, 2001-ben 27081, míg 2011-ben 24394 fő alkotta a helyi közösséget.

A következőkben a népi téglapítészeti szempontjából fontos Kisbattyán, Mecsekfalu és Mecsekjánosi településrészekkel foglalkozom. Első körben mindhárom, egykor önálló falu 1851-es és 1938-as adatait mutatom be, majd ezek településszerkezetét, telekstruktúráját, beépítéseit vizsgálom meg:

KISBATTYÁN

„Battyán, Deutsch-Egrefy, német falu, Baranya vgyében, hegyek közt, ut. p. Pécs. Határa 898

Fenn: pajta és rajzolt homlokzata

hold, melyből urbéri beltelek 53 ⁴/₈, szántó ⁴/₈, rét 18 ⁵/₈, szőlő 27 ³/₈, urasági beltelek ⁴/₈, erdő 754 hold. Földje sovány. Lakja 250 r. kath. Birja a pécsi püspök.”¹

„Kisközség a hegyháti járásban. Területe 690 k. hold. Lélekszáma 264. Lakószai közül 21 magyar, 214 német, 29 egyéb anyanyelvű, felekezetileg valamennyien a róm. kat. egyház hívei. Házak száma 45. Közoktatásügyét 1 r. kat. elemi népiskola látja el. Foglalkozás szerint főleg őstermelő a lakosság, számuk 201, ezen

kívül találunk még 28 bányászt, 27 iparost, 2 kereskedőt és 3 közszolgálati alkalmazottat.

Középkori neve, melyből a mai neve kifejlődött Bagyan volt. Német lakószainak betelepülése után Németegregy illetve Egres néven volt több helyen feljegyezve. Birtokosa mindig a pécsi püspökség volt. Jelenleg is 454 k. hold földbirtoka van a németajkú faluban, melybe a bevándorolt népesség Báden vidékéről telepedett le, 1785-ben az akkori püspök rendeletére.”²

MECSEKFALU (neve 1928-ig Szopok volt)

„Szopok, német falu, Baranya vmegyében, hegyek közt, Pécshez 3 óra, 255 r. kath. lak., s egy régi templommal. Gr. Batthyáni sellyei uradal-mához tartozik.”¹

„Kisközség a hegyháti járásban. Területe 947 k. hold, lakósainak száma 268, akik közül 18 magyar és 250 német anyanyelvű. Feleke-zetileg valamennyien a róm. kat. egyház hí-vei. Lakóházak száma 44. A tankötelesek okta-

Fenn: pajtaboltív felirattal és II. katonai felmérés, Komló – térképrészlet
Szemben: pajtavéghomlokzat és pajtahomlokzat-részlet

tására 1 r. kat. elemi mindennapi népiskola és 1 r. kat. általános továbbképző szolgál. A lakos-ság főfoglalkozása az őstermelés, számuk 229. A többi foglalkozási ág csak kevés számmal van képviselve, így 11 bányász, 14 iparos, 7 keres-kedő, 8 közszolgálati alkalmazott és 1 házcse-léd él még a községben.

Első említése a pápai tizedlajstromból ismeretes Scopok névalakban. Előbbi nevét 1928-ban változtatták meg mai alakjára. 1332-ben már önálló plébánia. A magyar lakosságú falut 1685-ben menekülésre kényszerítették a hosz-szú harcok alatt. Németajkú népessége 1760 után vándorolt be, mikor nagyobbik fele még kopár pusztaság volt. 1800-as években gróf Batthyányi János volt a földesura.”²

MECSEKJÁNOSI

„Jánosi, német falu, Baranya vmegyében, ut. p. Pécs. Lakja 440 r. kath. paroch. templom-mal. Erdeje igen nagy, s lakosai favágásból és mészégetésből táplálják magukat. Birja gr. Batthyányi Iván.”¹

„Kisközség a hegyháti járásban. Hozzátar-tozik: Jánosipusztá. Területe 1226 k. hold, la-kósainak száma 554. Anyanyelv szerint 144 la-kós magyar, 410 német, felekezetiileg 2 ref. és 6 ág. ev. hívő kivételével róm. kat. vallásúak, templom is helyben van. A lakóházak száma 44. Közoktatásügyét 1 r. kat. elemi mindenna-pi népiskola és 1 r. kat. általános továbbképző látja el. A lakosság foglalkozás szerinti megosz-lása a következő: 337 őstermelő, 68 bányász, 98 iparos, 6 kereskedő, 12 közlekedési-, és 13 közszolgálati alkalmazott és 18 nyugdíjas.

Első birtokosai a Bökeny nemzetség tagjai és a Becsey Töttösök, majd a XIV. században a Kisvárdaiak. A török hódoltság előtt a pécsi káptalan tette rá a kezét. A XVII. században tel-jesen elpusztult. 1750 körül német lakósokkal lett benépesítve. Gróf Batthyány Fülöp birto-ka volt.”²

Mecsekjánosi településszerkezetének sa-játosságát a története során kialakított, a Ka-szárnya-patak széles medertalpa két oldalán, egymással párhuzamosan futó két utca men-tén létrehozott beépítések adják. Az utcaké-peket meghatározó épületek közötti távolság azok megjelenését kihangsúlyozza, fokozza.

Mecsekjánosi a három község közül leginkább „közeledett” déli irányú bővüléseivel Komló városszerkezetéhez, azonban annak nem lett meghatározó eleme, sajátos arculatát a mai napig megtartotta.

Mecsekfalu, Kisbattyánnal egyetemben a mai napig Komlótól „leszakadó” ősi egyutcás település. Az 1928-ig Szopoknak nevezett kö-zség a XX. század második felében Komlóhoz kiépített közúti kapcsolatával mára keresztut-

cás szerkezetűvé alakult és az új keresztutca mentén beépítésekkel is bővült. Ugyanakkor Kisbattyán mind a mai napig megőrizte egyut-cás jellegét.

Komló mindhárom településrésze ma is ren-delkezik a sváb népi építészetre jellemző ér-tékekkel. Közülük is az egykori falu karakterét őrző hagyományos fésűs beépítési mód szerint telepített lakóházak, valamint a téglarchitek-túrájú, többnyire a teljes telek szélességében kiépített keresztpajták a legjelentősebbek. Az egytraktusos, oldalhatáron álló lakóépüle-tek nyeregtetővel, oromfalas utcai homlokzat-tal lettek kialakítva. A települések jó gazdasági helyzetéről ad tanúbizonyságot a lakóházak polgárosodást követő, az utca nyomvonalával párhuzamosan futó keresztcszárnyal való bő-vülése is, mely leginkább Mecsekfalu község-ben látható ma is. Az utcai, lakófunkciót betöl-tő, valamint az udvar végi, gazdasági funkciójú keresztépületek jellegzetes kettős zárt sorú be-építést adnak, melyek kiemelendők, mivel az eredeti paraszti porták harmonikus egységét sugározzák.

Köblény

Köblény Baranya megyében, Komló és Bonyhád között félúton, a Mecsek északi lankáinál elhelyezkedő község. Neve egy 1325-ben íródott oklevélen szerepelt először, melyen Kubli alakban utaltak a településre. A török hódoltságig folyamatosan lakott falu lakossága a török idők közel másfél évszázada alatt teljesen kicserélődött. A magyarok helyébe rá telepések érkeztek, akik a Rákóczi-szabadságharc idején elhagyták a térséget. Az elnéptelenedett faluba 1725 után német családok érkeztek. Ők építették 1799-ben a falu római katolikus templomát, melyet a Mindenszentek tiszteletére szenteltek fel. Magyarország Geographiai Szótára 1851-ben szintisza német településként említi.

„Köblény, német falu, Baranya vmegyében, ut. post. Pécs, 510 kath. lak., és paroch. templommal. Határa 1171 hold, mellyből urbéri beltelek 36, szántóföld 896, rét 29, legelő 60, szőlő 56, uradalmi erdő 94 hold. Birja b. Puchner család.”¹

A második világháborúig a lakosság anyanyelvi megoszlása nem sokat változott. Néhány magyar család költözött a faluba mindösszesen. Ezt támasztja alá az 1938-as Szeghalmy Gyula féle kimutatás is.

„Kisközség a hegyháti járásban. Területe 1403 k. hold, lakóinak száma 556, akik közül 20 magyar, a többi német anyanyelvű és 4 evang., valamint 4 izr. hívő kivételével róm. kat. vallásúak. Róm. kat. templom és 99 lakóház van a községben. Iskolái: 1 r. kat. elemi népiskola és általános továbbképző. Foglalkozás szerint 460 lakósa őstermelő, 9 bányász, 56 iparos, 4 kereskedő, 16 közlekedési-, 7 közszolgálati alkalmazott és 4 egyéb foglalkozású.

Csak a XVII. században tűnik fel Köbli és Kublin falu, melyet a tihanyi apát és a Babocsay család tartott fenn magának. 1712-ben Rindsmaul Farkas gróf lett. A török hódoltság után sokáig pusztá, melyet németekkel népesít

tett be Rindsmaul gróf utóda Elszászból. A XIX. században már báró Puchnerék a földesurai.”²

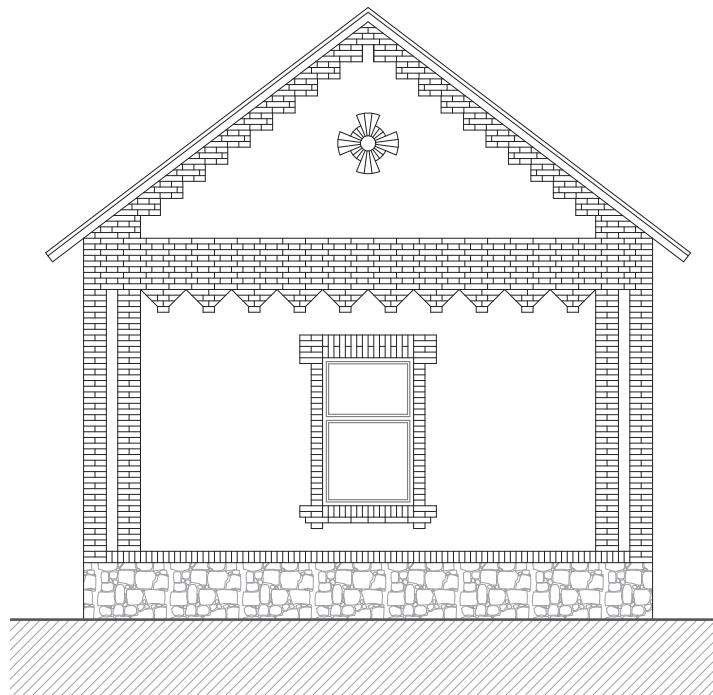
Az 1945 utáni időszakban lezajlott kitelepítések Köblény német lakosságát sem kerülték el. Az elköltöztetett németek helyére magyar családokat telepítettek be, részben a Felvidékről,

Balra: kútház

Fenn: kisállattartó épület és kovácsoltvas kerítésrészlet

részben pedig a környező településekről. Azonban a teljesen felforgatott lakónépesség lélekszáma már nem tudta a világháború előtti állapotokat elérni. Sőt az elmúlt közel 70 év alatt a helybeliek fokozatosan megfogyatkoztak. 1970-ben 387-en, 1980-ban 368-an, 1990-ben 300-an, 2001-ben 288-an, 2011-ben pedig már csak 218-an éltek a faluban. Ráadásul a valaha szinte teljesen németek lakta faluban a legutolsó népszámláláskor mindösszesen 13-an vallották magukat német nemzetiségűnek.

Posta rajzolt homlokzata

Köblény a magyarországi tájbeosztás szerint a Mecsek és Tolna–Baranyai-dombvidék Völgy-ség kistájában fekvő baranyai község. Megkapó látképét a térségre jellemző tájkarakter – eróziós-deráziós löszös dombсорok, zegzugos völgyhálózat, keskeny hegyhátak – adja, vízrendszerének alapja pedig a Szalatnaki-patak. A települést enyhe lejtésű dombtetők veszik körül, belterülete a vízfolyás mentén futó völgyekben, valamint egy keskeny dombon terül el. A falu könnyen megközelíthető szomszédja nyugatra Szalatnak, északra Bikal, míg kelet felé földút vezet Hegyhátmarócig.

A településszerkezet kialakulását a domborzati adottságok nagymértékben meghatározták. A község utcahálózata mind a mai napig alig változott, területét a szomszédos településekről érkező összekötő utak, dűlőutak, valamint pa-

Posta oromfala

takvölgyek tagolják. A falu halmazos szerkezete településképi szempontból olyan értékes részekkel rendelkezik, mint például a faluközpont övezete, a templom és a temető együttese, vagy a háromszögletű teresedések rendszere.

A belterület szinte teljes egészében falusias lakókörnyezet. Általánosan jellemző az oldalhátáron álló beépítés. A lakóházak többsége egytraktusos épület, nyeregtetővel, oromfalas utcai homlokzattal és udvarról nyíló bejáratral. Ahogy a térség többi falvaiban, úgy itt is a XIX. század végi, XX. század eleji időszakban építették meg, újítták fel a mai épületállomány nagy részét.

Habár az elmúlt fél évszázadban az épületek felújításával, néhol tömegük módosításával jelentősen megváltoztatták a falu egységes arculatát, még ma is fellelhetőek olyan porták Köblényben, melyek megőrizték a régi hagyományos paraszti gazdálkodás jellegzetes, gazdasági épületekben bővelkedő telekstruktúráját.

Fentről lefelé: postaépület; pajtakapu boltöve; lakó és tornácos pajta
Jobbra: pajtakapurészlet és Köblény rajzolt térképe

Liget

Liget a Baranya megyei Hegyháton, a Komlói járásban fekvő zsáktelepülés. A falu neve először egy 1510-es oklevélen szerepelt. Első ismert birtokosai a Bökény nemzetség tagjai voltak. Később a pécsi püspökség tulajdonába került. A közel másfél évszázados török megszállás alatt is lakott községet ez idő tájt a Lengyel család birtokolta. A Szigligeti vár kapitánya Lengyel Miklós kapta királyi adományként. A XVIII. század második felében német telepek költöztek a magyar lakosság mellé.

A XIX. században Kórégnyi Gál József lett Liget új tulajdonosa. 1841-ben épült meg a ma is látható római katolikus templom, mely a Szentháromság tiszteletére lett felszentelve. Az 1851-ben megjelent Magyarország Geographiai Szótára szerint:

„Liget, magyar falu, Baranya vármegyében, egy hegy tövében, mellyen még egy templom romjai látszanak, Pécshez 3 ½ óra. Van 461 r. kath., 4 zsidó lakosa. Határa 1538 holdra terjed, mellyből urbéri beltelek 70 h., szántóföld 420 h., rét 175 h., legelő 300 h., szőlő 112 h.; majorsági beltelek 8 h., szántóföld 150 h., rét 60 h., erdő 240 h., szőlő 3. Földje sárga agyag, főleg rozstot terem. Birja Gál József.”¹

1938-ban pedig a következő ismeretanyag jelent meg a faluról:

„Kisközség a hegyháti járásban. Területe 2143 k. hold, lélekszáma 691. Lakószáma 295 magyar, 346 német és 50 egyéb anyanyelvű, akik 3 kivétellel róm. kat. vallásúak. Lakóházak száma 113. Közoktatásügyét 1 r. kat. elemi népiskola és általános továbbképző szolgálja. Foglalkozás szerint megoszlik a lakosság 541 őstermelő, 42 bányász, 80 iparos, 4 kereskedő, 7 közlekedési-, 4 közszolgálati alkalmazott, 8 nyugdíjas és 4 házcseléd között.

Első birtokosai a Bökény nemzetség tagjai a XIV. század elején. A falu neve régen Erdősliget volt, részben a pécsi püspök bírta. A megszállás ideje alatt a Lengyel család birtokába jutott, mert Lengyel Miklós a szigligeti vár kapitánya királyi adományban nyerte. A XIX. században szerepel. A hadiszempontból is jelentős várral együtt a helység a Kórégnyi Gaál József tulajdona volt. Magyar lakószáma 1760-ban németeket telepítettek. Templomát 1842-ben emelték.”²

Balra: pajtakapuzat
Szemben: fenn, pajta; lenn, pajtabelső

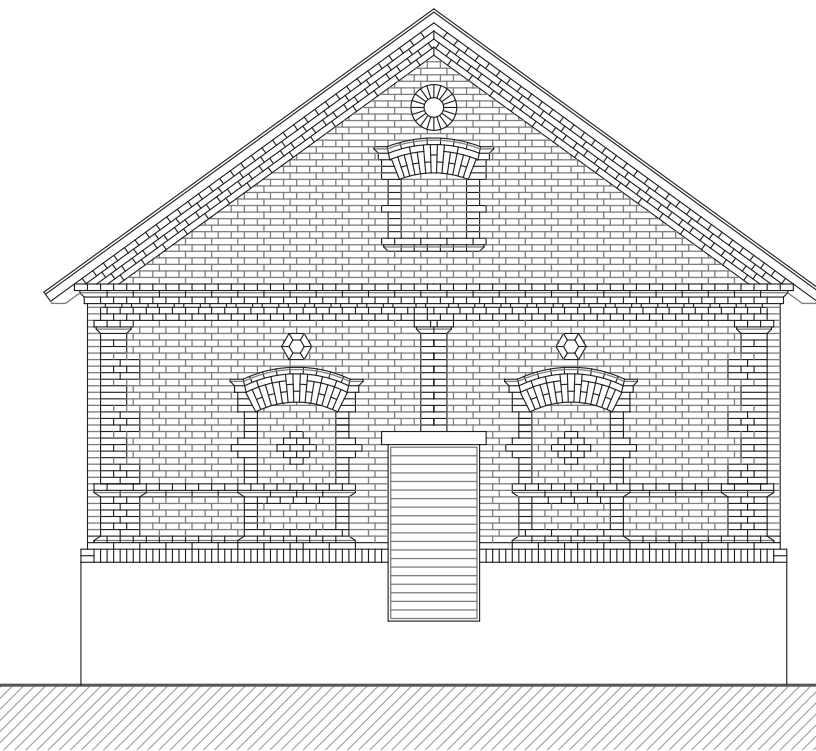
Liget lakónépessége a térség kistelepüléséhez hasonlóan a XX. század második felétől egészen napjainkig fokozatosan csökken. Míg 1970-ben 580, 1980-ban 523, 1990-ben 466, 2001-ben 461, 2011-ben pedig már csak 416 lakója volt a községnek. A 2011-es népszámlálás adatai szerint a valaha oly jelentős német anyanyelvű helyiek közül mindösszesen 3 fő maradt.

A Mecsektől északra, a Tolna–Baranyai-dombsíkon, Mecsekpölöske szomszédságában elterülő baranyai község Liget. A települést körülvevő táj, karakterét tekintve rendkívül változatos, ahol dombok és völgyek, erdők, rétek és szántók követik egymást. Külterületén számos vízfolyás ered. Közülük a legjelentősebb a belterületen is keresztülfolyó Ligeti-árok. A falu a Pécs és Kaposvár között futó 66. sz. főútról, Magyarországnál leágazva közelíthető meg.

A zsáktelepülés szerkezetét meghatározó úthálózat a morfológiai adottságokat követve ősidők óta változatlan. Ahogy a falu népességszáma a története során emelkedett, úgy bővültek ki az utcái is. Egyrészt déli irányba, másrészt az emelkedőkre felkúszva további beépítések jöttek létre. A mai falu fő forgalmi tengelye a vízfolyást követi, amely a patak-medertől lankásan emelkedő domboldalakra szőlőfűrtszerűen felfutó utcákkal együtt településszerkezeti egységet alkot, ahol a terepszonyok befolyásolta változatos utcarendszer háromszög alakú köztereket eredményezett.

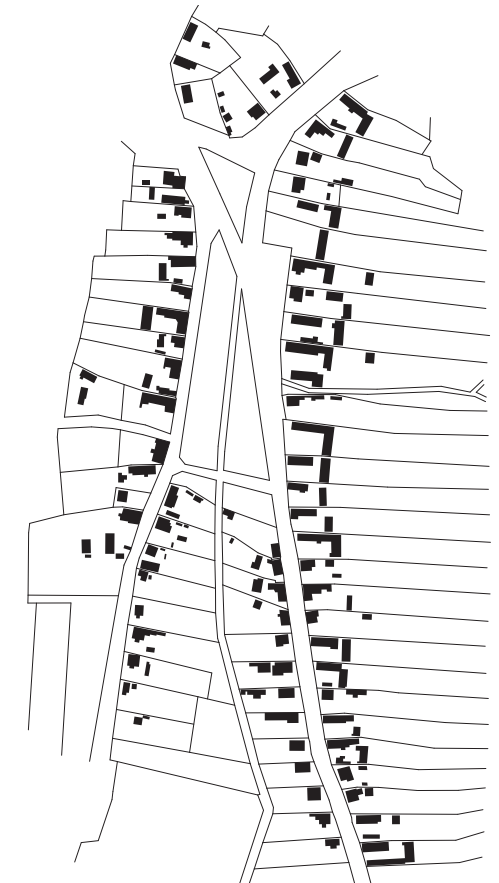
Az alapvetően falusias lakókörnyezet épületállománya elsősorban a XIX. század második feléből, valamint a XX. század első harmadából származtatható. Liget község déli részén jellemzően megmaradt a hagyományos, oldalhatáros, fésűs beépítési mód, utcára merőleges, nyeregtetős, oromfalas lakóházakkal, míg az északi részén a domborzathoz igazodóan szabálytalan telekalakulatokon halmazos jellegű beépítés alakult ki.

A település építészeti értékei közül kiemelendők a főleg sváb paraszti portákon előforduló, az egykori falu karakterét bemutató keresztbeforduló tégladiszes gazdasági épületek, melyek sok esetben a lakóépületeknél is nagyobb tömeggel és gazdagabb ornamentikával rendelkeztek.

Fenn: istállóoromfal
Középen: istálló és rajzolt homlokzata
Lenn: pajta

Fentről lefelé: átalakított istálló; gazdasági épületek; pajta
Jobbra: Liget rajzolt térképe

Mágocs

Mágocs Baranya megyei város a Hegyháti járásban, a Baranya–Tolna megyehatár mellett. A Hegyhát legjelentősebb települése, mely földrajzilag a Völgyesség része. A környék már az újkőkor idején lakott volt. Erre utalnak azok az itt talált régészeti leletek, melyek a kr.e. 4000-tól kr.e. 2800-ig tartó időszakban keletkeztek. A középkorban a Sente-Mágocs nemzetség birtoka volt a terület. Első írásos emléke egy 1251-ben kelt végrendelet, amely Farchasius pécsi prépost és káptalan nevéhez fűződik. Az okiraton Maguch néven említik. Az 1333–35-ös tizedjegyzéken már önálló plébániaként szerepelt, ami arra utal, hogy már ekkor jelentős helység volt. A településen Szent Péter apostol tiszteletére monostort építettek, amely bencés apátságnak adott helyet. A török időkben Mágocs szinte teljesen elpusztult, elnéptelenedett. A felszabadító harcok után a pálosok birtokába került településre a rend magyar és szerb családokat telepített. Azonban a Rákóczi-szabadságharc alatt a lakosságnak újfent

menekülnie kellett. 1720-ban, az addig Tolna vármegyéhez tartozó Mágocs peres úton Baranya vármegyéhez került. A megfogatkozott lakosság mellé a XVIII. század során nagyszámban érkeztek német családok a községbe. A németek sokféle kézműves mesterséget hoztak magukkal, melynek eredménye 13 céh megalkulása volt. A céhközponttá vált település

1816-ban mezővárosi rangot kapott és a Hegyháti járás székhelye lett a közigazgatás 1850-es átszervezéséig. 1851-ben Magyarország Geographiai Szótára így írt a városról:

„Mágocs, német-magyar m.város, Baranya vmegyében, inkább rónaságon, Dombóvárhoz egy kis órányira, ut. p. Pécs. Határa 8494 hold, mellyből urbéri beltelek 530, szántó 3012, rét 837, tiszta legelő 468, erdei legelő 1199, szőlő 498, urasági beltelek 16, szántó 289, rét 106, erdő 484, Kapos viz által mocsáros, és lecsapolandó térség 953 hold. Földe inkább homokos, jó rozstot, és sok dohányt terem. Lakja 3138 r. kath., 147 ágostai, 140 héber. Nyelvre nézve $\frac{1}{3}$ magyar, $\frac{2}{3}$ német. Kath. paroch. templom. Országosvásárt 4-et tart, s hetivásárt minden csütörtökön. Birja a religiói kincstár.”¹

1861-ben postaállomás, 1873-ban vasútállomás, 1890-ben ecetgyár és takarékszövetkezet létesült a településen. 1894-től téglagyár, 1895-től szappanfőzde kezdte meg működését. A folyamatos gazdasági fejlődést a lakosság lélekszámának fokozatos gyarapodása kísérte végig. A népesség csúcspontját az 1930-as évekre érte el. Az 1938-ban megjelent Dunántúli Vármegyék szerint 3833 fő élt Mágocson.

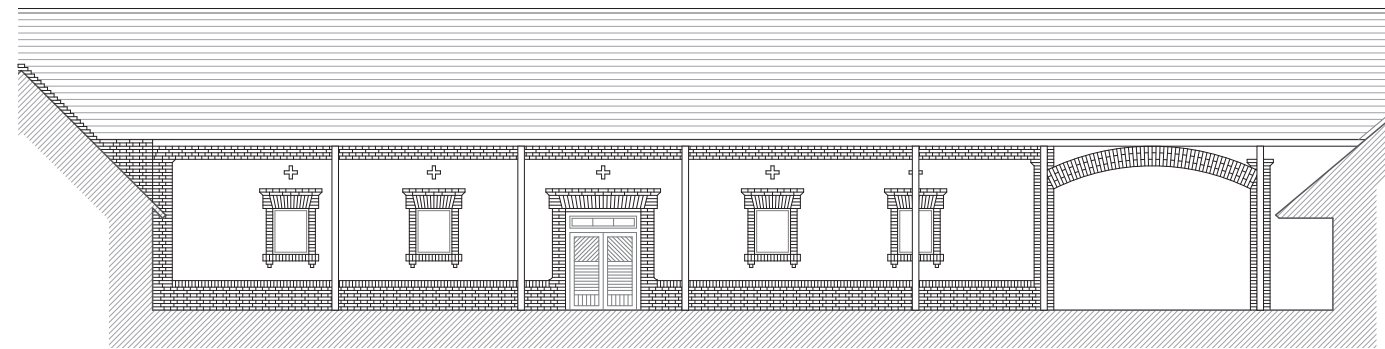
„Nagyközség a hegyháti járásban. Hozzá tartoznak: Györgypusztá, Kislak és Kispusztá nevű külterületek. A község határa 7374 k. hold, lakóinak száma 3833, akik közül 1079 magyar, 2749 német, 3 tót, 2 egyéb anyanyelvű. Felekezetiileg 3626 lakos róm. kat., 12 ref., 76 ág. ev., 116 izr. és 3 egyéb vallású. Róm. kat. és izr. templom van a községben, lakóházak száma 716. Közoktatásügyi intézetei: 1 községi, 1 r. kat. elemi mindennapi népiskola, 1 községi gazdasági, 1 községi általános továbbképző, 1 községi iparostanonciskola és 1 állami kisdédóvó. Foglalkozás szerint 2614 lakosa őstermelő, 660 iparos, 168 kereskedő, 56 közlekedési-, 89 közszolgálati alkalmazott, 77 napszámos, 43 nyugdíjas és 45 házicseléd. A községben gyári üzemmel dolgozik 1 gyapjúfonó és 1 műmalom.

Első birtokosai a Sente-Mágocs ősi nemzetiségbeliek voltak. Mágocsiak birták a XIII. században, 1265 körül bencés apátság létesült. Régi beosztás szerint Tolna-megyéhez tartozott.

Hódoltság korában a györgyéni szerzetes kolostoré, később Lazka Jánosé, míg a felszabadító háborúk után a Pécsen élő pálosok kapták. Néptelen pusztaság volt sokáig. 1720 körül magyar jobbágyok jöttek Tolna-megyéből. 1828-ban mezőváros. 1777-ben a vallási tanulmányi alapé lett. R. kat. temploma 1805-ben épült. Kegyura a tanulmányi alap.”²

Szemben: tornácos pajta és részlete
Fenn: tornácos pajta és pajtakapurészlet

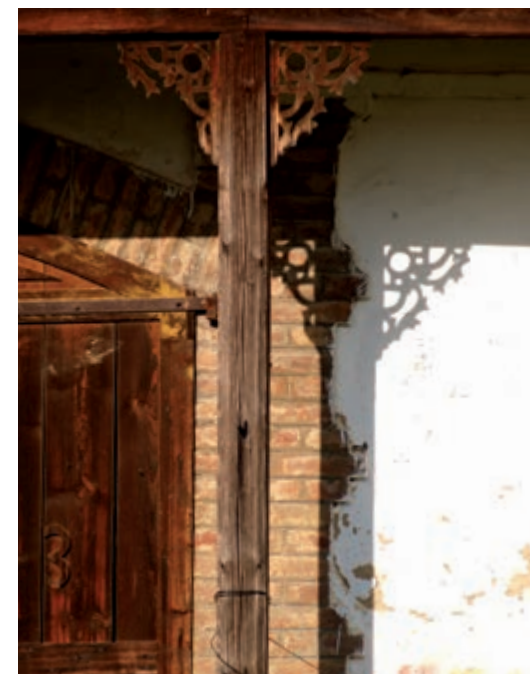
A második világháborút követő kitelepítések során 1800 németet üldöztek el. He-lyükre magyarok érkeztek, elsősorban a Fel-vidékről. Mágocs az 1945 előtti lakónépség szerinti csúcsát napjainkig nem érte el, sőt las- san, fokozatosan megfogyatkozott. 1970-ben 3134-en, 1980-ban 2893-an, 1990-ben 2723- an, 2001-ben 2696-an, míg 2011-ben 2388-an éltek a településen. Ráadásul a 2011-es nép- számlálás adatai szerint az egykor csaknem 3000 fős német közösségből 314 fő maradt.

Mágocs baranyai város. A megye egyik legé- szakabbra fekvő települése, közvetlenül Tolna megye határában fekszik. Földrajzi szempontból a Mecsek és Tolna–Baranyai-dombsíkon, egy vízfolyások által szabdal- tott, völgyes, dombos te- rületen helyezkedik el. A község megközelíthető északkeletről, Nagyhajmás és délkeletről, Bika- l felől. A két beérkező orszá- gút folytatása a Dózsa György, valamint a Rákóczi Ferenc utca, melyek a belterület nyugati határá- nál egybefutva halad- nak tovább nyugatnak, a tolnai Csikóstöttös felé.

A külterületek jelentős részén a mezőgaz- dálkodás a domináns, csak az északi terü- let- részekén hangsúlyosabb az erdőgazdálkodási profil. A lakott terület- hez közvetlenül kapcso- lódva, annak északi olda- lán a volt zártkerti övezet található.

Mágocs őrsi eredeti struktúráját, mely az átlós úthálózatú települések képét mutatja.

Szemben: balra fenn, pajtakapuzat; jobbra fenn, pajtapince lejárata; balra lenn, tornácoszlop-fejezet; jobbra lenn, pajtakapuzat
Fenn: tornácos pajta és rajzolt homlokzata
Balra lenn: tornácospajta-részlet

Azonban az északi és nyugati településrészek az idők során új utcákkal bővültek ki, melyek elkülönülnek a régi részekről, mivel itt kisebb méretű, rövidebb telkek sorakoznak egymás mellett.

Pajtakapurészlet és tornácospajta-részlet

A város története során kialakult telekstruktúra a szalagtelkes formát követi. A telkek általában 15–25 méter szélesek, hosszuk pedig

helyenként a 250 métert is eléri. Ugyanakkor gyakoriak a sűrű telekalakulatok is, melyeket vélhetően nem a termelést szem előtt tartva alakítottak ki.

A községben alapvetően a hagyományos fésűs, oldalhatáron álló beépítés a jellemző. Az arányos tömegű, egytraktusos, nyeregte-tős, oromfalas utcai homlokzatú lakóházakat a portán befelé haladva téglarchitektúrás gaz-

Pajtapince lejárata

dasági épületek követik, melyek részben a lakóépület folytatásaként az oldalhatáron, részben pedig merőlegesen keresztbefordítva lettek megépítve. A XX. század eleji átépítések során számos városias jellegű, „L” alaprajzú, az utcával párhuzamos tömegű és tetőgerincű polgári lakóház született meg, melyek azonban nem bontották meg a Mágocsra jellemző hagyományos arculatot. Nem úgy, mint az új építésű épületek, melyeknek csak helyenként sikerült beilleszkednie az egységes utcaképbe.

Szemben fentről lefelé: kovácsoltvas kerítés részlete; pajtakapurészlet; tornácos pajta; tornácospajta-részlet
Jobbra lenn: Mágocs rajzolt térképe

Magyaregregy

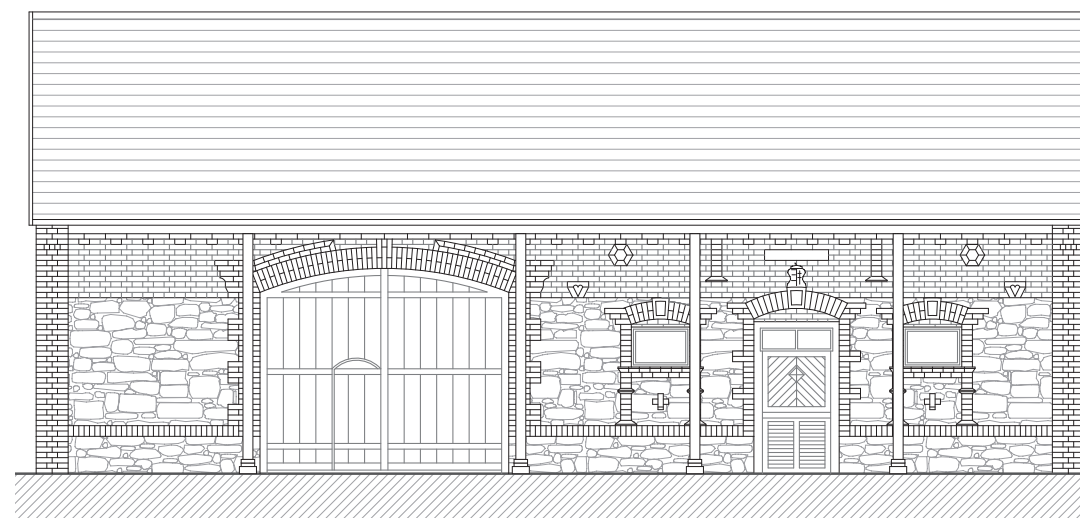
Magyaregregy Baranya megyei község a Komlói járásban. A település a Völgységi-patak mentén fekszik, a Mecsek-hegység keleti lábainál, a Boldogasszony völgyében. A falut és környékét már a római korban is lakták. A középkorban a pécsi püspökség tulajdonában volt, bár voltak olyan időszakok, mikor az egyház mellett világi földesurak is részbirtokokat szereztek. 1554-ben már Egregy néven szerepelt az okleveleken. A település a török hódoltság alatt is lakott volt, mind a magyar, mind a tö-

rök adóösszeírásokban megemlítették. 1579-ben a falu egy része elpusztult, ahogy számos szomszédos középkori község is. Az ezek területével bővült Magyaregregy a felszabadító harcok után visszakerült a pécsi püspökség fennhatósága alá. Lakói ez idő tájt mezőgazdaságból, favágásból éltek, később pedig bányászattal is foglalkoztak.

A falu fölötti hegyen, régészeti feltárások alapján a tatárjárás utáni időszakban építettek fel a gótikus stílusú Máré várát, egy korábbi római őrtorony helyén. Oklevél először 1316-ban említette. A kővár kezdetben királyi birtok volt, később Bogár István, majd máréi Gunyafi Domokos birtokolta. 1510-ben a kisvárdai Várday családdé lett. 1526-ban Várday János elesett a mohácsi csatában és testvére vonult be a várba, kitől Várday János özvegye, Várday Jánosné, Bakics Pál segítségével foglalta vissza. Az ő nevükhöz fűződik a vár 1530-as átépítése. A reneszánsz stílusnak megfelelően újítták fel a lakóépületeket, valamint egy rondellával bővítették ki védőműveit. 1543-ban, Pécs elestekor került török kézre. Kezdetben kis létszámú helyőrséggel látták el, majd a határ eltolódásával jelentősége csökkent és magára hagyták a török csapatok. Pécs visszafoglalása után a pécsi püspökség fennhatósága alá került az ekkor már romos vár.

Magyaregregy magyar lakosai mellé a XVIII. század második felétől német telepesek érkeztek. Ekkor épült meg a Kálvária-dombon a ma is látható Mária-kegytemplom. 1851-ben Fényes Elek a következőket írta a településről:

„Magyar-Egregy, magyar falu, Baranya vmgyében, hegyek közt, ut. p. Pécsváradhoz északra 2 órányira, 868 kath. lak. Határa 6071 $\frac{3}{8}$ h., mellyből urbéri beltelek 33, szántóföld 1645 $\frac{7}{8}$, rét 225, szőlő 119 $\frac{6}{8}$, uradalmi beltelek 4 $\frac{3}{8}$, urasági erdő, melly azonban közös legelőül használ, 4043 hold. A mecseki kősziklás hegycsucson vannak a hajdani Máré várának nagyszerű omladéakai. Van itt egy nagy kőszik-

Balra: tornácospajta-részlet
Fenn: zornácos pajta és rajzolt homlokzata; tornácospajta-részlet

la-üredék, mellyet Barnakőnek, mások Sátorkőnek neveznek. Birja a pécsi püspök.”¹

A betelepült német anyanyelvű lakosok idővel beolvadtak, az 1938-ban kiadott Dunántúli Vármegyékben megjelent adatok szerint már csak 28 fő vallotta magát német nemzetiségűnek.

„Kisközség a hegyháti járásban. Területe 4653 k. hold, lélekszáma 1264. Lakosai közül 1230 magyar, 28 német, 3 oláh és 3 egyéb anyanyelvű, felekezetileg pedig 8 izr., 3 ref. és pár egyéb hívő kivételével róm. kat. vallásúak. Lakóházak száma 263. Iskolái: 1 r. kat. elemi mindennapi népiskola, 1 r. kat. általános továbbképző. Foglalkozás szerint 824 lakósa őstermelő, 138 bányász, 216 iparos, 38 kereskedő, 8 közlekedési-, 20 közszolgálati alkalmazott, 18 nyugdíjas és 2 házcseléd.

Ősi jogon a pécsi püspökség és nemesi családok birtoka volt a XV. században. Magyar lakosságú falu, mely a török korban is fennállott. 1702-ben a pécsi püspök régi okiratokkal ismét visszanyerte. Csak r. kat. vallású lakosai voltak. Közelében állott a híres Máré vára, melynek romjait ma is lehet látni. Régen a Kisvárdai családé volt. Ércbányászata jeles, lakosainak jelentős része foglalkozik ipari feldolgozásával.”²

A második világháború viszontagságai Magyarereggy fejlődését is visszavetették. Ugyanakkor az 1945 utáni időszakban a térségben bekövetkezett kitelepítések a településen korábban lezajlott jelentős asszimilálódás miatt a falu lakosságát nagymértékben nem érintették. 1970-ben 1125-en éltek a községben. Azonban a napjainkban is ható demográfiai folyamatok (elvándorlás, elöregedés) következtében a helybeliek száma fokozatosan lecsökkent. A lakónépesség 1980-ban 1038 fő, 1990-ben 979 fő, 2001-ben 862 fő, míg 2011-ben pedig már csak 747 fő volt. A 2011-es népszámlálási adatok alapján Magyarereggy lakóközössége a magyar lakosok mellett 44 német, 4 horvát és 57 cigány nemzetiségűből állt.

Magyarereggy a Kelet-Mecsek ölében helyezkedik el, erdőkkel körülvéve. A terület földrajzilag a Dunántúli dombság, azon belül pedig a Mecsek és a Tolna–Baranyai-dombszék Völgységi tájegységének a része. A falu környezete morfológiailag változatos, hosszanti és haránt irányú völgyek követik egymást.

A település régi magja egy egyutcás szerkezeti rendszert mutat, mely idővel a főutcára merőleges mellékutcák hálózatával bővült ki. Magyarereggy történelmi központjában a telekszerkezet szempontjából a keskeny, hosszan elnyúló telekforma, valamint az oldalhatáron álló egyszintes lakóházas beépítés a jellemző. A főépületek mellett, vagy azokhoz közvetlenül hozzáépítve, vagy a hátsóterekben elszórtan a háztáji gazdálkodáshoz szükséges gazdasági melléképületek, valamint garázsok állnak.

Szemben: tornácospajta-részlet

Jobbra fentről lefelé: gazdasági épület részlet; gazdasági épület részlet; istálló részlet

A később kiépült településrészekben viszont többnyire kétszintes családi házak találhatók már jellemzően jóval kisebb telkeken. Az igazgatási, ellátási, oktatási és kereskedelmi létesítmények a község központján keresztülfutó főutca mentén helyezkednek el.

A falu belső úthálózatának megközelítőleg 80%-a szilárd burkolatú út. Elsősorban a környező erdőkből, mezőgazdasági területekről becsatlakozó útszakaszok földutak, melyek nagyrészt csak mezőgazdasági gépjárművekkel járhatóak.

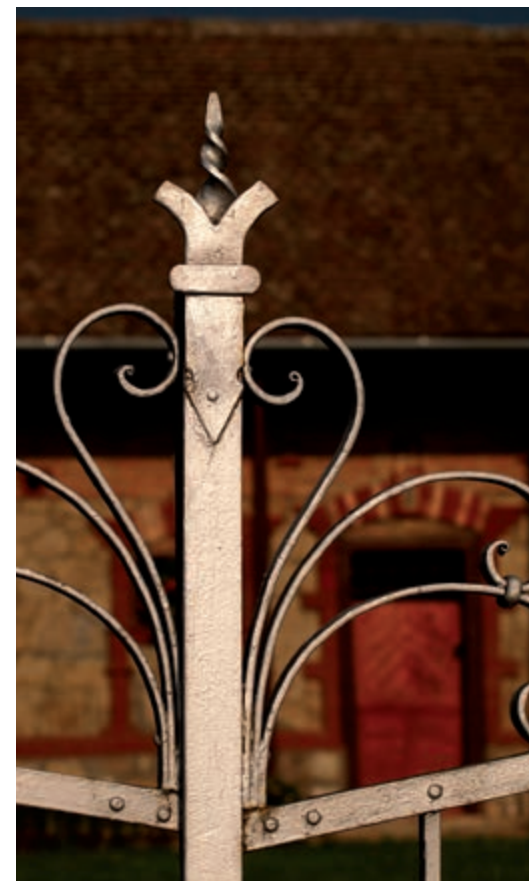
A közvetlenül a település belterületétől északnyugatra fekvő terület egy zártkerti övezet hétvégi házakkal, kiskertekkel. Itt leginkább szőlő- és gyümölcsstermesztéssel foglalkoznak a helyiek.

Szemben fentről lefelé: istálló; tornácos pajta; disznóól; pajta
Fenn: tornácos pajta homlokzat részlete; ajtóvasalat; pajtakapuzat
Jobbra: Magyaregregy rajzolt térképe

Fenn: tornácos pajtarészlet
Szemben: balra fenn, pajtakapurészlet; jobbra fenn, kovácsoltvas kapu részlete; balra lenn, ajtóvasalat; jobbra lenn, gazdasági épületrészlet

Magyarhertelend

Magyarhertelend Baranya megyei község a Komlói járásban, Bodolyabér és Barátúr között. Utóbbi települést 1981-ben Magyarhertelendhez csatolták. A környéken a rómaiak idején út haladt át, mely a Mecseken keresztül észak felé, Sásdot érintve Arrabona/Győr irányába tartott. Egy 1333-ból származó pápai adóíven már említették a falut, Horcholond néven, míg Barátúr neve először egy, a tatár-

járás idejében kelt oklevélen szerepelt. A török idők, az azt követő felszabadító harcokat, valamint a Rákóczi féle szabadságharcot a hegyháti járás 21 településének lakosai mind megszenvedték. 1715-re egyedül Barátúrból laktak még magyarok. A többi 20 község vagy teljesen elnéptelenedett – Hertelendet 1566-ban a török portyázó csapatok égették fel – vagy szerb és horvát családok telepedtek le az üresen maradt épületekbe. 1738-ban Barátúr magyar lakói, mikor német telepesek érkeztek a falujukba, átköltöztek Magyarhertelendre, melynek határában viszont 1775-ben Kishertelend néven német családok által alapított falurész jött létre. Római katolikus templomát 1777-ben építették. Korábban a pécsi káptalan birtokolta, majd a XVIII. századtól a pécsi papszeminárium tulajdonába került. A két településről 1851-ben Fényes Elek a következőket írta:

„Hertelend, magyar falu, Baranya vmegyében, hegyek közt, ut. p. Pécs. Határa 2139 hold, mellyből urbéri beltelek 78, szántó 1050, rét 326, legelő 91, szőlő 81, urasági beltelek 12, szántó 91, rét 5, erdő 401 hold. Földje hegyes völgyes. Lakja 555 r. kath. Birja a pécsi semminarium.”¹

„Barátúr, német falu, Baranya vármegyében, hegy alatt, ut. p. Pécs. Határa 952 6/8 hold, mellyből urbéri beltelek 19, szántó 351, rét 193, legelő 254, szőlő 74, urasági beltelek 1 3/8, szántó 4, rét 54 hold. Földje hegyes és kavicsos. Lakja 286 r. kath. Birja a pécsi neven-dékpapház.”¹

Az 1938-as Dunántúli Vármegyék pedig már Barátúr mellett Magyarhertelendet is jelentős német anyanyelvű lakossággal említi.

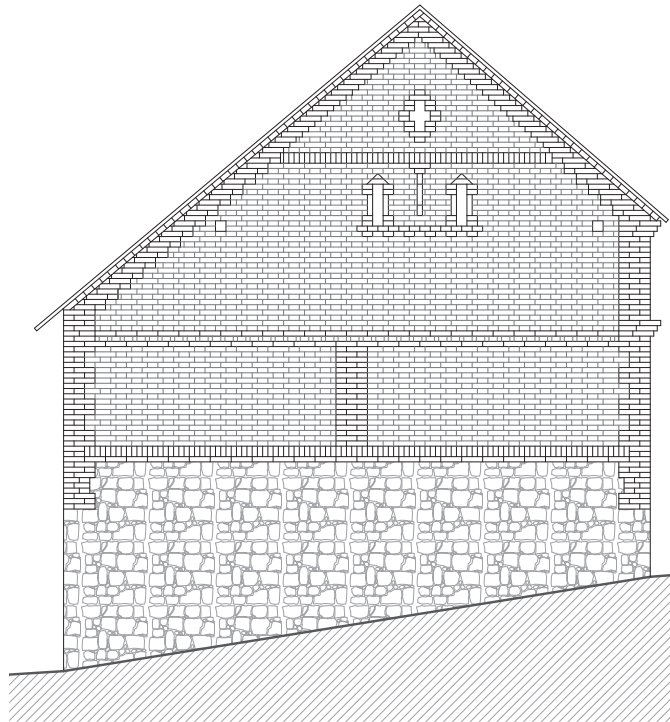
Balra: pajtahomlokzat-részlet és kovácsoltvas kerítés részlete

Szemben: pajtahomlokzat-részlet

MAGYARHERTELEND

„Kisközség a hegyháti járásban. Területe 1954 k. hold, lélekszáma 591. Lakócai közül 357 magyar, 221 német és 13 egyéb anyanyelvű, felekezetileg valamennyien róm. kat. vallásúak. Róm. kat. templom van a községben, a lakóházak száma 124. Közoktatásügye szolgáltatában 1 r. kat. elemi mindennapi népiskola és 1 r. kat. általános továbbképző áll. Foglalkozás szerint 416 lakós őstermelő, 122 iparos, 11 kereskedő, 9 közlekedési, 20 közszolgálati alkalmazott, 10 nyugdíjas és 3 egyéb foglalkozású.

Pajtavéghomlokzat rajzolt képe

Eredetileg a pécsi káptalan javai között szerepelt, csak a XVIII. században lett a pécsi papnöveldéjé. A mult század közepén Nagyhertelendnek nevezték. 1566-ban a török portyázó csapatok teljesen felégették. Magyar lakócai 1740 körül települtek Baráturból, mikor oda németek mentek. R. kat. templomát 1777-ben emelték.”²

BARÁTUR

„Kisközség a hegyháti járásban, dombos, hegyes vidéken. Területe 874 k. hold. Lakószáma 200, akik 13 magyar leszámításával német anyanyelvűek; felekezeti tekintetben kivé-

tel nélkül r. katolikusok. 6 iparos, 3 kereskedő, 7 közszolgálati alkalmazott és 5 házicselédén kívül az egész népesség őstermelő. Házainak száma 35. A községben 1 rk. népiskola van, ált. továbbképzővel.

Régi egyházi birtok, melyet a pécsi káptalan, még 1241 előtt kapott királyi adományai között. Szájhagyomány szerint a község nevét

Pajtavéghomlokzat és pajtahomlokzat-részlet

a helybeli szerzetes uraktól nyerte, kik itt laktak és a gazdasági életnek is irányítói voltak. Mindig volt a községnek lakossága, csak a török uralom végén szenvedtek sokat a helybeliek, ezért részben elmenekültek. A török uralom megszűntekor nagyon megfogyatkozott a

helybeli magyar jobbágyok száma, ezért 1745 után a káptalan telepítette le német lakóit. Az itt lakó magyarok az új betelepülők iránt érzett ellenszenvük miatt eltávoztak a helyséből és Magyarhertelend faluba költöztek. A XVIII. század közepétől a pécsi szeminárium lett a földesura. Most is a pécsi rk. papnöveldének van itt nagyobb birtoka.”²

1981-ben, amikor a szomszédos Barátúr községet Magyarhertelendhez csatolták, már csak 20 fő vallotta magát német nemzetiségűnek a településen. Ennek oka nem elsősorban az asszimilálódás, sokkal inkább a II. világháború utáni német anyanyelvűek kitelepítése volt. Ugyanakkor a 2011-ből származó statisztikai adatok alapján a 640 fős lakónépességgel rendelkező faluban a 30 évvel korábbi állapothoz képest némileg többen, 37-en tartották magukat német anyanyelvűnek.

A Baranya-csatorna térségében, a Mecsek északi lankáinál, a Zselic és a Völgyesség dombjainak találkozásánál fekszik a baranyai község Magyarhertelend. A külterületének északi

Fenn: pajtahomlokzat-részlet

Jobbra fentről lefelé: pajtasor; pajtalátkép a kertek felől és pajta

felén a megművelt szántóföldek, míg a déli felén elsősorban az erdős dombok, rétek dominálnak. A térségre jellemző morfológiai adottságok a településnek és környékének változatos, megkapó látképet biztosítanak. A megyeközponttól Orfűn át, illetve a Pécs és Kaposvár között futó 66. sz. főútról Magyar-szék felől közelíthető meg a falu, amely a Sásd–Komló viszonylatban vonaton is elérhető.

A Baranya-csatorna mentén kialakult közút mellett létrejött Magyarhertelend mai településszerkezete a XIX. század derekán készült II. katonai felmérés térképén látható „V” alakú történelmi magból fejlődött ki. A szerkezet gerincét alkotó utcahálózat jellemzően a terepviszonyokat követve nyugat felé bővült. Belterületének nagyságát északról a csatorna, délről pedig a Mecsek-hegység lábvonala határolta be. Természeti adottságának köszönhetően a közigazgatási terület nyugati részén megépített termálfürdőt jellemzően üdülőházas övezet kapcsolja a lakóterületekhez.

Az ősi magra jellemző, az egykori falu megjelenési formáját őrző fésűs beépítés szerint telepített portákból még ma is számos fellelhető. Közülük is azok emelendők ki, ahol a keresztbeforduló impozáns méretű, tégladíszes istállók, pajták megmaradtak. A XIX. század végén, a XX. század első harmadában a polgárosodás folyamánként több helyen az egytraktusos lakóépületek „L” alakúvá bővültek. Azonban ekkor még a település épületei összességében harmonikus egységet alkottak. Ellentétben az elmúlt bő fél évszázad alatt lezajlott átépítésekkel, melyek következtében a hagyományos utcakép sérült. A történelmi központtól távolodva az új, domborzathoz igazodó telekosztásokon az 1960-as évektől már nem követték az építészeti értékeket képviselő beépítési módokat és arányokat.

Barátúr eredeti, egyutcsás szerkezetét napjainkig megtartotta, ahol a beépítések jellemzően Magyarhertelendhez hasonlóan alakultak.

Balra: pajta és kisállattartó épület részlete, alatta II. katonai felmérés, Magyarhertelend – térképrészlet
Szemben fentről lefelé: pajta; gazdasági épület utcai homlokzata; pajtasor; kisállattartó épület homlokzati részlet

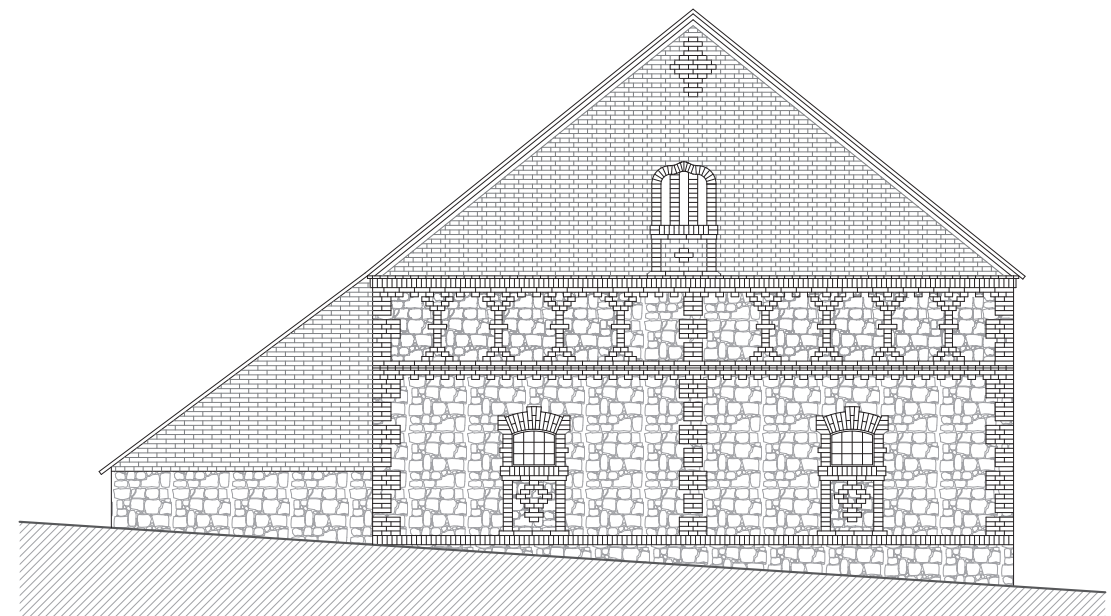
Magyarszék

Magyarszék Baranya megyei község a Komlói járásban. A Mecsek északi lankáinál, a Baranyai-Hegyháton fekszik. A mai település 1931-ben jött létre, az akkori Magyarszék, Német-szék és Kishertelend összevonásával. Ezzel a Hegyhát népesebb, gazdaságilag is számottevő települései közé lépett elő, és jelentőségét a térségben mind a mai napig megőrizte. A falut körülölelő, szőlővel telepített dombok, a helyi műemlékvédelmi épületekkel (úgy mint az 1758-ban barokk stílusban újjáépített római

Fenn: kisállattartó épület végfala haranglábbal; pajtahomlokzat-részlet
Jobbra: pajtaoromfal és rajzolt nézete

katolikus templom, a Plébánia, a Szentháromság-szobor, a Kishertelend településrészen álló harangláb) együtt egységes, festői képet nyújtanak. Továbbá mindezek mellett a helyi védelem alatt álló régi ipari és gazdasági épületek, porták, kovácsoltvas kerítések, által válik Magyarszék az építész szemében is értékes látvánnyá. Korabeli feldolgozások szerint nem vitatott, hogy Magyarszék valóban ősi település, hiszen a közelben régészek őskori csont- és szerszámmaradványokat találtak. Azonban biztosan csak az jelenthető ki, hogy a település az Árpád-kor óta lakott. Történeti források adatai szerint Magyarszék egykori római útvonalon fekszik, helyén Sopianéból kiinduló hadiút/ kereskedelmi út haladt át. A provincia megszűnése utáni népvándorlás során longobárdok, majd avarok éltek a térségben, de arról nincs forrás, hogy a mai település területén is letelepedtek volna. Sőt az 1332-ből származó első írásos emlékig, amelyben a település Zeek néven szerepel (később Szék), a falu Árpád-kori létezéséről csak szórvány elbeszélésből, szájhagyományokból vannak adatok. Az 1541 utáni török hódoltság idején elvándorlás indult meg, amely a szinte teljes elnéptelenedéshez vezetett. 1680 körül már csupán pár ember élt a faluban, 1687-ben pedig a felszabadító keresztény sereg csak egy elhagyatott helyiséget talált. Egészen a XVIII. század végéig zajlott a magyar ajkú lakosság visszatérése. Ám 1730 körül még csak 35–40 család tette ki a település népességét, ezért a III. Károly által elrendelt németajkúak betelepítése Magyarszéken is megindult. Elsősorban Trier környékéről érkeztek a betelepülők és a század második felére kezdtek külön települést alkotni. Ez lett Német-szék. A Magyarhertelendhez tartozó pusztá területre 1780 körül német anyanyelvű kisházásokat telepítettek. Ebből alakult ki később Kishertelend néven külön község. Az 1851-ben kiadott Magyarország Geographiai Szótára az akkor még

különálló három faluról a következőket jelenítette meg:

„Magyar-Szék, magyar falu, Baranya vmegyében, egy hegy tövében, Pécshez 2 1/2 óra a dombóvári országutban, 460 kath. lak., paroch. templommal, vendégfogadóval. Határa 1571 hold, melyből urbéri belsőség 16 h., szántó föld 492 h., rét 172 h., legelő 400 h., szőlő 45 h.; majorsági beltelek 2 4/8 h., erdő 442 hold. Földje sárga agyag s főleg rozstot terem. Birja a pécsi székesegyház.”¹

„Német-Szék, német falu, Baranya vmegyében, Magyar-Szék tőszomszédságában, 420 r. kath., 6 zsidó lak., kik német eredetűek ugyan, de magyarul is jól beszélnek. Sárga agyagos határa 1477 1/8 hold, melyből urbéri belsőség 32 4/8 h., szántó föld 646 h., rét 226 h., 138 h. legelő, 71 h. szőlő; majorsági beltelek 2 h., szántó föld 5 h., rét 6 h., erdő 348 hold. Birja a pécsi kath. seminarium.”¹

„Kis-Hertelend, magyar falu, Baranya vmegyében, hegyek közt, ut. p. Pécs. Határa 95

hold, melyből urbéri szántó 22, rét 14, gyeplegelő 11, erdei legelő 29, szőlő 18. Birja a pécsi seminarium.”¹

Az 1938-as Szeghalmy Gyula féle Dunántúli Vármegyékben már az egységes Magyarorszákról lehetett olvasni.

„Kisközség a hegyháti járásban, hozzátartozik Kishertelend. Területe 2400 k. hold, lélekszáma 1157. Lakószai közül 630 magyar, 524 német és 3 egyéb anyanyelvű. Felekezeti- leg 1124 a róm. kat., 6 a ref., 10 az ág. ev., 14 az izr. és 3 a gör. kel. egyház híve. Róm. kat. templom van a községben, a lakóházak száma 215. Tanügyét 1 r. kat. elemi mindennapi népiskola és 1 r. kat. általános továbbképző szolgálja. Foglalkozás szerint megoszlik a lakosság 703 őstermelő, 50 bányász, 266 iparos, 26 kereskedő, 35 közlekedési-, 24 közszolgálati alkalmazott, 22 napszámos, 19 nyugdíjas és 12 házcseléd között. Gyári üzemmel 1 gőzmalom dolgozik a községben.

A jelenlegi község 1931-ben alakult a régi Magyarorszáék, Németorszáék és Kishertelend falukból. Magyarorszáék 1335-ben Zech, 1542-ben ugyanígy van felvéve, mint a pécsi káptalan birtoka. A török uralom alatt bérletben az Egerszegi család tulajdona. 1710-től ismét a pécsi káptalan, később a pécsi papnövelde birtoka. Templomát 1758-ban Órangyal tiszteletére építették. Kegyura a jelenlegi birtokos, a pécsi székesegyház. – Németorszáék A XVIII. században települt német lakószaitól nyerte nevét. A pécsi papnövelde volt a birtokosa 1800-tól. 1830-ban is németanyanyelvű lakószai vannak, akik Elszász-Lotharingiából valók. – Kishertelend, Nagyertelend egyik része volt, míg 1740-ben németekkel népesült be egyik fele, ekkor vált ketté a falu.”²

A II. világháború után, a német lakószágot érintő kitelepítések Magyarorszáékot sem kerültek el. Helyükre elsősorban a Felvidékről érkeztek magyar családok. A falu lakónépesése, az 1945 utáni csaknem hetven év alatt, a térség többi településétől eltérően viszonylag kis mértékben fogyatkozott meg. 1970-ben 1280-an, 1980-ban 1193-an, 1990-ben 1076-an,

Szemben: pajta

Jobbra fentről lefelé: pajta; pajtaoromfal-részlet; pajta

2001-ben 1126-an éltek a községben. A 2011-es népszámlálási adatok 1080 helybelit tartanak nyilván, melyből közel 10%-uk vallotta magát német nemzetiségűnek.

Magyarorszáék baranyai község, mely a Mecsek és Tolna–Baranyai-dombvidék Hegyhát kistáján, a 66-os sz. főút mentén fekszik.

A Baranya-csatorna, valamint három további patak által alakított lankás vidéken elhelyezkedő települést erdők veszik körül, valamint szántók, legelők, szőlőterületek tagolják. A táj karakterének festői hangulatát a helyi építészeti emlékek tovább emelik.

A mai Magyarszék három, a XX. század első harmadában még önálló település (Magyarszék, Németszék és Kishertelend) összevonásával jött létre. Ezen falvak elhelyezkedését,

úthálózatát alapvetően a környezetük domborzati adottságai határozták meg. A domboldalon egymással szemben elterülő Magyarszék és Németszék egy-egy utcás belterületét egy vízfolyás választja el, ahol a főutcák egymással és a vízmederrel is párhuzamosan futnak. A két településrészt középső szakaszukon egy, a patak fölötti hídon átvezetett keresztutca köti össze, melynek folytatásában mindkét irányban temető és templom épült a magaslaton. Különlegessége a településszerkezetnek a geometrikus, tervezett hálózati formának a meglévő domborzatra „terítése”. A később hozzájuk csatolt Kishertelendet a vasút, valamint a Kaszárnya-patak völgye továbbra is leválasztja a nagyobb településrésztől, a falu központjától.

Mindhárom rész településképét a szalagtelkek fésűs, oldalhatáros beépítése határozta meg, a kishertelendi falurészen azzal a különbséggel, hogy az épületek az É-i helyett a K-i

Szemben: balra fenn, pajtaoromfal; jobbra fenn, pajtahomlokzat-részlet; balra lenn, pajtahomlokzat-részlet; jobbra lenn, kút vályúval
Fenn: lakó- és gazdasági épületegyüttes; pajtakapuzat

oldalhatárra épültek. Továbbá a portákon még napjainkban is számos helyen keresztbe fordított, teljes telekszélességet elfoglaló nagyméretű gazdasági épületek fordulnak elő, melyek kisebb, nagyobb eltolással sávot alkotnak egymással. A mai épületállomány nagy része a XIX. század második feléből, illetve a XX. század első feléből származik. Ebben az időszakban a polgárisodás természetes velejárója volt az „L”

alaprajzú lakóházak, azaz az utcafronttal párhuzamosan futó új bővített tömeg megjelenése. Az sem volt ritka, hogy az utcára merőleges tengelyű lakórész sokszor kisebb volt, mint az utcával párhuzamosan álló, az udvart mintegy lezáró keresztcsűr vagy keresztpajta.

Balra: pajtahomlokzat-részletek;
lenn, Magyarország rajzolt térképe
Fenn: kovácsoltvas kerítéskapu-részlet
és pajtaoromfal-részlet

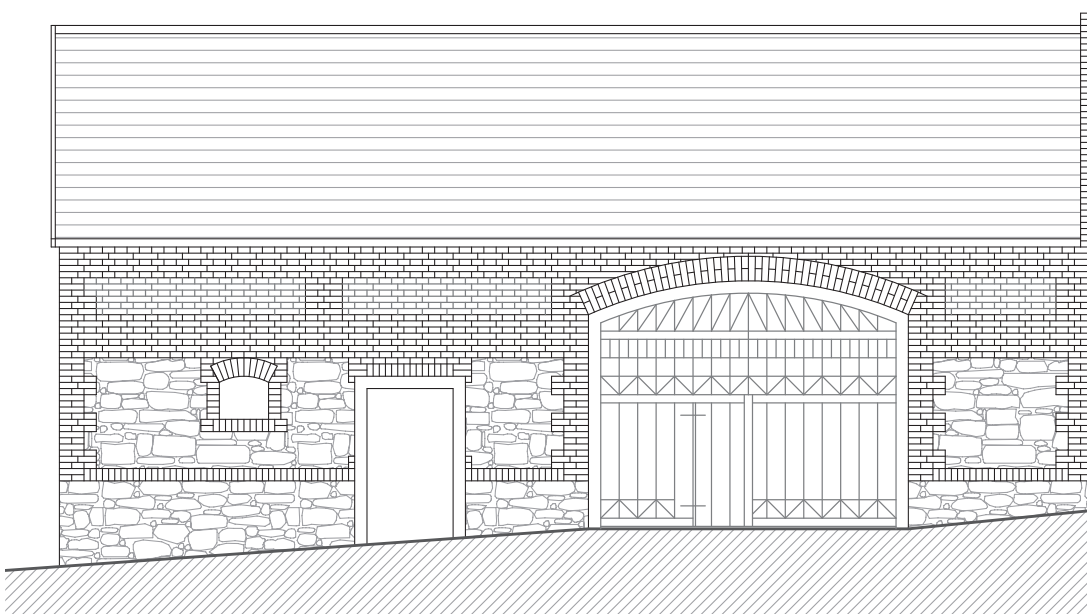
Mánfa

Mánfa Baranya megyei község a Komlói járásban. A mai falu 1949. január 1-jén jött létre a korábbi Mánfa és Budafa egyesülésével. A terület már az őskorban is lakott volt, erre bizonyíték az itt előkerült több kovakődarab és csiszolt kőbalta. Viszont az ókorban, mivel csak a vaskorból maradtak fenn régészeti leletek, azok is inkább a környékről, mintsem a település közvetlen környezetéből, nem egyértelmű a közvetlen emberi jelenlét. A római korban Mánfa és környéke bizonyíthatóan a kialakult Pannónia provincia életének szerves részévé vált. Az V. századtól kezdve a rómaiak után a magyarok megérkezéséig a mai Baranya megye területén hunok, majd keleti gótok, longobárdok, később avarok éltek. Ugyanakkor ebből az időszakból régészeti leleteket nem találtak Mánfán és határában, ahogy a honfoglalás időszakából sem. Sőt az ismert Árpád-kori oklevelek sem említik. Ugyanakkor a mai község határában egy Monaj nevű falu állt. A XI. és XII. század fordulóján Sarlós Boldogasszony tiszteletére templomot emeltek itt, amely ma mánfai Árpád-kori templom néven műemlék. A román stílusú épületet a XIII. és XIV. században kibővítették, a bejáratát és ablakait gótikus stílusban átépítették. A XVIII. és XIX. század során pedig sekrestyével egészítették ki, valamint befalazták a torony kapuját. Mánfát 1399-ben Malafalva néven említették az első írott források. 1466-ban Márévár részeként a Bátmonostori családtól a Kisvárdai család birtokába került. A török hódoltság kezdetekor Mánfa, Budafa és Monaj is a pécsi püspökség tulajdonában volt. 1543-ban Pécs elestekor mindhárom település a törökök kezére jutott. A közel másfél évszázad alatt Mánfa lakossága jelentősen megfogyatkozott, sőt 1687-ben pusztaként, később 12 lakosú faluként írtak róla. A térség helyei közül még Budafa népes-

sége maradt meg a legépebben. A két római katolikus település a török kiűzését követően a pécsi székesegyház és szeminárium birtoka lett, és egészen 1924-ig a magyarszéki plébániához tartozott. Az 1696-os összeírás a korábban Tolna vármegyéhez tartozó Mánfát és Budafát Baranya vármegyéhez sorolta. A XVIII. század folyamán mindkét faluba német telepek érkeztek. Az 1851-ben megjelent Magyarország Geographiai Szótárában a következő adatok olvashatóak:

Jobbra: pajtakapuzat

„Mánfa, magyar falu, Baranya vmegyében, hegyek közt, ut. p. Pécs. Határa 4685 hold, melyből urbéri beltelek 20, szántó 517, rét 157, legelő 400, szőlő 48, urasági beltelek $\frac{6}{8}$, erdő 3500 hold, rét 41 hold. Földe hegyes, kavicsos; van egy Kőlik nevű barlangja, melynek hossza még nem tudatik. Lakja 461 r. kath. Birja a pécsi székesegyház.”¹

„Budafa, magyar falu, Baranya vgyében, hegyek közt, ut. p. Pécs. – Határa 2315 $\frac{4}{8}$ hold, melyből urbéri beltelek 10, szántó 568, rét 121, legelő 400, szőlő 15, urasági beltelek 1, erdő 1200 hold. Földje agyagos és köves. Lakja 279 r. kath. Itt híres kőbánya van. Birja a pécsi székesegyház.”¹

1924-ben Mánfa és Budafa levált a magyar-széki plébániától és közös lelkeszséget hozott létre, majd 1925-ben plébániaházat építettek. Mánfáról 1938-ban így emlékeztek meg:

„Kisközség a pécsi járásban. Hozzá tartoznak: Árpádtető, Sikondagyógyfürdő és Vágot nevű külterületek. A község határa 3.787 kat. hold, lélekszáma 737. Anyanyelvi szempontból 644 lakósa magyar, 64 német és 29 egyéb nemzetiségű, vallásilag pedig 729 róm. kat., 5 ref., 3 ág. ev. hívő. A róm. kat. hívőknek

Fenn: pajta és rajzolt homlokzata

Szemben fentről lefelé: pajta; közepén, pajtahomlokzat-részlet és pajta; lakóházként felújított pajta

templomuk van a községben. A lakóházak száma 135. Az elemi oktatást 1 r. kat. mindennapi népiskola látja el, mely 1 r. kat. általános továbbképzővel kapcsolatos. Foglalkozás szerint a lakosság megoszlik: 433 őstermelő, 134 bányász, 107 iparos, 11 kereskedő, 4 közlekedési, 17 közszolgálati alkalmazott, 23 nyugdíjas és 5 házicseléd között.

1399-ben Malafalva alakban szerepel. 1466-ban Márévár tartozékai között sorolják fel. Hajdan Tolna-megyéhez tartozott és több nemes család birta. A XVI. század elején a pécsi püspök birtoka. Lakócai többségben magyarok. Ujkori birtokosa a pécsi székesegyház. A községhez tartozó Sikonda erdőben mélyfúrásból gyógyvíz tör elő. Régi temploma építési stílusánál fogva műemlék.”²

A II. világháború utáni kitelepítések Mánfát is érintették. 1947-ben 49 embert köteleztek németországi áttelepülésre. A község 1949-től

Mánfa néven egyesült Budafával. A települést 1958-ban Komlóhoz csatolták és csak 1991-ben népszavazás útján lett ismét önálló.

1970-ben 1156-an éltek a két falurészen összesen. Pécs közelségének és a jó útviszonyoknak köszönhetően az itt lakók száma napjainkra, a térség falvainak nagy részével szemben nem csökkent le jelentősen, bár némi népességingadozás és fogyás megfigyelhető volt az elmúlt 45 évben. Ezt támasztják alá a statisztikai adatok is. A lakónépesség 1980-ban 966, 1990-ben 830, 2001-ben 936, míg 2011-ben 823 főt tett ki. A 2011-es népszámlálás szerint a falu a magyarok mellett 67 cigány, 4 horvát és 28 német nemzetiségű lakossal rendelkezett.

A Mecsek hegyvonulataival határolt, Baranya-csatorna alakította völgyiségben fekszik Mánfa, mely Baranya megye egyik legszebb táji adottságaival rendelkező községe. Az elhelyezkedéséből adódóan a külterületének déli része összefüggő erdősség. A tájkaraktert meghatározó erdős vidék „egyhangúságát” csak a belterülettől északra elterülő rétek, legelők, szántóföldek törlik meg. A Pécs és Kaposvár közötti 66. sz. főút mellett található falu legközelebbi déli szomszédja Pécs, míg legközelebbi északi szomszédja Komló.

A változatos, bonyolult terepadottságú területen elhelyezkedő, a XX. század második feléig még önálló, azonban mára már összenőtt két falurész szerkezetét a domborzat egyértelműen meghatározta. Az ősi települések gerincét a csatorna mentén húzódó egy-egy utca adta, ahol a folyamatos beépítés jellemzően csak az északi oldalon jöhetett létre. Történetük során Mánfa „T” utcás szerkezetűvé (a Fábíán Béla utcára merőlegesen északi irányban futó Német utcával), míg Budafa keletre kettéágazó úti falu szerkezetűvé alakult.

Azonban az idők során a községet érintő, egyre nagyobb forgalmú 66. sz. főút a településnek új fejlődési irányt adott, aminek következtében Mánfa nyugati részén a bővü-

Balra: disznóól és pajtakapurészlet
Szemben: balra, pajtabelső; jobbra, pajtahomlokzat-részletek; jobbra lenn, II. katonai felmérés, Mánfa – térképrészlet

lő népesség további területeket is beépített, halmazos jellegű szerkezetet eredményezve. A lakóházak elsősorban a viszonylag új településrészekben jellemzően nem alkotnak egységes rendet, hiszen a terepviszonyok miatt különböző méretű telkek sorakoznak, melyeken igyekeztek megtalálni a legkedvezőbb építési helyeket.

A faluban a lakóházak az utcai homlokvonala épültek. Ahol a telek mérete engedte, ott utcára merőleges épületelhelyezést választottak, ahol nem, ott pedig az utcával párhuzamos beépítésű lakóépületeket emeltek. Elsősorban a német családok portáin nagyméretű keresztpajtákat, keresztcsűröket létesítettek. Sok helyen még ma is megtalálhatóak ezek az építészetileg igen értékes, sokszor a lakóháznál díszesebb és nagyobb méretű gazdasági épületek.

MÁZA

Máza Baranya megyei község a Komlói járásban. A település és környéke feltehetően már az őskortól kezdve lakott hely volt. Régészeti leleteket azonban csak az őskorból találtak, valamint még a római kor utáni népvándorlások idejéből egy longobárd sír utal bizonyíthatóan az emberi jelenlétre. A falu nevének eredetére két vélemény ismert. Az egyik szerint ósláv eredetű. Ezt alátámasztják a terüle-

ten található hasonló honfoglalás előtti dűlőnevek, mint például Bargyag, Kandina, Nelázs, Tankó. A másik megközelítés szerint a honfoglalás idején élt Velek vezér kíséretéhez tartozó személy volt a névadó. Máza neve először egy 1235-ben íródott oklevélen szerepelt, ami amúgy egy hamis okirat volt, az akkori püspök utólagos birtokigényének az igazolására készült. A középkorból még egy Mázát említő oklevelet találtak. Ebben az 1439-ből származó forrásban már egyértelműen püspöki tulajdonként utalnak a községre. A török hódoltság alatt is folyamatosan lakott volt a település, egy 1554-ből fennmaradt adóösszeírás név szerint említi az adózókat. A XVII. század végi felszabadító harcok hatására jócskán lecsökkent Máza népessége, mely ez idő tájt került vissza a pécsi püspökség birtokába. A XVIII. század során a falu gyarapodásnak indult. 1733-ban már 15 jobbágy család művelte a földjeit, majd a század második felétől a környező területekről németek kezdtek letelepedni. Egészen az 1829-es bányanyitáig az itt élők a földműveléssel foglalkoztak. A kőbánya, valamint a szénbánya működésével változott a település arculata. A mezőgazdaság, valamint az ipar együttes jelenléte nagymértékű gazdasági fejlődés lehetőségét kínálta a településnek, valamint kedvező életfeltételeket biztosított az itt élőknek. Az 1860-as évekre a német anyanyelvűek száma a lakosság közel felét tette ki, habár az 1851-ben kiadott Fényes Elek féle Magyarország Geographiai Szótárában még tisztán magyar faluként szerepelt.

„Máza, magyar falu, Tolna vmegyében, 562 kath., 45 evang., 94 ref. lak., kőbányával, szőlőhegygel, erdővel. F. u. a pécsi püspök. Ut. Posta Bonyhád.”¹

Balra: iparoscégtábla és lakóházhomlokzat-részlet
Szemben: tornácos pajta és rajzolt homlokzata

A település gazdasági jelentőségét a térségben tovább erősítette a Dombóvár-Bátaszék vasútvonal megépítése. 1890-ben téglagyárat alapítottak a községben, mely mind a mai napig üzemel. A mázai bányát 1966-ban bezárták. 1974-ben a nagyobb lélekszámú, bányával rendelkező baranyai Szászvárral egyesítették az addig Tolna megyéhez tartozó falut. Az így létrejött Mázaszászvár 1991-ben szűnt meg, a két község azóta ismét önálló, de Máza továbbra is Baranya megyéhez tartozik.

A XX. század második felében a település lakónépessége 1500 fő körül mozgott. Azonban a második világháború óta eltelt közel 70 év alatt lassú, ám folyamatos csökkenés volt megfigyelhető a lélekszám alakulásában. Ezt meg erősítik a statisztikai adatok is, melyek sze-

rint 1970-ben 1613, 1980-ban 1676, 1990-ben 1500, 2001-ben 1406, 2011-ben pedig 1218 helybéli élt a faluban. A 2011-es népszámlálás felmérése szerint Máza községben a magyarok mellett 66 cigány, 142 német és 11 román nemzetiségű lakos élt.

Máza Baranya megye északkeleti részén, közvetlenül Tolna megye határánál fekszik, a Mecsek egy legyezőszerűen kiszélesedő völgyében. A településen megy keresztül a Bonyhád–Kaposszekcső összekötő út, melyen kelet irányban Bonyhád és a 6. sz. főút érhető el. Nyugatról pedig a szomszédos Szászvárra érkező Hird-Szászvár összekötő út biztosítja Komló és Pécs könnyű megközelítését. A község északi részén vasútvonal és vasútállomás is található.

A tájhasználat a múlt század közepéig a ma-inál természetközelibb volt. A külterület déli felét egybefüggő erdősség uralta, míg az északi lankásabb dombvidéken szántóföldek terültek el. A patakok mentén mocsaras területek, míg a beltelkek közelében rétek, legelők, szőlőterületek húzódtak. Azonban a második világháború után a szénbányászat, a téglaiipar

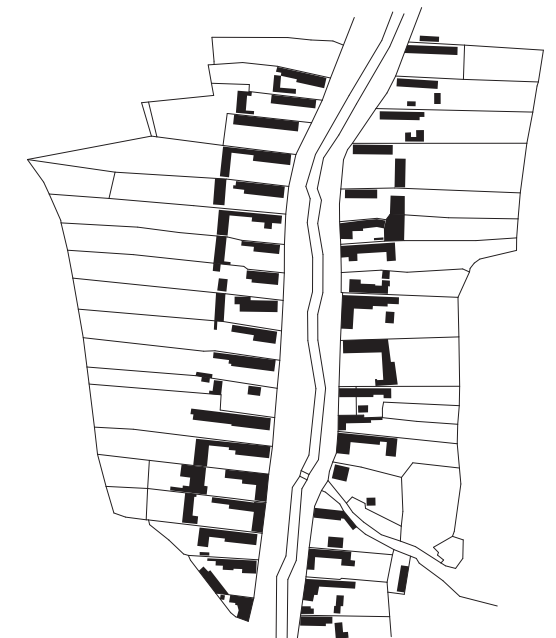

jelentős felfejlesztésének köszönhetően a vasút környékén új lakóterület létesült, mely a természeti táj nagymértékű megváltozását, eltűnését eredményezte.

Máza településszerkezetének jellegzetessége a két különálló belterület. Az egyik magja az, az ősi központ, mely az erdők lábánál, a Máza-vízfolyás völgyében jött létre. Ez a mindkét oldalán lakóterületekkel övezett, észak-dél tengelyű főutca (Kossuth Lajos u.) végigkíséri a patakot. Ehhez csatlakoztak a bányászat térnyerését követő építési hullám nyomán a főtengely keleti oldalán, valamint északi végén kialakult, újabb lakóterületeket felfűző utcák. A másik, elkülönülő falurész a vasútállomás környékén települt lakóterület. A község sajátos szerkezetéből adódóan településközponttal nem rendelkezik, az intézmények elszórtan helyezkednek el.

A falu történetileg kialakult telekstruktúrája a hagyományos, szalagtelkes formát követi, ahol a telkek átlagos szélessége 15–18 m, míg mélységüket a beszűkülő völgy szabja meg. A domborzathoz igazodva a szűkebb helyeken 60–80 m, míg a lankásabb részeken 100–150 m. Az újabkori telekosztások már kisebb paraméterekkel rendelkeznek. Szélességük 12–20 m, átlagos mélységük 35–50 m.

Az ősi Kossuth Lajos utcában a fésűs, oldalhatáros beépítés dominál. Itt többnyire előkert nélküli, nyeregtetős, oromfalas utcai homlokzatú lakóépületek települtek az északi telekhatárra. A gazdasági épületek a lakóházzal azonos oldalhatárra, azzal többnyire egybeépültek. Ugyanakkor elsősorban a német családok a portáikon nagyméretű, az udvart lezáró keresztcsűröket, keresztpajtákat építettek, melyek sok helyütt zártorsósodtak is. A módosabb épületek az utcafronttal párhuzamos kialakításúak, udvari, oldalhatáron álló keresztzárnyal. Az újabb lakóterületeken oldalhatáron álló, szabadon álló és ikerházas beépítések egyaránt előfordulnak.

Szemben: pajtahomlokzat-részlet
Fenn: pajta; középen, pajta belső nézete; lenn: disznóól; jobb szélén, lakóházhomlokzat-részlet és Máza rajzolt térképe

Mecsekpölöske

Mecsekpölöske Baranya megyei község a Komlói járásban. Az első írásos emlék, mely a falut Pyliske formában említi, 1332-ből való. 1462-ben a Töfftösök birtokában volt egészen a török hódoltságig. A török megszállás közel másfél éve alatt is folyamatosan éltek itt. A község lakói a földművelés és állattenyésztés mellett kőbányászattal és mészégetéssel foglalkoztak. A XVIII. század végén német családok telepedtek le. Ennek ellenére egy 1851-es forrás még

tisztán magyar faluként utalt az akkor Pölöskének nevezett településre.

„Pölöske, magyar falu, Baranya vmegyében, a Mecsekháton, ut. p. Pécs, 290 kath. lakossal. Határa 1557 $\frac{2}{8}$ hold, melyből urbéri beltelek 17 $\frac{2}{8}$, szántó 620 $\frac{2}{8}$, rét 180 $\frac{2}{8}$, legelő 439, szőlőhegy 43 $\frac{4}{8}$, uradalmi beltelek 1, erdő 256 hold. A helységben áll fenn egy torony, melynek igen réginek kell lenni; eredete nem tudatik. Birja a pécsi kath. székesegyház.”¹

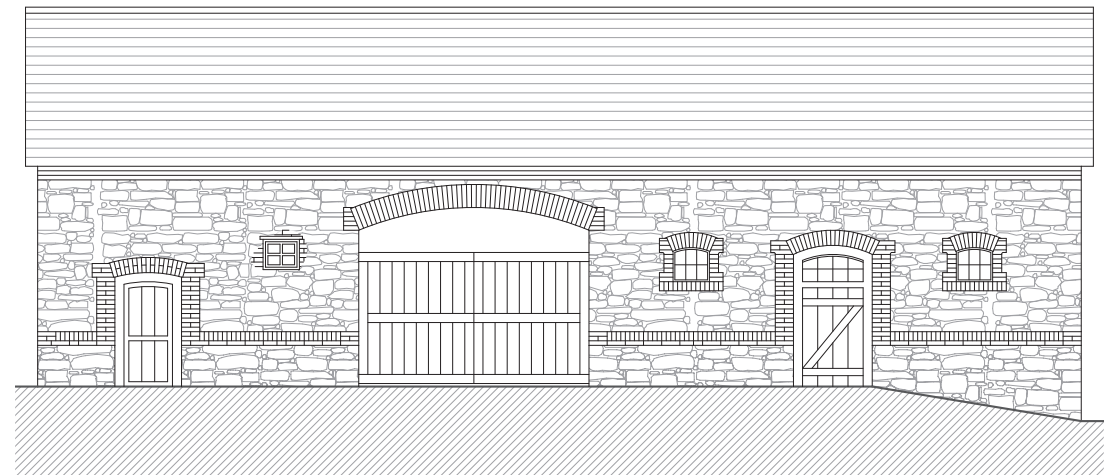
Mai nevét 1898-ban kapta a falu. 1911-ben iskolát építettek itt, melynek harangtornya is van. Ez arra utal, hogy templom híján az iskolaépület az oktatás mellett egyházi funkcióknak is helyet adott. 1938-ban a településről a következő információk jelentek meg:

„Kisközség a hegyháti járásban. Területe 1291 k. hold, lélekszáma 423, akik közül 229 magyar, 177 német és 17 egyéb anyanyelvű. Felekezetileg 5 evang. kivételével róm. kat. vallásúak. Lakóházak száma 82. Közoktatásügyi intézetei: 1 r. kat. elemi mindennapi népiskola és 1 r. kat. általános továbbképző. Foglalkozás szerint megoszlik a lakosság 275 őstermelő, 27 bányász, 62 iparos, 7 kereskedő, 8 közlekedési, 7 közszolgálati alkalmazott, 29 nyugdíjas és 8 egyéb foglalkozású személy között.

Birtokösszeírásokban Peleske falu a XIV. századtól a pécsi káptalan tulajdonában szerepel. Egyedül a török hódoltság alatt lett bérbeadva Pető László kapitánynak. A faluban egy régi vár romja volt még a múlt században is látható.”²

A második világháború után a német családok egy részét kitelepítették a faluból. Azonban a XX. század második felében a bányászat Mecsekpölöskére gyakorolt hatása miatt Mecsekpölöske népességszáma nem kezdett el jelentősen csökkenni, eltérően a térség településeinek nagy részétől. A lakónépesség 1970-ben 489, 1980-ban 443, 1990-ben 410,

Balra: pajtahomlokzat-részlet

Fenn: pajta és rajzolt homlokzata

2001-ben pedig 442 főt tett ki. Ugyanakkor a 2011-es népszámlálás adatai szerint a község lakóinak a száma ekkor már nem érte el a négyszázat sem és közülük mindösszesen 17-en vallották magukat német anyanyelvűnek.

A Mecsek északi lábánál, a Baranyai-Hegyhát kistájjon, a Kaszárnya-patak formálta völgyterületen fekszik Mecsekpölöske község. A táj karakterét még ma is azok az erdőkkel borított dombok határozzák meg, melyek elsősorban a külterület déli felében, rétek, legelők társaságában helyezkednek el. A patak völgytől észak-

ra elterülő lankás vidéken keskeny erdősávok között szántóföldi művelés a jellemző. A falu a Pécs és Kaposvár közötti 66. sz. főútról Magyarországnál északkeletre leágazó, Komlónak tartó úton közelíthető meg. Ez az útszakasz végigkíséri a Komlóig futó patakmedret, valamint a vele párhuzamosan megépített vasútvonalat.

A településszerkezet alapja az a története során kialakult „T” utcás úti falu szerkezet, melynek úthálózatát a vízfolyás menti főutca (Szabadság u.), illetve az erre merőleges,

dombra felfutó, a terepviszonyokhoz igazodó utcaszakasz (Rákóczi u.) alkotja. Ehhez csatlakoznak a község bővülése során létrejött, újabb lakóterületeket felfűző utcák. A patak, valamint a vasút nyomvonalának köszönhetően a Szabadság utca jellemzően egyoldalas beépítésű, néhány épület kivételével csak az

északi oldalon építkeztek. Ugyancsak ennek az adottságnak a következménye az is, hogy a település szerkezetének egységes hálózattá történő fejlődése nem valósulhatott meg, belterülete mind a mai napig kétpólusú.

Mecsekpölösken az épületállomány nem egységes. A hagyományos, oldalhatáron álló, hosszházas, egytraktusos parasztházak száma ma már nem jelentős. A főutcában a hagyományos telekstruktúra megtartása mellett,

az átépítések révén, a népi építészet értékei nagyrészt eltűntek. A déli irányítottságú utcavonal mentén a terepadottságok miatt a telekstruktúra szabálytalan, oldalhatáros, hajlított és keretelt beépítés egyaránt fellelhető. Az 1940-es évekig jelentős istállózós állattartásra utaló nagyméretű gazdasági épületekből még számos példa található a településen. Ezek nagy része általában teljes telekszélességű keresztszárnyban kaptak helyet.

Balra: pajták
Fenn: disznólajtó

Fenn: pajtapárkányrészlet; középen, pajtahomlokzat-részlet; lenn, pajtahomlokzat-részlet
Jobbra: fenn, pajtaajtó-vasalat; lenn: II. katonai felmérés, Mecsekpölöske – térképrészlet

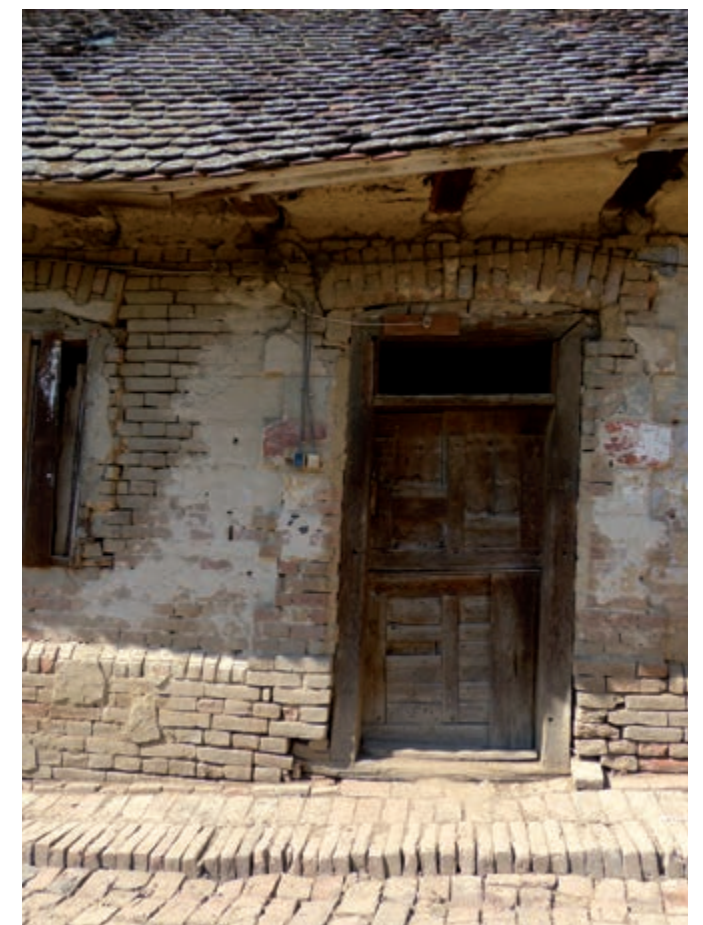
Mekényes

Mekényes baranyai község Tolna megye határában, a Mecsektől északra fekvő lankás dombvidéken. A falu elődje a török időkig a mai terület és Nagyhajmás közt levő völgyben feküdt, ám a helyről és az itt élőkről semmilyen történelmi forrás, emlék nem maradt ránk. Később ez a zömében rácok lakta település a hódoltság során teljesen elpusztult. A felszabadító harcok után a pusztává lett terület a dombóvári uradalomhoz tartozott, amely a XVIII. század elején az Eszterházy család birtokába került. Herceg Eszterházy József közbenjárásával Herrnhut-Darmstadtól német telepeseket érkeztek a mai Mekényesre és csaknem egy emberöltőnyi időre volt szükségük, mire az ősi természetből szántóföldeket, réteket, szőlőterületeket hódítottak el. Mindezen nehézségek mellett a környéken élő rácok ellenséges érzületével is meg kellett küzdeniük. Állítólag a falu neve is onnan ered, hogy a nagyhajmási öregek azt mondták, anynyi ott a német, mint a mekinye (ami korpát jelentett). 1783–85 között evangélikus templomot emeltek a helyi németek, mely azonban 1793-ban villámcsapás következtében 60 lakóépülettel együtt leégett. A templomot később újjáépítették. 1851-ben az alábbi sorok jelentek meg a településről:

„Mekényes, német f., Baranya vgyében, völgyben, ut. p. Pécs. Határa 2232 hold, melyből urbéri szántó 754, rét 240, erdei legelő 577, szőlő 150, urasági szántó 100, rét 23, erdő 964 hold. Földe homokos és agyagos, sok dohányt terem. Lakja 1028 rom. kath. Saját templommal. F. u. h. Eszterházy.”¹

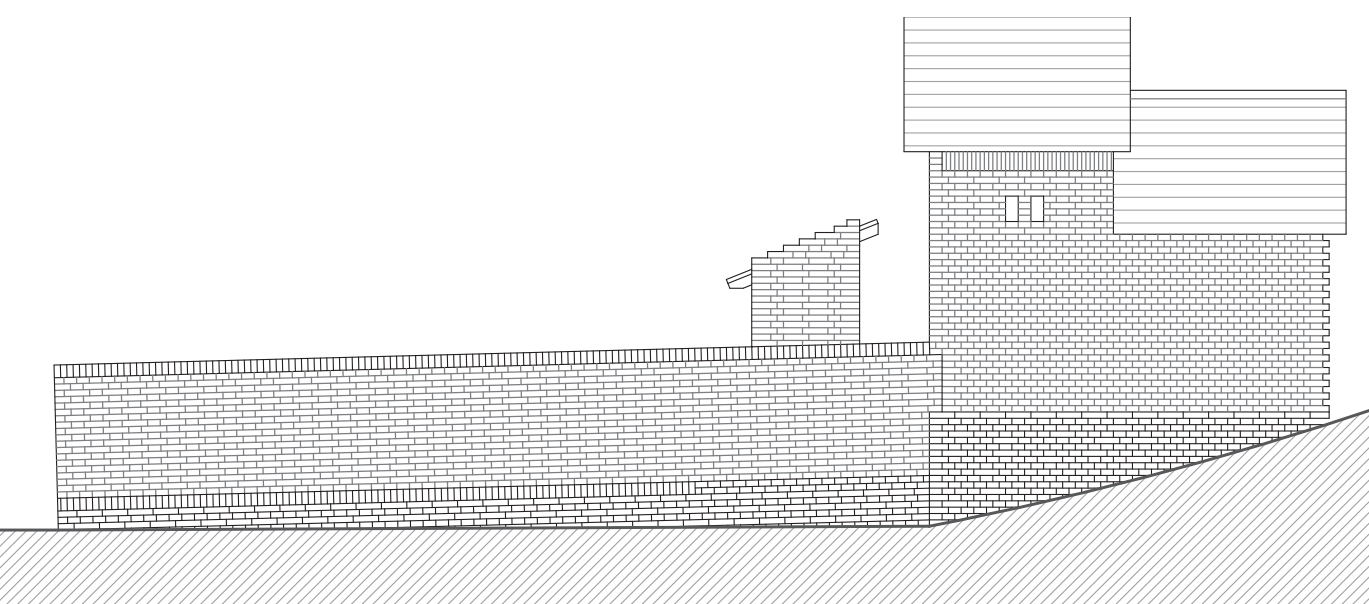
Az 1900-as évek elején Mekényes Baranya vármegye Hegyháti járásához tartozott. Az 1910-es népszámlálás adatai alapján 1230

lakos élt a településen, kik 113 magyar kivételével valamennyien németeknek vallották magukat. A népesség nagysága és eloszlása a későbbi évtizedekben nem sokat változott. Ezt megerősíti az 1938-ban megjelent Dunántúli Vármegyék című kiadvány is, miszerint Mekényes:

Balra: gazdasági épületrész

Jobbra: lakóházoromfal-részlet és istállóajtó

„Nagyközség a hegyháti járásban. Hozzá tartozik: Bettelmanpuszta és Cifracsárda. A község területe 3073 k. hold, lakóinak száma 1135, akik 43 kivétellel német anyanyelvűek. Felekezet szerint 34 személy leszámításával ág. ev. vallásúak. Evangélikus templom van a községben, lakóházak száma 222. Közoktatás-ügye szolgáltatásban 1 ág. ev. elemi mindennapi népiskola és 1 községi gazdasági továbbképző áll. Lakócai főleg őstermeléssel foglalkoznak, számuk 1006, 1 bányászt, 86 iparost, 10 kereskedőt, 5 közlekedési, 17 közszolgálati alkalmazottat, 6 nyugdíjast és házicselédet találunk még a községben.

A községről a török utáni időben ismerünk csak adatokat, mikor sokáig mint pusztaság a dombovári uradalomhoz tartozott. Herceg Esz-

terházy József rendeletére Darmstadt környékéről evangélikus németekkel lett benépesítve.”²

A második világháborút követően a falu német lakóinak egy jelentős részét kitelepítették. 1970-ben már csak 618-an éltek Mekényesen. A kisközségekre jellemző demográfiai folyamatok (elvándorlás, elöregedés) következtében a lélekszám a XX. század második felétől egészen napjainkig fokozatosan csökkent. A 2001-es népszámlálás 316 főt említ, ebből a lakosság 8,9%-a német anyanyelvű. A 2011-es adatok szerint pedig a lakónépesség nem érte el a 300 főt sem és mindösszesen 22 helybeli tartotta magát német nemzetiségűnek.

Fenn: WC és kisállattartó épület és rajzolt hátsó falazata
Szemben fentről lefelé: gazdasági épületrész; pajtabelső; istálló; pajta lakóépülettel

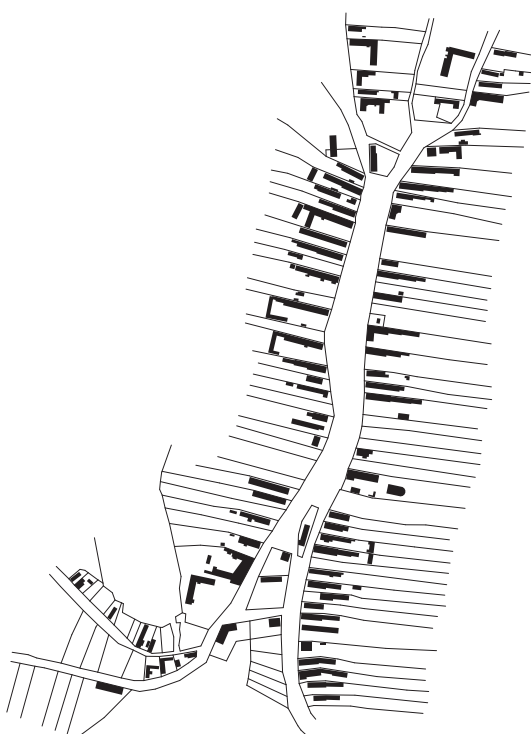
Mekényes baranyai település, mely Tolna megye határán, a Hegyhát és a Völgség mentén fekszik. A terület a Mecsektől északra elterülő dombvidék része, mely löszös domborokból, változatos irányú és méretű völgyekből, keskeny hegyhátakból áll. A lankás területek mezőgazdasági művelés alá esnek, míg a belterülettől távolabb erdő helyezkedik el. A község területét, szerkezetét, azaz az épített környezet

kialakulását a völgyekben lefutó patakok határozzák meg.

A település a patakok mentén jött létre és fejlődött tovább. A hagyományos falukép napjainkban is megmaradt, Mekényes organikusan illeszkedik a tájba. A kialakult belterület az árterekhez és a dombokhoz igazodik. A telkek mérete és alakja, valamint az utca szélessége is változatosságot mutat a terepviszonyok következtében.

A falu összképe a XIX. századi helyzetet mutatja, az épületek jelentős része a XIX. század végén, a XX. század elején épült meg. A telken az oldalhatáros beépítést alkalmazták, jellegzetes oromfalas utcai homlokzattal és faoszlopos tornáccal. Az egyszintes lakóépületek mérete és díszítettsége eltér egymástól. Több helyen a polgáriasodást követve a parasztházakat „L” alakúvá bővítették, azaz az utcafronttal párhuzamos tetőzetű épületrésszel egészítették ki. A paraszti életmódnak megfelelően a telkek 3 egymást követő részre tagolódtak: a lakóudvarra a lakóházzal, a gazdasági udvarra az állattartó és tároló épületekkel, valamint a házikertre. A helyiek elbeszélése alapján a szélesebb telkek valaha mind keresztcsűrös beépítésűek voltak, azonban erre ma már alig maradt fenn pár példa.

Szemben: fenn, istállóajtó és bontott téglafal; balra lenn: Mekényes rajzolt térképe
Fentről lefelé: pajta; pajtatornác oszloptalpa; istálló
Jobbra: istállóajtó

MEZŐD

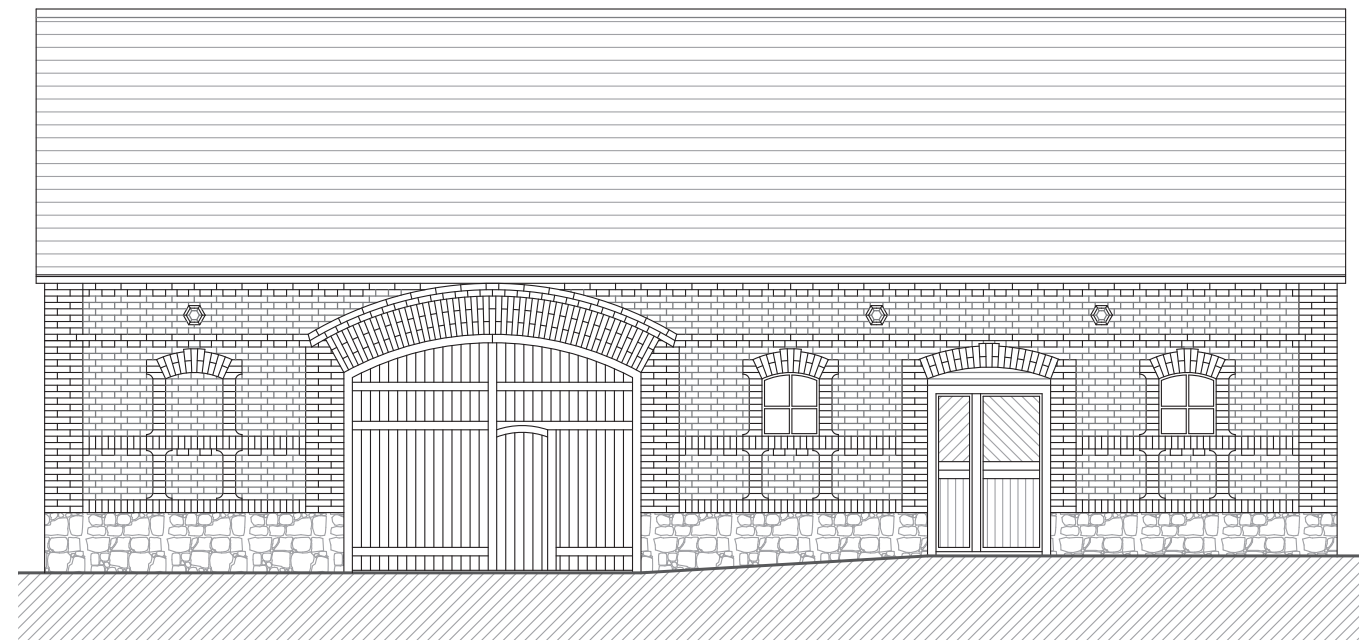

Meződ község Baranya megyében, a Hegyháti járásban. A faluban és környékén talált régészeti leletek bizonyítják, hogy már az ókori Róma idején is lakott hely volt. A népvándorlások idejéről nem maradt fenn lelet, vagy emlék. Sőt az is csak feltételezhető, hogy az éltek Meződ területén. Az első írásos emléke egy 1471-ből származó oklevél, melyen már Meződ néven említették, mint a dombói uradalomhoz tartozó birtokot. 1698-ban Baranya vármegyéhez került. A XVIII. század elején herceg Eszterházy Pál nádor birtokolta a települést. Az Eszterházyak idején a magyar lakosság mellé német telepeseket hívtak. Fényes Elek 1851-ben ennek ellenére tisztán magyar faluként írt róla.

„Meződ, magyar falu, Baranya vgyében, dombon, ut. p. Pécs. Határa 1116 hold, melyből urbéri beltelek 19, szántó 416, rét 160, legelő 60, szőlőhegy 20, urasági beltelek 3, erdő 438 hold. Földe középszerű. Lakja 408 r. kath. Birja h. Eszterházy.”¹

Az 1938-ban megjelent Dunántúli Vármegyék viszont már jelentős német anyanyelvű lakosról számolt be.

„Kisközség a hegyháti járásban. Hozzá tartozik: Meződipuszt. A község határa 1810 k. hold, lélekszáma 537. Lakóai közül 319 magyar, 218 német anyanyelvű, valamennyien róm. kat. vallásúak. Lakóházak száma 97.

Közköztatásügyét 1 r. kat. elemi mindennapi népiskola és 1 r. kat. általános továbbképző látja el. Foglalkozás szerint 402 lakosa őstermelő, 89 iparos, 13 kereskedő, 7 közlekedési-, 7 közszolgálati alkalmazott, 8 nyugdíjas és 8 házicseléd.

A hódoltság kora előtt tolnamegyei falu volt és Dombóvárhoz tartozott. A XVIII. században herceg Eszterházy Pál nádor birta. A dombóvári uradalom népesítette be más vidékről, főként nyitrai tótokkal, később németekkel. A tótok ma már elmagyarosodtak.”²

A második világháború viszontagságai, majd a német családok nagy részének kitelepítése miatt Meződ népessége jelentős mértékben megfogyatkozott. 1970-ben a háború előtt

még bő félezer lakosú településen már csak 267-en éltek és az itt lakók száma azóta is csak apad. Ezt támasztják alá a lakónépességgel kapcsolatos statisztikai adatok is, melyek szerint 1980-ban 222, 1990-ben 175, 2001-ben 166, míg 2011-ben 134 helybeli lett a községben regisztrálva. A valaha nagyszámú német kisebbséggel rendelkező faluban a 2011-es népszámláláskor mindösszesen 4-en vallották magukat német nemzetiségűeknek.

Szemben: pajta lakóházzal; lenn, pajtahomlokzat-részlet
Fenn: pajta és rajzolt homlokzata

A Mecsektől északra, a Tolna-Baranya dombvidéken, Tolna megye közvetlen szomszédságában fekszik a baranyai Meződ község. A 4 km-re lévő Sásd városából, a 611-es számú főútról északnyugatra leágazva közelíthető meg legegyszerűbben a település, míg északról a tolnai Jágónak a legközelebbi szomszédja. Változatos tájkarakterét a helyenként

Pajta és istállóhomlokzat

erdőkkel borított dombok és vízfolyások alakította völgyszakaszok adják. A domboldalra felkúszó falu és környezete festői látványt nyújt az ide látogatóknak.

A településszerkezet alapja az, az idők során kialakult egyutcás szerkezet, mely a község déli kapujában keletnek és nyugatnak kiinduló egyegy, a fő tengelyt párhuzamosan kísérő rövid zsákutcával egészült ki.

Meződ szinte teljes belterülete falusias lakókörnyezet. Utcáinak a terepadottságokhoz illeszkedő vonalvezetése mellett fontos, hogy

Pajtaoromfal

jellemzően megmaradt a szabályos szalagtelkes telekstruktúrában az utcát követő fésűs beépítési mód. A lakóházak jellemzően az oldalhatáron, néhol kis előkerttel, néhol előkert nélkül, többnyire oldaltornáccal, nyeregte-tővel, oromfalas utcai homlokzattal lettek kialakítva. A portákon még több helyütt fennmaradtak a jelentős építészeti értékkel bíró, sokszor a lakóépületeknél is nagyobb, díszesebb keresztpajták, melyek az istállózó állattartás térhódításával váltak a XX. század első harmadában szükségessé.

Fenn: pajtahomlokzat-részlet; pajtahomlokzat; pajtaoromfal-részlet
Jobbra: pajtakapuzat és II. katonai felmérés, Meződ – térképrészlet

Mindszentgodisa

Mindszentgodisa község Baranya megyében, mely a Hegyháti járásban, a megyeszékhelytől 35 km-re fekszik. A falu egészen a közelmúltig még három különálló település volt. Először 1977-ben Felsőmindszent és Godisa egyesült, majd 2 évre rá hozzácsatolták a szomszédos

Fenn: pajtahomlokzat-részlet
Jobbra: istállóajtó

Gyümölcsényt is. A környék feltehetően már a honfoglaló magyarok megérkezése előtt is lakott volt, később az Árpád-korban a terület nemesi családok birtokában lehetett, azonban az első írásos emlék csak 1542-ből származik. Ezen a forráson a község Mynthzenth néven szerepelt. Az elnevezés arra utalt, hogy a helyi templomot a mindenszenteknek ajánlották. A török időkben is lakott maradt a vidék, azonban az itt élők száma a közel másfél évszázad alatt jelentősen lecsökkent, sőt Godisa szinte teljesen elpusztult. A XVIII. század második felétől német családok telepedtek le Felsőmindszenten és a szomszédos elnéptelenedett területen is. 1851-ben Fényes Elek összegyűjtött adatai szerint az akkor még három egymástól független településről a következők jelentek meg:

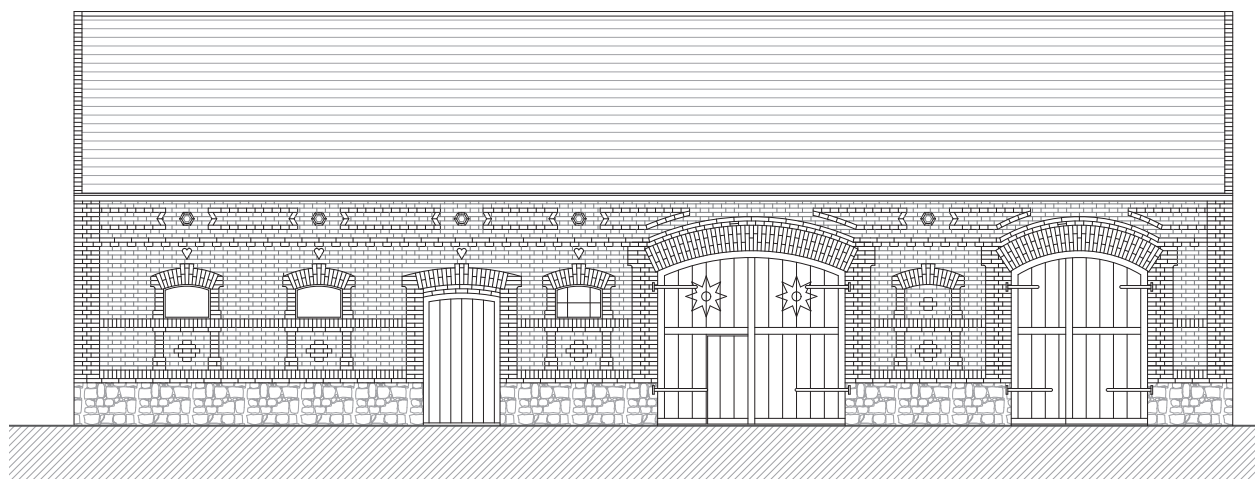
„Felső-Mindszent, magyar falu, Baranya vármegyében, hegyek közt, ut. p. Pécs. Határa 2237 hold, melyből urbéri beltelek 120, szántó 808, rét 242, legelő 189, szőlő 121, urasági beltelek 6, rét 39, erdő 693, szőlő 19 hold. Földe hegyes, völgyes. Lakja 706 r. kath. Birja a kamara.”¹

„Godisa, német falu, Baranya vmegyében, hegyek közt, ut. p. Pécs. Határa 685 hold, melyből urbéri szántó 311, rét 128, legelő 65, szőlő 2 6/8, urasági beltelek 2, szántó 58, rét 30, erdő 89. Lakja 347 kath. Birja Sauska.”¹

„Gyümölcsény, magyar falu, Baranya vmegyében, hegyek közt, ut. p. Pécs. Határa 1477 hold, melyből urbéri beltelek 22, szántó 381, rét 105, legelő 110, szőlő 50, urasági beltelek 3, szántó 38, rét 5, erdő 763 hold. Földje hegyes és sovány. Lakja 220 r. kath. Birja b. Gervay.”¹

1938-ban pedig a két nagyobb faluban (Gyümölcsényt mindig is magyarok lakták), az asszimilálódás következtében a lakosságnak már kevesebb mint a fele vallotta magát németnek. Ezt támasztja alá az ekkor megjelent Dunántúli Vármegyék című kötet is, mely szerint:

FELSŐMINDSZENT

„Kisközség a hegyháti járásban, erdős, hegyes vidéken. Hozzátartozik: Ujpuszta (Borodpuszta). Területe 1943 k. hold, házainak száma 164. Lélekszáma 804 főből áll, akik nagyobb részben (478) magyar-, kisebb részben (325) német anyanyelvűek. Felekezeti szempontból 786 lakósa rk., 6 ref., 3 evang., 7 izr. és 2 egyéb vallású. Rk. templom van a községben. A lakosság foglalkozása az őstermelés. Kivülük 161 lakósa iparos, 35 kereskedő, 11 közlekedési, 22 közszolgálati alkalmazott vagy szabad foglalkozású, 10 nyugdíjas, 5 házicseléd. Az elemi oktatást a rk. népiskolában nyerik a tankötelesek.

A Mindszenti családé volt 1275-ben. A mohácsi vész előtt nemesi birtok. A török megszállása alatt a pécsi püspök birtokába került egy

Fenn: lakóépület-homlokzat és rajzolt homlokzata
Balra: pajtahomlokzat-részlet; pajtaoromfal-részlet
Szemben fentről lefelé: pajta; istállóbelső; pajta

része, másik része a fehérvári őrkanonokság, a Csopaky és Gyulay családok kezén volt. A XVII. század végén elpusztult a falu, melyet a Csopakyak után a Jankovichok igényeltek. A kir. Kamara engedelmével Draskovich birtok lett, kik után gr. Rindsmaul szerezte meg, 1723-ban pedig Petrovsky József vásárolta meg. A Petrovsky család magvaszakadtával a bécsi bank útján kisebb részekben került eladásra az egykori földesúri birtok.”²

GODISA

„Kisközség a hegyháti járásban, dombos, erdős vidéken. 458 főből álló lakossága 4 ref. kivételével rk. vallású, nagyobb részben magyar (303), kisebb részben német (151) anyanyelvű. 296 lakósa őstermelő, 8 bányász, 83 iparos, 3 kereskedő, 45 közlekedési-, 8 közszolgálati alkalmazott, 3 nyugdíja és 3 házicseléd. Területe 928 k. hold, lakóházainak száma 70. A községben 1 rk. elemi népiskola van.

A mohácsi vész előtt a fehérvári káptalan birtoka volt. A török időkben a Csopaky és Gyulafy családoké, akiktől a Jankovichok és Béri Baloghok öröklük. A hódoltság alatt teljesen elpusztult a falu és a XVIII. század békés éveiben földesurai, a Sauska család telepítették be újra, a hagyomány szerint Fulda környékéről származó németekkel. Neve Budisa változatban is előfordul. Egyházilag a felsőmindszenti plébániához tartoznak, temploma Szűz Mária tiszteletére van szentelve.”²

GYÜMÖLCSÉNY

„Kisközség a hegyháti járásban, dombos, erdős vidéken. Hozzátartozik: Gyümölcsénypuszta. Területe 1165 k. hold, színmagyar, 243 főből álló lakossága rk. vallású és 4 iparos, 9 közszolgálati alkalmazott leszámításával mind őstermelő. Házainak száma 40. Az elemi oktatást a rk. népiskolában nyerik a tankötelesek.

Gyümölcsény a török uralom alatt a fehérvári őrkanonokság birtoka volt. Később kir. adomány folytán a Gyulafy és Csopaky családok is szereztek itt birtokrészeket. E két család után örököseik a Jankovichok és a Béri Balogok voltak a földesurak. A XVIII. század elején gr. Rindsmaul, utána br. Gervay kezébe került, akitől Adolf Nassau herceg vette át.”²

A második világháború viszontagságai miatt, valamint az 1945 utáni német kisebbség körében bekövetkezett nagymértékű kitelepítések következtében komoly demográfiai változáson ment át az ország. Ez a folyamat sajnos a későbbi Mindszentgodisát alkotó falvakat is érintette. 1970-ben, az akkor még különálló

községeken összesen 1369-en éltek. Ez a szám 1980-ra 1248-ra fogyatkozott és a későbbi felmérések alapján a lakónépesség csökkenése mind a mai napig tart. 1990-ben 1024, 2001-ben 1023, míg 2011-ben már csak 836 helybéli

lit tartottak nyilván. A 2011-es népszámlálás szerint a területen a magyar lakosság mellett 122 cigány és 52 német nemzetiségű helybéli élt.

Baranya megye északi részén, a Zselic keleti mezsgyéjén, a Hegyháttal határos, Felsőmindszenti-vízfolyás által alakított hosszú völgyben fekszik a 70-es évek végéig még három különálló településből álló Mindszentgodisa. Tájkarakterét a patak mentén hosszan elnyú-

ló völgyterület uralja, melyet erdős dombháta-
tak és szűk völgyszakaszok vesznek körül és tesz-
zik a községet és környékét változatos, vonzó
arculatúvá. A Pécs-Kaposvár közötti 66-os szá-
mú főútról Oroszlónál a 6601-es útra letérve,
majd arról egy kilométer után nyugatra leágaz-
va közelíthető meg a falu, melynek legközeleb-
bi nyugati szomszédja Bakóca. A közigazgatási
területének keleti határában válik el egymástól
a Budapest–Dombóvár–Pécs és a Dombóvár–
Komló vasútvonal.

Mindszentgodisa településszerkezete szórt
jellegű, mivel a három falurész gazdaságföld-

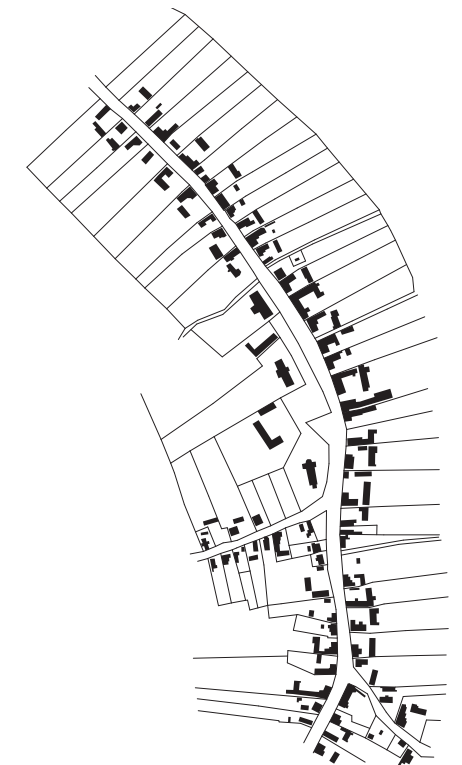
Balra: pajta lakóházzal; pajta; **Fenn:** pajtaereszpárkány
részlete; **Szemben:** fenn, pajta; istállóajtó-részlet; jobbra,
Mindszentgodisa rajzolt térképe

rajzi helyzete elszigetelt. A belterületének nagy
részét a kelet-nyugat irányú vízfolyás széles
völgytalpán kialakult útvonalon elhelyezkedő
ősi települések alkotják, melyek külön-külön
„T” alakú szerkezeti egységgel rendelkeznek.
A falu főutcájának a domborzati viszonyok-
hoz igazodó vonalvezetése mellett kiemelendő,
hogy az északi oldalon zömmel megmaradt az
eredeti fésűs, oldalhatáros, utcára merőleges
beépítési mód, valamint, hogy a déli oldalon a
patak helyzetéből fakadóan vagy beépítetlen
terület vagy kis mélységű telkeken utcával pár-
huzamos tömegű beépítések helyezkednek el.

Fontos megjegyezni, hogy az egykor jelentős
istállózó állattartás miatt épített nagyméretű,
többnyire díszes keresztpajtákból nagy szám-
ban találni példákat a helyi portákon. Gyümöl-
csény ugyanakkor változatosabb terepadott-
ságai és a Felsőmindszenti-vízfolyáshoz képest
távolabbi elhelyezkedése miatt a többi falu-
résztől némiképp eltérő szerkezetűvé fejlődött,
szabálytalan telekstruktúrával rendelkezik.

NAGYHAJMÁS

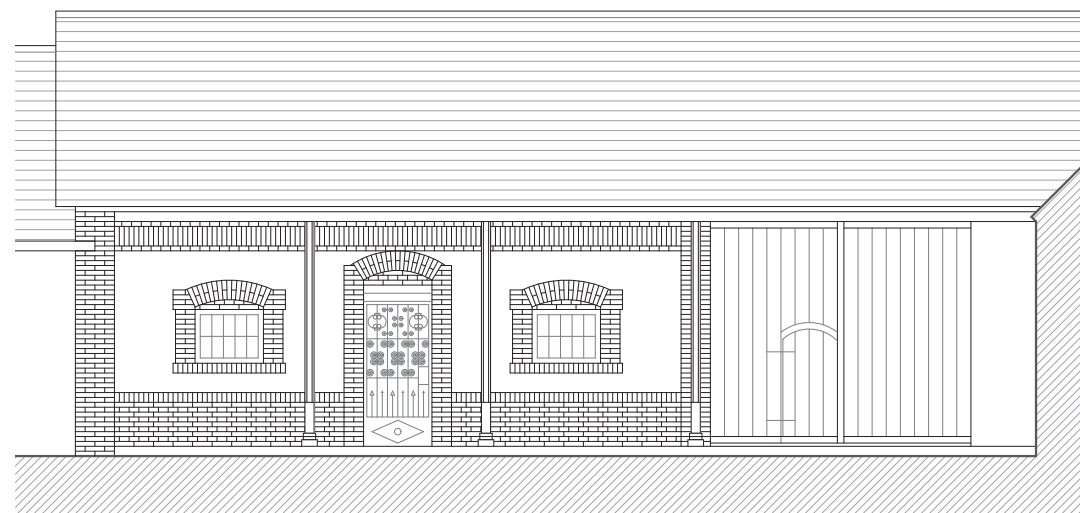
Nagyhajmás baranyai község a Hegyháti járásban. A megye északi csücskében helyezkedik el, a Mecsek északi előterében elterülő dombvidéken. A község elnevezése a lakosság szerint a hagyma szóhoz köthető, mivel egykoron sok vadhagyma nőtt a környékén. A legkorábbi ismert történelmi források szerint első királyunk idején már éltek itt magyarok, akik a Szent-Magócs nemzetséghez tartoztak. A ma látható katolikus templom sekrestyéje a XII. században épült, melyhez 1836-ban Nepomu-

ki Szent János tiszteletére emeltek templomot. Károly Róbert uralkodásának idejéből való az az oklevél, melyen először említették a falut, mégpedig Hagmas néven. A középkorban Nagyhajmás még Tolna megyéhez tartozott, mely részben az Anyavári birtokosok tulajdonában volt, részben a görgyényi kolostor birtokolta. A török hódoltság idején a népesség teljesen kicserélődött. A magyar lakosok helyére rácok érkeztek. Földesura a XVII. század végén Karanchich N. volt, míg török részről Koczi Zada Achmed fennhatósága alá esett. Az 1695-ös országos összeírás során a települést új néven, Ráchajmásként vették számba. 1720 körül jelent meg újra a faluban a magyar lakosság. Hivatalosan ettől az időtől tartozik a község Baranya megyéhez, mely ez idő tájt a pécsi pálosok tulajdonában volt. Bizonyíthatóan az 1730-as évektől német telepesek érkeztek. Az 1851-es Fényes Elek féle összeírásban már ismét a régi nevén szerepelt.

„Nagy-Hajmás, német–magyar falu, Baranya vmegyében, dombon, ut. p. Pécs. Határa 3646 hold, melyből urbéri beltelek 183, szántó 1230, rét 80, gyeplegelő 132, erdei legelő 583, szőlő 247, urasági beltelek 1, szántó 416, rét 55, erdő 715 hold. Lakja 699 kath., 351 ágostai. Birja a religyioi kincstár.”¹

Egy 1880-as tanulmány már egyértelműen a német anyanyelvűek jelentős többségét mutatta. A 808 német mellett, 160 szerb és mindössze 80 magyar lakosról tett említést. Ez az arány nem sokat változott a második világháborúig. Az evangélikus templomot 1928-ban építették fel, melyben a környék egyetlen, Jézus feltámadását ábrázoló oltárképe látható. Az 1938-ban megjelent Dunántúli Vármegyék-ből a következő ismereteket lehetett megtudni a településről:

„Kisközség a hegyháti járásban. Hozzátartozik Nemerő. A község területe 3145 k. hold, lélekszáma 1115. Lakosai közül 204 magyar, 892

Szemben: tornácos pajtarészlet

Fenn: pajta lakóházzal és rtajzolt homlokzata; lenn, istállóajtó

német és 19 horvát anyanyelvű. Felekezet szerint 526 a róm. kat., 586 az ág. ev. és 3 a ref. vallású egyén. Lakóházak száma 206. Az elemi oktatást 1 r. kat., 1 ág. ev. mindennapi népis-kolában, 1 r. kat. és 1 ág. ev. általános továbbképzőben nyerik a tankötelesek. Foglalkozás szerint megoszlik a lakosság 1013 őstermelő, 1 bányász, 71 iparos, 10 kereskedő, 2 közlekedési, 12 közszolgálati alkalmazott, 3 nyugdíjas és 2 házicseléd között.

A középkorban Tolna-megyéhez tartozott. Tulajdonosai részben az Anyavári birtokosok voltak, részben a görgyényi kolostor. A török időben még lakott hely, de 1686-ban lakosai elmenekültek. 1712-ben a pécsi pálosoké lett. Magyar lakosai közé tolna megyei németek jöttek.

1715 körül horvátok éltek itt, akik azonban elmagyarosodtak. Határában egykor a földesur a vallástanulmányi alap volt. Most is nagyobb birtokrész tulajdonosai, kívülük a községnek és a közbirtokosságnak van középirtoka.”²

Az 1945 utáni időszakban a német lakosok kitelepítése jelentősen csökkentette a falu lakosságának létszámát, az időközben bekövetkezett visszatelepítések ellenére is. 1970-ben 627-en éltek Nagyhajmáson és már csak minden harmadik magyar lakóra jutott egy német anyanyelvű helybeli. A lakónépesség száma a második világháború óta egészen napjainkig folyamatosan csökkent. 2011-ben mindösszesen 340 lelket regisztráltak a községen és csupán 29-en vallották magukat német nemzetiségűnek.

Nagyhajmás Baranya megye északi részén, Tolna megye közvetlen határában, Mágocs és Mékényes között félúton helyezkedik el. A Dunántúli-dombság

Fenn: téglakerítés; istállóablak

Szemben: balra fenn, kamrabelső; jobbra fenn, kútház; balra lenn, göré pajtával; jobbra lenn, pajtarészlet

Mecsek és Tolna–Baranyai-dombszékére jellemző, dombok és völgyek szabdalta megkapó kép fogadta évszázadokon át a településre érkezőket. A táj karakterét még ma is az erdős, lankás dombok adják, ezért ennek megóvása egyrészt a község és környéke vonzó arcúlatá miatt, másrészt a kialakult értékes természetes állapot védelme érdekében feltétlenül szükséges.

A falu déli, völgyben fekvő részén, a dombok irányába, az erdők felé eső területen terül el az „Alsófalú”, ahol elsősorban horvátok, míg ettől északra a magasabban fekvő „Felsőfalú” helyezkedik el, ahol elsősorban a németek telepedtek le a történelmi időkben. A település-szerkezet sajátossága és értéke az a története

Pajta épület kerítéssel és kisállattartó épület

során kialakult, és máig szinte változatlan formában megőrzött, két irányba leágazó úti falu szerkezet, ami délre tartva a völgybe, majd a dombok közé futva a domborzati adottságokat követve ágazik szét. Itt a terepviszonyokhoz igazodó úthálózat halmaz jellegű település-szerkezetet alkot.

A falu utcáinak sajátos vonalvezetése mellett megmaradt a jellegzetes, viszonylag széles telekosztás, az eredeti, ún. fésűs, utcára merőleges beépítési mód is. Az egykori község hagyományos, egységes karakterét őrzik a zárt

udvaros paraszti porták, ahol azok oromfalas utcai homlokzatú, hosszáz, egytraktusos lakóházai mellett a keresztbe átforduló gazdasági épületek (keresztpajta/csűr, melyek többnyire a pince és az istálló funkciót is biztosították) emelendők ki mint a település még látható épített emlékei. Nagyhajmás tájba illeszkedését tovább segíti a két felekezet templomai helyének találó kiválasztása is.

Kútház góréval; lenn Nagyhajmás rajzolt térképe

Oroszló

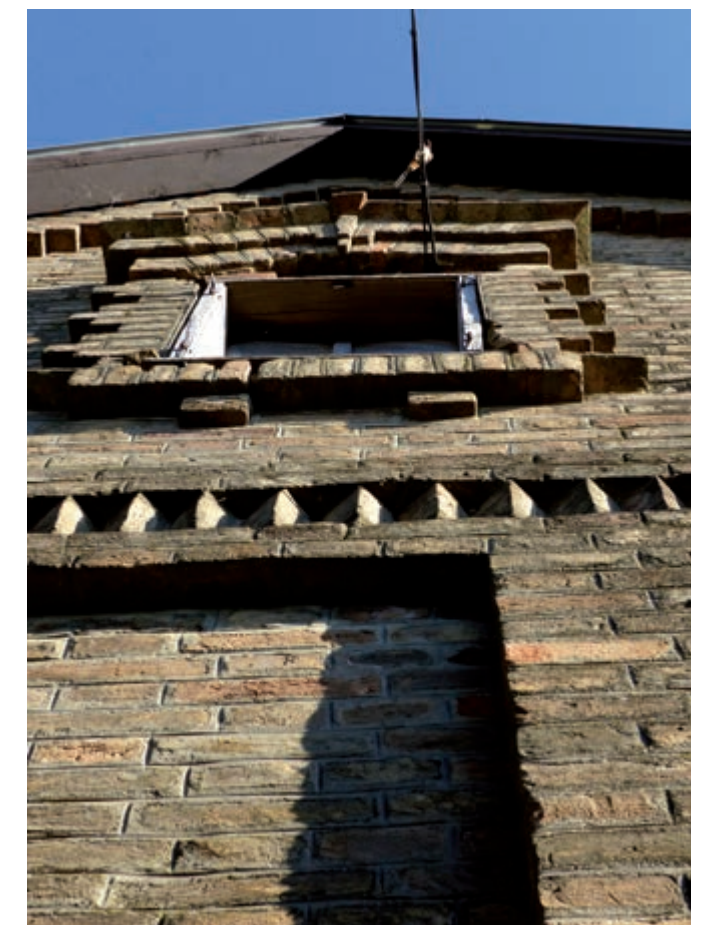
Oroszló Baranya megyei község a Komló járásban, Magyarországon és Sásd között. A történelem folyamán a térségben jelentős hadiút vezetett keresztül, ezért a település többször is elpusztult. Temetőkapornájának a szentélye feltehetőleg a XIV. században épült templomának a fennmaradt része. Azonban a falu bizonyítható története csak 1402 óta követhető nyomon. Ekkor említették először az oklevelek Zoroszlow néven. Később Zoroslo, Zorozlo, valamint Szoroszlo neveken utaltak a településre. Az első ismert birtokosa Oroszlónak a Treutel család volt. Treutel Miklós 1422-ben fiú örökös nélkül hunyt el és Zsigmond király 1427-28 során a falut a többi Treutel birtokkal együtt lévai Cseh Péternek adományozta. A birtok idővel a guti Ország családé lett, akik egészen a török hódoltságig irányították a községet. A felszabadító harcok után a XVIII. századtól a Petrovszky és a Hrabovszky családok tulajdonába került, akik a megfogatkozott magyar lakosság mellé német telepéseket hívtak be. Az 1851-ben megjelent Magyarország Geographiai Szótára már vegyes népességű településként említette.

„Oroszló, magyar–német falu, Baranya vmegyében, a Mecsekhatán, ut. post. Pécs. Lakja 320 romai kath., fiókegyházzal. Határa 965 hold, melyből urb. beltelek 13, szántó 310, rét 100, gyeplegelő 35, szőlő 44 hold, urasági beltelek 5, szántó 25, rét 13, erdő 420 hold. Földe a tisztabuzát is megtermi. F. u. közbirtokosok.”¹

Oroszló lakosságának összetétele a második világháborúig jelentősen nem változott. Ezt támasztja alá az 1938-as kiadású Dunántúli Vármegyék is, melyben a következő adatok találhatók:

„Kisközség a hegyháti járásban. Területe 1058 k. hold, lélekszáma 442. Lakóai közül 236 magyar, 202 német, 4 egyéb anyanyelvű.

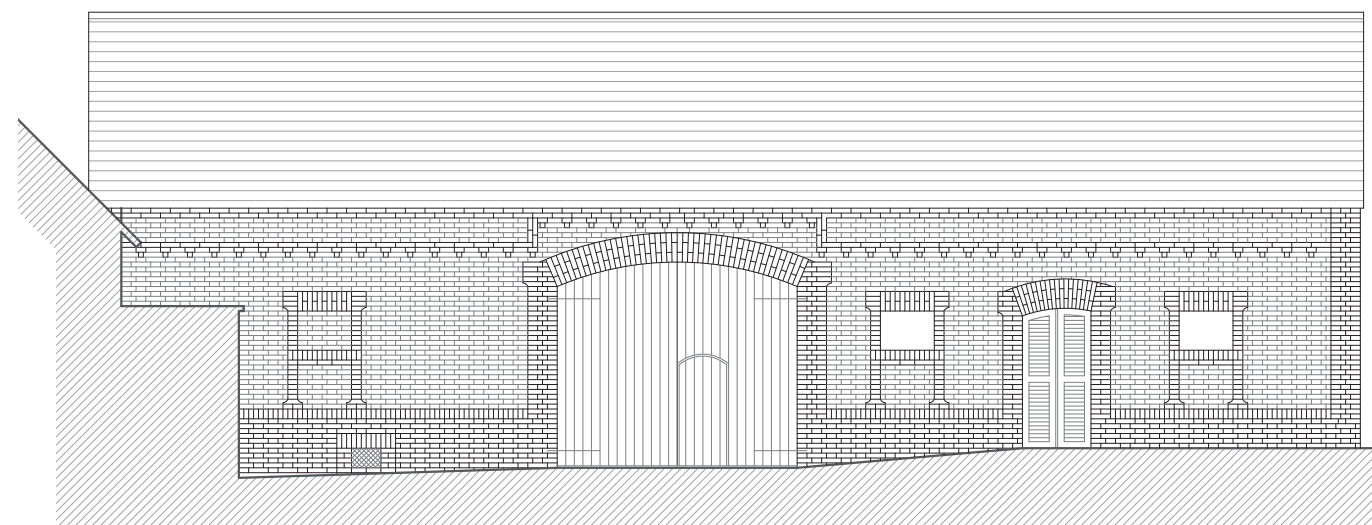
Felekezetileg 425 róm. kat. és 17 egyéb vallású. Róm. kat. templom helyben van. Lakóházak száma 77. Közköztartásügyi intézetei 1 r. kat. elemi mindennapi népiskola és 1 r. kat. általános továbbképző. Foglalkozás szerint megoszlik a lakosság: 358 őstermelő, 2 bányász, 56 iparos, 1 kereskedő, 3 közlekedési, 11 közszolgálati alkalmazott, 3 nyugdíjas és 4 házi-cseléd között.

Jobbra: pajtahomlokzat-részlet; lakóházoromfal-részlet

Balra: pajtahomlokzat-részlet
Fentről lefelé: pajta; lakóházoromfal-részlet; pajta

Fenn: pajta és rajzolt homlokzata

Történeti nyomait a török időkben találjuk. XVIII. század második felében németanyelvű lakók költöztek a faluba. Ujkori birtokosai a Petrovsky, Atzél, Skerletz, Hertelendy és Hrabovszky családok voltak. Jelenleg Mautner Adolf és Ödön, valamint Fuchs József bérlők. 1892-ben templomot építettek a faluban.”²

A második világháború után Oroszló német lakosságának jelentős részét kitelepítették. 1970-ben a fénykorában közel fél ezer lakóval bíró település lakónépessége 403 főre fogyatkozott, majd folyamatosan csökkent egészen

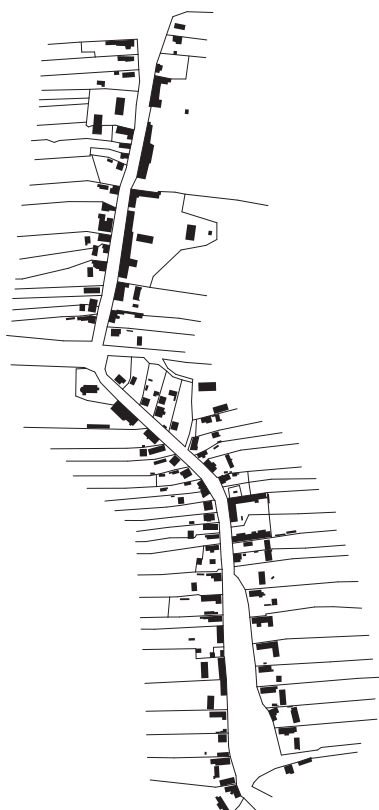
napjainkig. 1980-ban 370-en, 1990-ben 341-en, 2001-ben 329-en éltek a faluban. A 2011-es népszámlálás adatai szerint a helyben lakók száma 291 volt. Közülük mindösszesen 9-en vallották magukat német nemzetiségűnek.

Oroszló Baranya megye északi részén, a Sásdi kistérségben helyezkedik el. Földrajzi megközelítésben a település a Mecsektől északra, a Tolna–Baranyai dombságban, azon belül pedig a Hegyhát nyugati peremén fekszik. A terület legnagyobb része enyhén kiemelt dombvidék, átlagosan 160 m-es tengerszintfeletti

magassággal, melyen 3 vízfolyás is keresztülfolyik. Úgy mint a Vargai-patak, mely a falut átszelő Ligeti-árokba fut, valamint a Baranyacsatorna, mely a község főtengelyével megközelítőleg párhuzamosan halad és határt szab a belterület nyugati irányú terjeszkedésének.

Oroszló a térség nagyobb városaiból (Pécs, Dombóvár, Sásd, Komló) könnyen megközelíthető, mivel itt megy át a 66. sz. főút, melynek forgalma a főutcán bonyolódik. Ennek környezetterhelő hatása sajnos jelentős. Továbbá a település központjából ágazik le egy összekötő út, mely Bakóca, Kisbeszterce és Mindszentgoda megközelítését biztosítja.

Az eredetileg egyutcás falu legrégibb része vélhetőleg a Petőfi Sándor utca 40–65 közötti terület. A XVIII. században először csak a domboldal keleti fele, majd később a másik, kissé mélyebben fekvő oldala is beépült. A XIX. században a fokozatos népességnövekedés miatt a település terjeszkedni kényszerült. A bővülés déli irányban indult meg, mivel északra az akkori majorság terült el. Az új templom pedig a falu és az uradalom közötti mélyfekvésű, ligetes területen épült meg. A XX. század első felére a főút mindkét fele teljes hosszában beépült, ezzel pedig lényegében kialakult a község mai szerkezete.

Oroszló egy jellegzetes útmenti falu, ahol az országos szinten is jelentős főút mentén helyezkednek el a kelet-nyugat tájolású, keskeny, hosszan elnyúló szalagtelkek. Pécs felől az út dombtetőn vezet, mely hirtelen süllyedéssel jut el a belterülethez, ahol egy kanyart követően enyhén lejtani kezd. Ez a rész a település legrégebbi része, melynek meghatározó eleme az utca keleti felén elterülő füves, ligetes domboldal. Ennek kissé meredek részsíkjában ma is látható pár önálló pince, melyek kialakítása nem szokványos ugyan, de a terep adottságait figyelembe véve teljesen érthető. Ezek száma régebben jóval több volt, napjainkra azonban nagy részük az enyészete lett. Az 5-6 m magasra emelkedő partfal feletti utca keletre nyúló, több mint 300 m hosszú telkei őrzik meg talán leginkább a falu eredeti beépítési sajátosságait. A hosszházas, egytraktusos lakóházak az északi oldalhatáron, 3-5 m-es előkerttel, oldaltornáccal lettek kialakítva. Az udvart minden esetben lezárta a teljes szélességben keresztbefordított gazdasági épület, mely legtöbbször nem épült egybe a lakóházzal. Ugyanakkor a XX. század elején számos gazda a polgáriasodást követve a hagyományos elrendezés helyett „L” alakúra bővítette az addigi beépítését, az utcával párhuzamos gerincű tetőzettel, oromfalas lezárással. A község többi részén ma már nem ilyen a falukép, az átépítések, telekosztódások, a régihez illeszkedni nem akaró beépítések megbontották a hagyományos paraszti porták egységes megjelenését.

Fenn: pajtaoromfal-részlet

Jobbra: Oroszló rajzolt térképe

PALÉ

Palé Pécsről északnyugatra, Baranyajenő és Sásd között, a Gödrei-víz völgyében fekvő Baranya megyei község. Neve először oklevélen 1327-ben szerepelt. Ekkor még Pauliként említik a települést, mely nagy valószínűséggel a Pál keresztnévből ered. A középkorban a somogyi apátság birtokainak a része volt. A török hódoltság, valamint az azt követő felszabadító háborúk viszontagságai miatt a falu szinte teljesen elpusztult, maradék lakossága menekülni kényszerült. A XVIII. században a Jankovich, később a Rindsmaul, majd a Petrovsky család birtokolta. Ez idő tájt költöztettek elsősorban Tolna vármegyéből németeket az elnéptelenedett helyre. A tervszerű telepítés jelei még a mai település szerkezetén is tetten érhetőek. Az 1851-es Fényes Elek féle adatgyűjtés szerint:

„Pálé, német falu, Baranya vmegyében, a Mecsekháton, ut. p. Pécs. 182 kath. lak. Határa 170 hold, mellyből urbéri beltelek 12, majorsági beltelek 4, szántóföld 75, rét 13, erdő 20, szőlő 46 hold.F. u. Cziner család.”¹

Az 1910-es népszámláláskor Palénak 206 római katolikus vallású lakosa volt, melyből 6 magyart leszámítva, mind német volt. Ez az arány a második világháborúig nem sokat változott. 1938-ban Szeghalmy Gyulától a következők jelentek meg a faluról:

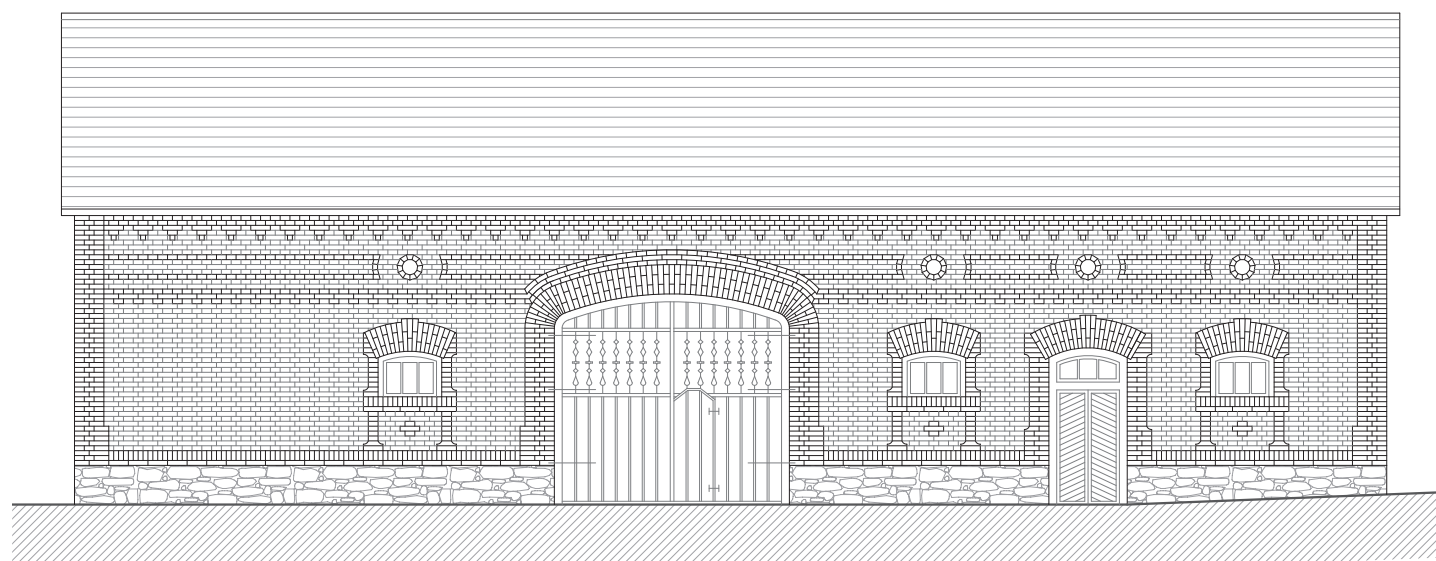
„Kisközség a hegyháti járásban. Területe 312 k. hold, lélekszáma 208. Lakóssai közül 9 magyar, 199 német anyanyelvű, valamennyien róm. kat. vallásúak. Lakóházak száma 38. Az elemi oktatást 1 r. kat. mindennapi népiskolában és 1 r. kat. általános továbbképzőben nyerik a tankötelesek. Foglalkozás szerint megoszlik a lakosság 147 őstermelő, 47 iparos, 5 kereskedő, 2 közlekedési, 4 közszolgálati alkalmazott és 3 házcseléd között.

Jobbra: pajtahomlokzat-részlet

Hajdan Tolna-megyéhez tartozott. Paly és Paleé néven szerepelt egykor. A török uralom kezdetétől Gyulay és Csopaky családok tulajdona. A XVIII. században Jankovich Iváné, ki a neoaquistica előtt is igényelte, de helyette Rindsmaul grófé lett, kitől Petrovsky József vette meg. Mult században a Cziner család birta.”²

Az 1945 utáni időkben a német lakosság nagy részét kitelepítették, helyükre felvidéki magyarok kerültek. 1970-ben 169-en, 1980-ban 137-en, 1990-ben 120-an, 2001-ben 117-en

éltek Szalatnokon. Napjainkban a kevesebb, mint 100 fős, valaha szinte teljesen német faluban hivatalosan már nem élnek német nemzetiségű családok.

Palé a Mecsektől északra elterülő lankás területen, a Tolna–Baranyai-dombvidéken helyezkedik el. A Gödrei-vízfolyás völgyében fekvő települést a 66-os sz. főút Sásd és Baranyajenő közti szakaszáról lefordulva lehet megközelíteni.

A község településszerkezetileg egy egytörzses zsákfalú képét mutatja, melynek helyi sajátossága, hogy a lakóházak szinte kivétel nélkül

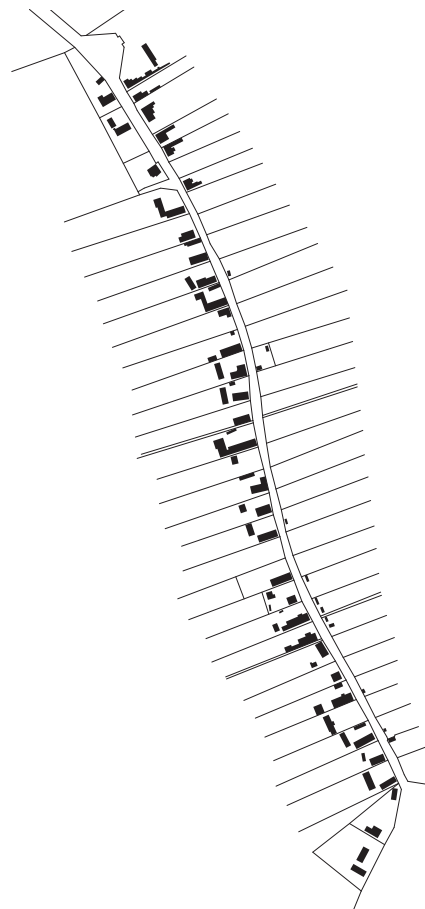
a főutcától északra lettek felépítve, az enyhén lejtős domb déli oldalán, megkapó kilátással a völgyre. Az utca átellenes oldalán pedig kiskertes terület húzódik egészen a patakmederig. Ettől mindössze a település főút felé eső pár telkes övezete kivétel, ahol ma már mindkét oldalon lakóépületek találhatók.

A telkeken többnyire a nyugati oldalhatáron megjelenő hosszázás, egytraktusos beépítés a jellemző, oromfalas homlokzattal.

Fenn: pajta és rajzolt homlokzata
Szemben fentről lefelé: pajta; pajtakapurészlet; istálló; pajta

A telekkialakítás a paraszti életmódot követi, azaz három részt különböztet meg. Az utca felől a lakóudvar, majd a gazdasági udvar, végül pedig a házikert, szántó helyezkedik el. A legtöbb udvart egy átfordított keresztcsűr zárta le. Ezek egy része napjainkig fennmaradt, nem úgy, mint az amúgy helyi különlegességnek számító, a lakóházzal szembeni telekhatár közelébe, az utcáfrontra épített gazdasági épület.

Balra: pajtakapurészlet
Balra lenn: Palé rajzolt térképe
Jobbra: pajtahomlokzat-részlet; pajtakapurészlet
Szemben: fenntről lefelé, pajtakapuboltív; pajtakapurészlet; kisállattartó épület végfalrészlete; jobbra, kisállattartó épület végfalrészlete

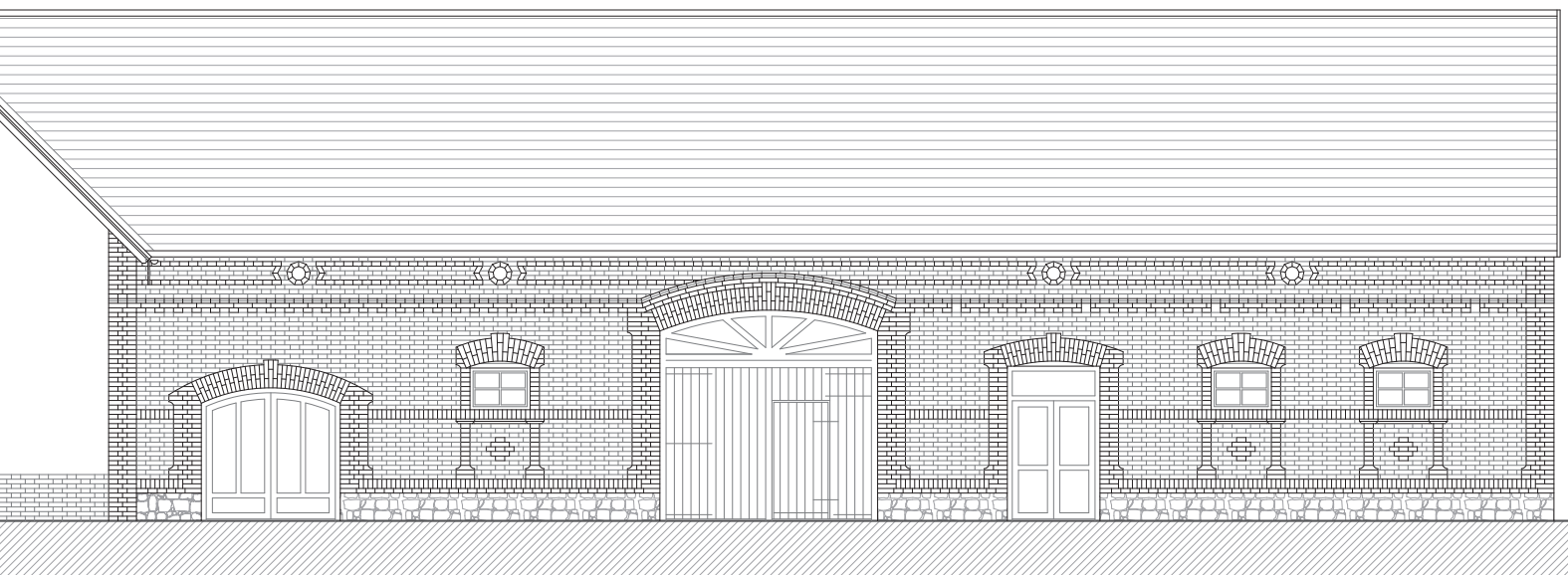
Sásd

Sásd város Baranya megye északi részén, a Mecsek kapujában fekszik, a baranyai Hegyhát központja. Területe bizonyíthatóan a későbronzkor óta lakott hely. Elsősorban állattartással és bronzművességgel foglalkozhattak az itt élők. Utóbbi tevékenység élénk kereskedelemmel járt együtt, miáltal a helyi útvonalak egyre fontosabbá váltak. A rómaiak idején már sűrűn lakott hely volt, a Pannónián áthaladó borostyánkő utak közül a Mursa (Eszék) és Sopianae (Pécs) felől érkezőnek is itt volt az egyetlen átkelőhelye a mocsaras, ingoványos vidéken. Feltehetőleg a település neve is a sás vízínövényre utal. Első írásos emléke az 1332-ben íródott pápai tizedjegyzék, amelyen Sásd, mint templomos hely szerepelt. Ez idő tájt a Dombay család birtokolta a községet, majd később a férfiág kihalásával a Werbőczy család szerezte meg gyámság ürügyén. Az 1544-ben kezdődő török hódoltság idején a vidék kettős adózás alatt nyögött, ennek ellenére a fennmaradt adóajstromok alapján a helyiek az 1580-as évekig viszonylag nyugalomban éltek. Ekkoriban Sásdon 130-140 lakos élt, sőt a törökök palánkvárat építettek és helyőrséget állítottak fel. A XVII. század elejére azonban a környéken zajló rendszeres harcoknak köszönhetően a falu teljesen elnéptelenedett. 1614-ben már csak mint pusztát említik. A felszabadító harcok után az összeírások szerint 18 gazda és hozzátartozóik, valamint 10 ló és 16 ökör élt helyben, akik a még lakható vár szerb nemzetiségű védői voltak teljes háztartásukkal. A török kiűzése után a dombóvári uradalom részeként kincstári kézbe került, majd 1695-ben a teljes uradalmat herceg Eszterházy Pál nádor kapta meg. Azonban az 1703-ban kirobbant Rákóczi-szabadságharc alatt a vidék népessége erősen megfogyatkozott, majd a megmaradt lakosság a környező hegyekbe menekült és csak lassan szivárgott vissza. A helyiek száma csak a XVIII. század második felében kezdett kissé emelked-

ni. II. József uralkodása idején végzett felmérés során a településen már 46 családot, 291 főt írtak össze. Az 1848-as szabadságharc után az újjászervezett közigazgatási rendszerben Sásd járási székhely lett. Az 1851-ben megjelent Magyarország Geographiai Szótárában a következő adatok jelentek meg:

Balra: pajtakapuzat
Fenn: pajtafrízrészlet; kovácsoltvas kerítéskapu részlete

„Sásd, magyar falu, Baranya vármegyében, térségen, Pécshez 4 ½ óra, a dombovári országutban, 351 kath., 3 zsidó lak., paroch. templommal. Határa, mellyen a sásdi patak foly keresztül 582 hold, mellyből urbéri belsőség 16 h., szántó föld 360 h., rét 145 h., legelő 35 h.; majorsági beltelek 69 hold. Van itt egy 6 holdnyi mocsár is, mellyben jó fajú pióczák fogatnak. Birja Eszterházy herczeg.”¹

A XIX. század második felétől Sásd fejlődése felgyorsult. Ebben a legnagyobb szerepet az 1882-ben átadott Dombóvár–Szentlőrinc (Pécs) vasútvonal átadása játszotta. A település a század végére a térség gazdasági, kereskedelmi, közlekedési és közigazgatási központjává vált. Sőt az I. világháború végén 1918. november 18. és 1921. augusztus 20. között Pécs szerb megszállása miatt Sásd lett Baranya megye ideigle-

nes székhelye. 1936-ban a szomszédos Hörnyék falu hozzácsatolásával határa háromszorosára, lakossága másfélszeresére bővült. Az 1938-ban megjelent Dunántúli Vármegyékben a következő információk jelentek meg:

„Kisközség a hegyháti járásban. Hozzá tartoznak: Aranyos, Galykukunyhók nevű külterületek. A község határa 2334 k. hold, lakóinak száma 1360, akik közül 1334 magyar, 22 német és 4 egyéb anyanyelvű. Felekezetiileg 1189 lakó r. kat., 39 ref., 32 ág. ev., 92 izr. és 8 egyéb vallású. Róm. kat. templom van a községben, lakóházak száma 411. Az elemi oktatást 2 r. kat. mindennapi népiskolában és 2 r. kat. általános továbbképzőben nyerik a tankötelesek. Foglalkozás szerint a község lakói közül 259 őstermelő, 455 iparos, 127 kereskedő, 82 közlekedési, 199 közszolgálati alkalmazott, 8 napos, 147 nyugdíjas és 58 házcseléd. Gyári üzemmel 1 gőzmalom dolgozik a községben.

Területe hajdan Tolna-megyéhez tartozott, 1332-ben már plébániás helység, 1450 körül a pécsi püspökség birtoka. A török uralom alatt a dombovári őrőség alá tartozott. A XVIII. század elején herceg Eszterházy Pál nádoré lett a magyar falu. R. kat. templomát 1796-ban építették.”²

A II. világháború Sásd fejlődésében is komoly törést jelentett. Csak az 1960-as években kezdett ismét magára találni. Lakónépessége 1970-ben már 2883 fő volt. Azonban 1979-ben a járási székhely rangját Komlóra helyezték át, ezáltal az 1970. július 1. óta nagyközség innovációja megtorpant. Ám a rendszerváltozás után végbemenő változások új perspektívákat nyitottak a település fejlődésében, amely 1995. július 1-jétől városi címet kapott. Ugyanakkor az elmúlt 25 év során a város lakossága fokozatosan csökkent. Az 1990-ben regisztrált népességszám (3736) a 2011-es népszámlálás idejére 3237 főre apadt.

Sásd egy napsütötte, nyitott völgyben fekszik, a Baranya-csatorna és a Gödrei-vízfolyás által körülvéve. A város a Dunántúli-domb-ság nagytáj, azon belül is a Mecsek és Tolna–Baranyai-dombvidék középtáj része, mely két kistáj, a Zselic és a Hegyhát találkozásánál terül el. Közlekedésileg épp félúton Pécs és Kaposvár között helyezkedik el a település a 66. sz. főút mentén. Innen indul a 611. sz. közút is

Balra: varrodaként felújított pajta és rajzolt homlokzata; pajtahomlokzat-részlet
Jobbra: lakóházcsoport; volt malomépület; kisállattartó épület oromfalrészlete

Dombóvár felé. Továbbá vonattal is könnyen megközelíthető Sásd a Budapest-Pécs vasútvonal által.

A város környékére eredetileg a kiterjedt erdőségek, valamint az ingoványos völgyek voltak a jellemzőek. A történelem során a földműveléshez szükséges területekhez erdő-

lyiek számára a biztos megélhetést. Ekkor a tájhasználat szempontjából Sásd külterületének közel fele volt szántó, 20%-a erdő, 24%-a rét és legelő, valamint 5%-a művelésből kivett földdarab. Mindezek az arányok csak részben változtak napjainkra. Az állattartás háttérbe szorulása miatt szinte teljesen eltűntek a rétek és legelők, helyüket a művelésből kivett szántók vették át.

Lakóház kontyolt végfalrészlet; pajtaoromfal-részlet

irtással jutottak hozzá. Azonban a XIX. századra már nem tudtak a gazdák új megművelhető földekhez jutni ezzel a módszerrel és az ez idő tájt bekövetkezett vízrendezéssel, lecsapolásokkal sem tudták a népesség csökkenését megakadályozni. Ekkor pár évtizedre a borterelés jelentette a kiutat, amelynek a filoxéra megjelenése vetett véget. Csak a jó és másra nem alkalmas területeken maradt meg a szőlőtermelés, mint a hörnyéki Nagy-hegy és Palai-hegy egyes részein. A XX. század elején a belterjes, istállózó állattartás jelentette a he-

Lakóházoromzat

Sásd kialakulását nagyban befolyásolták a domborzati viszonyok. A Mecsek szelődülő lábán, az erős lejtés hiányában a Baranya-csatorna, valamint a Gödrei-vízfolyás a város környékét mocsaras lapálllyá változtatta. A török időkben elpusztult település mai szerkezetének alapjai a felszabadító harcok után jöttek létre. A mai Erzsébet utca déli végében állt a palánkvár, mely a mocsáron átívelő fahidat védte. Itt építették meg az első házaikat a harcok elmúltával a visszatérő helybeliek. A fejlődés a XIX. század során gyorsult be az ingoványos terület lecsapolását követően. A század közepére a járási székhely a térség egyházi és világi központjává vált. Ekkor már állt a mai templom és a település északi irányba bővült

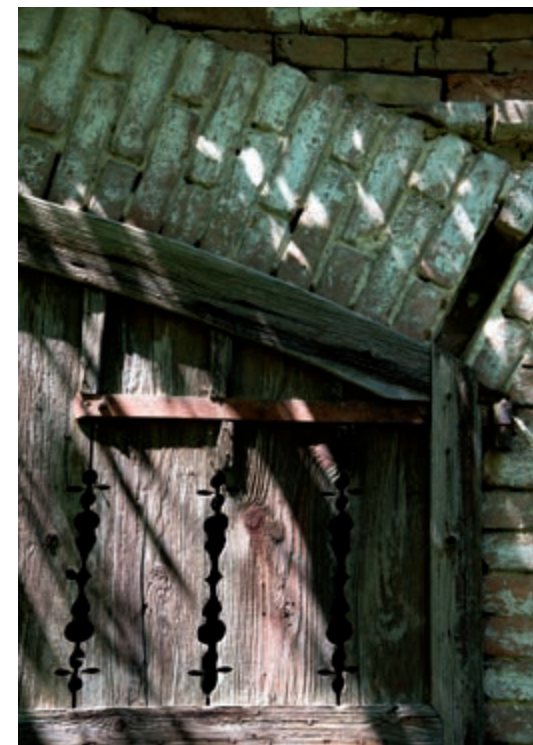

az Erzsébet utca, a Dózsa György utca és a Kossuth Lajos utca kiépülésével, valamint kialakult az új út, a mai Szent Imre út nyomvonala is. A temető ekkor még viszonylag távol helyezkedett el a lakóövezettől. Sásd felemelkedésének következő jelentős állomása 1882-ben a vasút megjelenése volt. A környező falvak terményeit, termékeit a sásdi pályaudvaron keresztül szállították. Ebben az I. világháborúig tartó „aranykorban” jött létre a Szent

Imre út, a Rákóczi Ferenc út, valamint a Kaposvári út egy részének mai beépítettsége. A vasút hatására a város súlypontja északabbra tolódott és kialakultak a rá szerveződő ipai és logisztikai egységek.

Az első tervezett utcahálózatot az 1920-as években alakították ki. A Rákóczi Ferenc útra merőlegesen futó 20 m. széles, kelet–nyugat irányú Arad, Kolozsvár és Pozsony utcákat a Nagyváradi utca zárja le. Ezen a mintegy 60 szabályos telken már városias villák és polgárházak épültek. A település fejlődése azonban a II. világháború alatt és az azt követő években jócskán megtorpant. Csak a 60-as évek végén indult meg a gyarapodás, melynek következtében a mély fekvésű rétekkel három oldalról közrezárt belterület északi irányban bővült tovább. A vasútvonal túloldalán először a 20-as évek szabályos utcarendjét ismételték meg, majd a 70-es években szabályos, tervezett kertvárosi jellegű utcahálózatot hoztak létre családi házas beépítésekkel. Ennek az időszaknak volt kevésbé sikeres próbálkozása

Fenn: pajta településképp
Balra: pajtakapurészlet

a Deák tér és a Fáy utca lakóegyüttese. A koncepció szerint a temető megszüntetésével kötötték volna össze a két utcarészt, azonban ennek hiányában két idegen, elszigetelt terület maradt fenn a város szerkezetében.

Bár Hórnyék 1936 óta Sásdhoz tartozik, a morfológiai adottságoknak köszönhetően szerkezetileg mind a mai napig elkülönül a város többi részétől. A hagyományos egyutcás utifa-lu a XX. századra érte el végleges kiterjedését, amelynek része a két szőlőhegy is (Nagy-hegy és Palai-hegy). Itt a szabálytalan, rendezetlen telkeken, ahol elszórtan prэшázak találhatók, még ma is jelentős szőlőművelést és gyümölcsstermelést folytatnak a helyiek.

Egy átutazó számára Sásd feltehetőleg nem túl izgalmas, nem túl vonzó benyomást nyújt, hiszen a város utcaképei az elmúlt bő fél évszázad alatt lezajlott átépítések miatt jelentősen veszítettek eredetiségükből. Azonban ha valaki időt szentel a szemlélődésre, akkor rálelhet a település rejtett értékeire. Elsősorban az ősi magban, az Erzsébet, Kossuth Lajos és Dózsa György utcákban érdemes vizsgálni, mivel a XIX. században az országút északabbra került és ezáltal ezt a városrészt jobbra elkerülték a későbbi időszakok átépítései. Az itteni épületállomány nagy része még az 1900-as évek második feléből származik. Az épülettömegek, a tetőformák, a homlokatzképzés sajátosságai (1/1,4 ablaknyílásarány, szabályosan ismétlődő tengelytávú nyílásrendszer, minimális eresztűlnyúlás, alacsony lábazat, vakolt felületek, cserépfedés) révén ezekben az utcákban visszaköszön az eredeti hangulat. A vasútvonal 1882-es átadása után beépült útszakaszok (Szent Imre út, Rákóczi Ferenc út) a későbbiekben lezajlott átalakítások következtében már kevésbé tudták megőrizni korabeli arcukat, építészeti értékeit. Jobbára csak a tömeg, esetleg a nyílásrendszer, vagy egy-egy szép kapuzat maradt fenn. Hasonló a helyzet a hórnyéki és a Kaposvári úti parasztházak esetében is. Sok esetben a valamikori lakóházak kvalitására a még néhány helyen megőrzött gazdasági épület szakszerű kialakítása, gazdag ornamentikája enged csak következtetni.

Fenn: pajtaoromfal; kémény
Balra: II. katonai felmérés, Sásd – térképrészlet

SZÁGY

Szágy Baranya megyei község a Hegyháti járásban. A település ősiségét római kori leletek és sírfeltárások bizonyítják. Feltehetőleg már az Árpád-korban is lakott hely volt (dűlőnevek, határjelölések utalnak erre), azonban írásos emlékek ebből az időszakból nem maradtak fenn. Először egy 1325-ből származó oklevélen tettek említést a faluról, amely még egy 1554-ben kelt iraton is Aszágy néven szerepelt. A török hódoltság idején a település teljesen elnéptelenedett, sőt egészen a XVIII. század első feléig lakatlan maradt. 1730 után a kihalt, erdővel borított táj Petrovsky József ezredes tulajdonába került. Az első telepesek az 1760-as, 70-es években érkeztek Elzász-Lotaringjából. Ekkor már Szágy-nak hívták a falut, mely a Petrovsky család kihalásával Majláth György birtoka lett. Az 1851-ben Fényes Elek által megjelentetett adatok is ezt támasztják alá.

„Szágy, német falu, Baranya vármegyében, erdős, hegyes vidéken, Pécshez 1 óra, 360 r. kath., 5 zsidó lak. Határa 1089 hold, mellyből urbéri beltelek 4 h., szántóföld 160 h., rét 126 h., legelő 39 h., szőlő 77 h., majorsági erdő 683 hold. Földje sovány agyag. Birja Majláth György.”¹

Római katolikus templomát 1870-ben építették, mely Szent Katalin vértanú tiszteletére lett felszentelve. Az itt élők földműveléssel és állattartással foglalkoztak. Továbbá az első világháborúig szikvízüzemet, téglagyárat, fűrésztelepet, malmot kezdtek el üzemeltetni, valamint sokszínű kézművesipart alakítottak ki. A település magyar népességének száma csak a két világháború közötti időszakban nőtt meg. De 1938-ra a közel 500 lakosú faluban a magyarok lélekszáma még így sem érte el a 100 főt. Az 1938-ban kiadott Dunántúli Vármegyékben a következők jelentek meg:

„Kisközség a hegyháti járásban. Hozzá tartozik: Szabás. Területe 1651 k. hold, lélekszáma 494. Lakosai közül 97 magyar, 371 német,

26 egyéb anyanyelvű, akik 3 kivétellel róm. kat. vallásúak. Lakóházak száma 83. Közoktatásügyét 1 r. kat. elemi mindennapi népiskola, 1 r. kat. általános továbbképző szolgálja. Foglalkozás szerint 409 lakosa őstermelő, 76 iparos, 8 közszolgálati alkalmazott és 2 egyén foglalkozása más.

Néptelen, erdőborította táj volt, mikor 1730 után Petrovsky József tulajdona lett. 1770 körül németajkú lakosokkal népesült be. Petrovsky családnak 1850 körüli kihaltakor Majláth György személynek nyerte adományban.”²

Fenn: pajtahomlokzat-részletek

A második világháború után, 1947-ben 51 németajkú családot telepítettek ki. Helyükre felvidéki magyarokat költöztettek. Azonban Szágy népességszáma így is a háború előtti- nek csaknem a felére esett vissza. Önállóságát 1969-ben veszítette el a falu. Először a torma- si, majd 1977-ben a baranyajenői községi kö- zös tanácshoz csatolták. 1991-ben megalakult a helyi önkormányzat, és onnantól jelentős fej- lődés indult meg az addigra teljesen elhanya- golt községben. 2011-es adatok szerint a te- lepülés lakónépessége 145 főt tett ki, közülük 44-en ma is felvállalják német származásukat.

Szágyinak pozitív jövőképet biztosítanak a kedvező természeti adottságai. Közülük min- denképpen ki kell azt emelni, hogy 70 fokos termálvizet tártak fel, mely a brómos gyógy- vizek csoportjába tartozik és komoly lehetősé- get jelent a falu számára az elkövetkezendő időkben.

Somogy megye határában, a Zselic keleti, baranyai részén, egy észak-déli fekvésű völgy- ben helyezkedik el Szágy község. A Tolna–Ba- ranyai-dombvidékre jellemző változatos táji adottságok – erdős dombhátak, vízfolyások szabdalta völgyszakaszok –, vonzó, festői képet biztosítanak a településnek és környékének. A Sásd és Kaposvár közötti 66-os számú út- ról Baranyajenőnél délnyugatra leágazva, a Szágyi-patak mentén, Baranyaszentgyörgyön és Tormáson át haladó bekötőúton közelíthe- tő meg a falu.

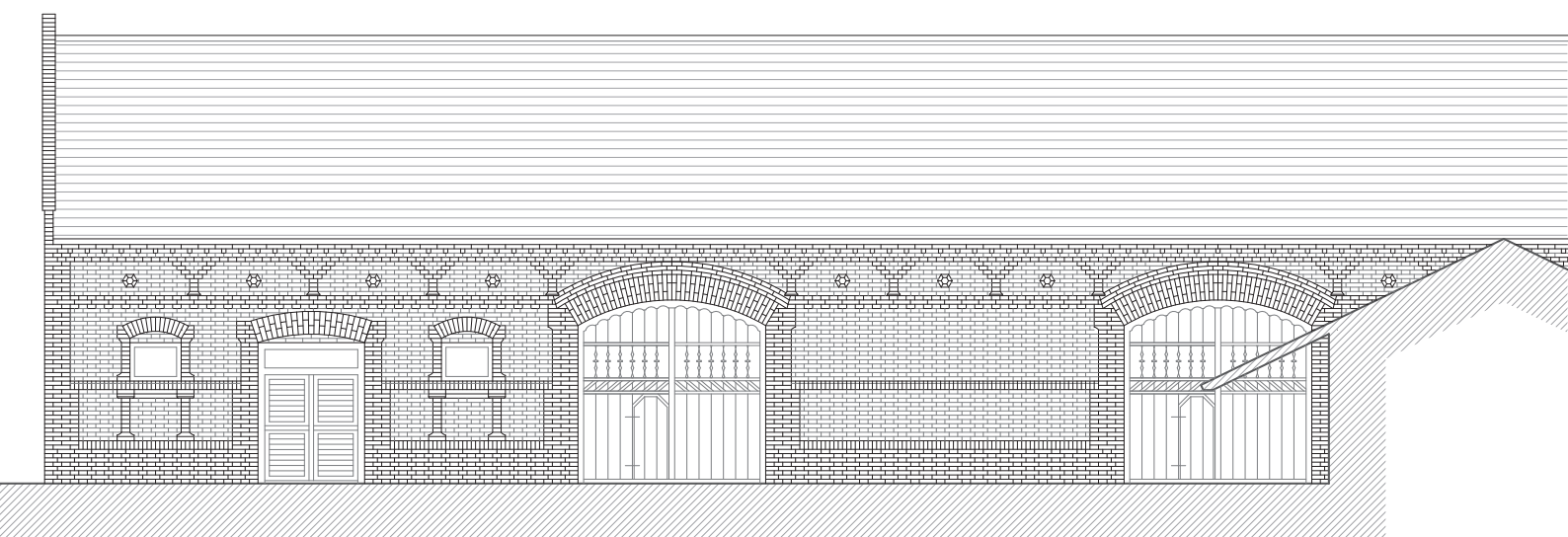
A településszerkezet sajátossága és érté- ke az, az idők során kialakult és nagyjából vál- tozatlan formában fennmaradt hagyományos, egyutcás zsákfalú karakter, ami a völgyi fal- vak jellemzőit is magán hordozza. A mindvé- gig a terepviszonyokhoz igazodó, mélyvonalon futó utcavezetés a község déli felében széles, a templomig egyre szűkülő teret nyit az út két oldala között, majd emelkedni kezd egészen a falut északról határoló erdős területig.

A község korábbi egységes megjelenési for- máját őrző, jellemzően oldalhatáros, előker- tes, oromfalas utcai homlokzatú, nyeregtetős, keresztpajtás beépítésű paraszti porták olyan

Balra: kisállattartó épület

Jobbra: pajta; pajtavégfal–részlet; pajta

építészeti értékeket hordoznak, melyek megőrzése, helyreállítása létfontosságú ahhoz, hogy a későbbi generációk is láthassák Szágy tradicionális arculatát.

A helyi társadalom polgáriasodás iránti törekvéseit a XIX. század végén, a XX. század első harmadában létrehozott „L” alakú lakóépületek tükrözték. Ezekből az utcával párhuzamos tömegű, díszes homlokzatú bővítményekkel ellátott épületekből még ma is találunk példát Szágyon.

Szemben: pajta és rajzolt homlokzata, balra lenn: pajtahomlokzat-részlet; pajta- és lakóhárészlet
Fenn: fém cégtábla és kútház kisállattartó épülettel
Jobbra: pajtaoromfal-részlet és Szágy rajzolt térképe

Szalatnak

Szalatnak Baranya megyei község a Komlói járásban, Köblény és Kárász között. Első írásos emléke az Anjou okmánytár egyik 1325-ös oklevele, melyen Zalathna néven szerepelt a falu. A török időkig a település Tolna vármegyéhez tartozott. 1554-ben, a hódoltság korai szakaszában 12 adózó házat írtak össze Szalatnakon. A felszabadító harcok után átmenetileg a királyi kamara fennhatósága alá került, majd

a XVIII. század elején Petrovszky József ezredes lett a tulajdonosa. Ez idő tájt Elzász-Lotaringiából német telepesek érkeztek a faluba. A XIX. századra számuk meghaladta az 500 főt és általuk szintisza német községgé vált. Ezt támasztja alá az 1851-ben kiadott Magyarország Geographiai Szótára, melyben a következő adatok találhatók:

„Szalatnak, német falu, Baranya vmegyében, hegyes, erdős vidéken, Köblény fiókja, Pécshez 4 ½ órányira, 560 r. kath. lak. Határa 1498 hold, melyből urb. beltelek 90 h., szántóföld 709 h., rét 236 h., legelő 25 h., szőlő 70 h., majorsági szántóföld 60 h., rét 8 h., erdő 300 hold. Birják közbirtokosok.”¹

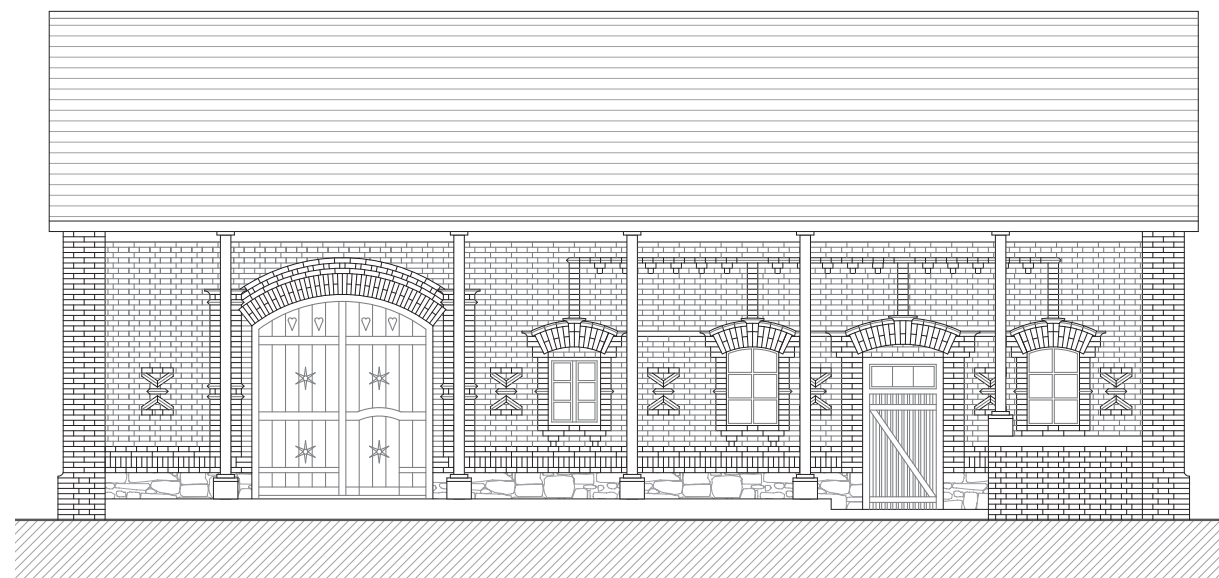
A XIX. század végéig a gabona- és szőlőtermelés volt a meghatározó a községben, továbbá több tégláégető is üzemelt. Később a gazdálkodás fő profilja a szarvasmarha- és lótenyésztés lett, valamint ebből fakadóan jelentős tejtermelő faluvá vált a térségben. Az 1890-es összeíráskor a településnek már 764 lakosa volt. Az 1938-ban kiadott Dunántúli Vármegyék című kiadvány szerint pedig 944 fő élt Szalatnakon.

„Kisközség a hegyháti járásban. Hozzátartozik: Istvándi major. Területe 1790 k. hold, lakóinak száma 944, akik közül 75 magyar, 867 német, 1 horvát anyanyelvű, felekezetiileg 1 g. kat. és 5 ref. hívő kivételével r. kat. vallásúak. Róm. kat. templom van a községben. Közköztartásügyét 1 r. kat. elemi mindennapi népiskola szolgálja, amely általános továbbképzővel kapcsolatos. Foglalkozás szerint megoszlik a lakosság 592 őstermelő, 99 bányász, 135 iparos, 32 kereskedő, 66 közlekedési-, 15 közszolgálati alkalmazott, 10 nyugdíjas és 5 házcseléd között.

1325-ben Zalathna néven fordul elő. A középkorban Tolna-megyéhez tartozott. A XVIII. szá-

Balra: pajtahomlokzat-részletek

Szemben: tornácos pajta és rajzolt homlokzata

zadban Elzász-Lotharingiából németeket telepítettek. Földesura először 1730 körül Petrovszky József ezredes volt. 1830-ban a Petrovszky családon kívül az Atzel, Hertelendy, Hrabovszky és Skerlec családok a részbirtokosai.”²

A második világháború után a német lakosság egy részét kitelepítették az országból. Ez alól Szalatnak sem volt kivétel, lélekszáma jelentősen megfogyatkozott. 1970-ben

már csak 670-en lakossal rendelkezett. A XX. század második felében az országban jellemző demográfiai változások a faluban is éreztették hatásukat. Napjainkra az elvándorlások és az előregedés következtében a községben alig több mint 300 fő él. A 2011-es népszámlálás adatai szerint a népesség száma 322 volt, közülük 67-en német és 22-en cigány nemzetiségűnek vallották magukat.

Szalatnak a Mecsektől északra elhelyezkedő lankásabb terület két kis patak uralta völgyében fekszik. A XIX. században itt a Kárászt Alsómocsoláddal, valamint a Köblényt Ággal összekötő utak találkoztak. Napjainkban csak Köblény és Kárász felé fut burkolt út, a régi földutak jelentőségüket veszítették, nehezen járhatóak. A falu történelmi főutcája a széles

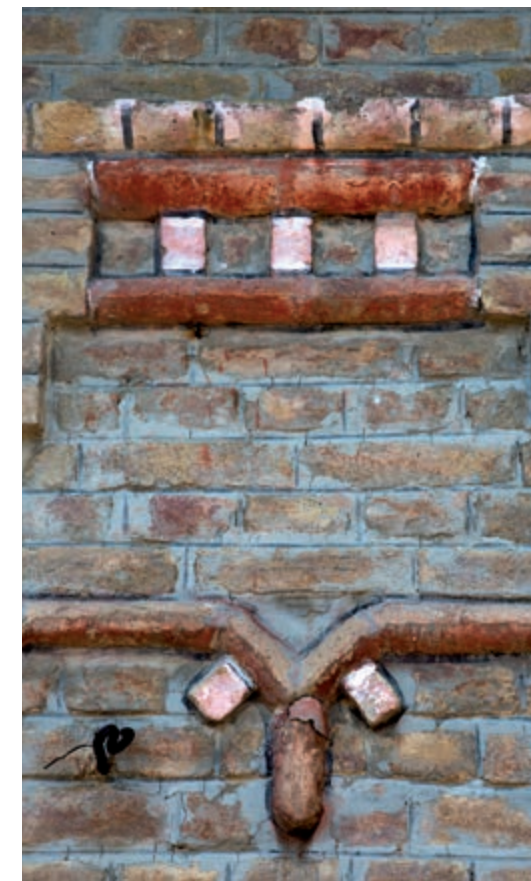

Kossuth Lajos utca, melyet hosszában szétválaszt a közepén végigfolyó patak. Az utca déli irányban tovább szélesedik, végtengelyében térré bővül, melynek éke az 1803-ban épített templom. A tértől keletre indul a Köblénybe vezető út, ami mentén nem alakultak ki beépítések, mivel mély fekvésű, vizes terület. Régen ezt a falurészt Malomároknak nevezték, számos malom működött ezen a helyen. Idővel a község nyugat irányba bővült (Béke utca), majd a Dombóvár–Bátaszék vasútvonal és a vasútállomás 1873-as megépülésével új utca jött létre az állomáshoz vezető út (Frankel Leó utca) beépülésével.

Balra: tornácos pajta; pajtabelső; tornácos pajta homlokzat részlete

Fenn: pajtahomlokzat-részlet

Szemben: balra fenn, pajtakapuzat-részlet; jobbra fenn, pajtahomlokzat-részlet; balra lenn, pajtakapuzat-részlet; jobbra lenn, pajtaáthajtó

A település egységes faluképpel rendelkezik, mely a XIX. század végén és a XX. század elején, az istállózó állattartás térhódításával egy időben alakult ki. Ez idő tájt épültek meg a telkeken keresztbefordított hatalmas gazdasági épületek, majd valamivel később a kiemelt padlósintű, szélestornácú, díszes lakóházak. Ezekből az épületekből Szalatnak kissé elszigetelt helyzetének

köszönhetően sok ma is látható, bár nagy részük az eredeti homlokzati díszítéssel már nem rendelkezik. Kiemelt fontosságú a templomtér, melyet nem szabályos rendű, de egységes lakóépületek vesznek körül.

A község viszonylag széles és szabályos telkeinek a beépítése is egységes. A szalagtellek északi oldalhatárán állnak az előkert nélküli lakóházak, továbbá jellegzetesek az udvar végében a teljes telekszélességben keresztbe-

fordított gazdasági épületek. A parasztházakra jellemző a sokhelyiséges, egytraktusos alaprajz, az oromfalas nyeregtető, a háromnyílású utcai homlokzat, valamint a széles, faoszlopokkal alátámasztott oldaltornác. Mindenképpen említést igényel, hogy az állattartás időszakából való impozáns gazdasági épületek, első sorban az istállós pajták sok helyütt a lakóháznál is magasabbak. Többségük téglafalazatú, nyerstégla felületű és idomtéglaakkal díszített homlokzatú.

Balra: pajta; pajtahomlokzat-részlet és II. katonai felmérés, Szalatnak – térképrészlet
Fenn: pajtahomlokzat-részletek

Szárász

Szárász Baranya megye északi határán fekvő község, a Komlói járásban. Első írásos emlése egy az 1332 és 1337 közötti időszakból származó adóösszeírás. Ezen oklevél szerint a falu ekkor már templommal rendelkezett és a Tolna vármegyei főesperességhez tartozott. 1382-ben a települést Zaraz néven említették a források. A török hódoltság idején nagy valószínűséggel végig lakott maradt a község, mivel többször is szerepelt a törököknek adózó falvak listáján. Ezért feltehetőleg a XVII. század végi felszabadító harcok során, vagy az azt követő évek alatt fogyatkozott meg drasztikusan a község magyar lakossága. 1695-ben a Mázától délre és nyugatra eső területek Tolna helyett Baranya vármegyéhez kerültek. Ezt megerősítette egy 1696-os nádori döntés is. Így lett baranyai falu Szárász is. A XVIII. századtól a pécsi püspökség birtoka. 1750 után német családok települtek le itt. Fényes Elek 1851-es feljegyzései szerint már német település.

„Szárász, német falu, Baranya vmegyében, Tolna vmegye szélén, Pécshez 6 óra, 318 kath. lak. Határa agyagos, rozsot, dohányt, répát, burgonyát terem, s kiterjed 1347 holdra, mellyből urbéri beltelek 38 h., szántóföld 602 h., rét 60 h., legelő 25 h., szőlő 46 hold; majorsági beltelek $\frac{1}{8}$, szántóföld $\frac{5}{8}$ h., erdő 574 $\frac{1}{8}$ hold, de ebben a legeltetés közös a lakosokkal. Birja a pécsi püspök.”¹

Szárász a XX. század elején Baranya vármegye Hegyháti járásához tartozott. Az 1910-es népszámlálás szerint 294 fő lakta. A 250 német mellett mindössze 44 magyar lakója volt. 1938-ban pedig a következők jelentek meg a faluról:

„Kisközség a hegyháti járásban. A község területe 1039 k. hold, lakósainak száma 320,

akik közül 13 magyar, 307 német anyanyelvű. Felekezet szerint 21 ref. hívő kivételével róm. kat. vallásúak. Lakóházak száma 53. A községben 1 róm. kat. elemi mindennapi népiskola és 1 r. kat. általános továbbképző működik. A lakosság főleg őstermeléssel foglalkozik, szám szerint 283, kívülük 30 az iparosok, 8 a közszolgálati alkalmazottak, 2 az egyéb foglalkozásúak száma.

1382-ben már népes falu, Zaraz a neve. A XV. században Tolna-vármegyéhez tartozott.

Jobbra: ereszcsona

A hódoltság alatt a pécsi püspöké. 1672-ben elhagyott falu, teljesen elpusztult állapotban. 1715-ben is a pécsi püspökséghez tartozott. 1750 körül német lakósok vándoroltak be.”²

A második világháború után a német nemzetiségű családok kitelepítésekor szinte teljesen kiürült a település, helyükre később Moldvából érkezett csángó magyarok telepedtek le. Lakóinak száma a XX. század második felében folyamatosan csökkent. 1970-ben 176-an, 1980-ban 123-an, 1990-ben 94-en éltek Szárászon. Ez a tendencia napjainkban is tart. A legutóbbi népszámlálás adatai szerint 2011-ben a falunak 36 magyar lakosa volt.

Szárász Baranya megyei település, mely a Hegyhát és a Völgyesség dombvidékeinek a találkozásánál, Tolna megye határán fekszik. A jellegzetesen egyutcás falu a Hábi patak völgyében helyezkedik el. A vízfolyás menti mély fekvésű területek, valamint az ettől nyugatra elterülő domboldal fogja közre a község főutcáját, mely megközelítőleg észak-dél irányba mutat. Egyházaskozár felől az út egyenesen halad egészen a templomdombig, ahol két irányba kettéágazik. Nyugatra a majorságnál végződik, míg keletre (ez az útszakasz egészen a közelmúltig földút volt) a már Tolna megyéhez tartozó Lengyel községbe vezet.

Szemben: fenn, lakóház téglá homlokzattal; lenn, tornácos pajta és istállóajtó
Fenn: tornácos pajta és rajzolt homlokzata
Balra: kút, mellette pajtahomlokzat-részlet

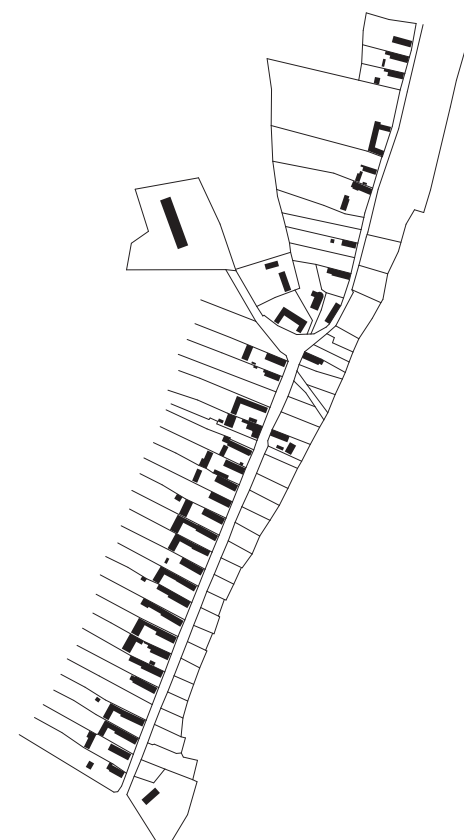
A település a viszonylagos elzártsága miatt visszafejlődött, lélekszáma fokozatosan csökkent. Ugyanakkor ennek a folyamatnak a következménye, hogy Szárász a XIX. század végén, a XX. század elején kialakult megkapó faluképét napjainkig megőrizte, és hogy az

épületek eredeti formájukban fennmaradtak. A beépítések jórészt a főutctól nyugatra alakultak ki, méghozzá a paraszti gazdálkodás hagyományainak megfelelően keskeny, az enyhe emelkedésű lankán hosszan elnyúló telkeken. Az út keleti oldalán, a patak által behatárolt kisméretű, többnyire be nem épített telkek húzódnak.

A belterületen az oldalhatáros beépítés a jellemző, oromfalas utcai homlokzattal és faszlopos oldaltornáccal. A lakóházak mérete és díszítettsége kifejezetten egységes, nincsenek kirívóan gazdag, vagy szegény porták. Néhány telken még megtalálható az udvar végében keresztbefordított nagyméretű, téglafalazatú és díszítésű gazdasági épület is, mely nem közvetlenül a lakórészek után épült, hanem közjük egyéb melléképületeket is beépítettek.

Elmondható tehát, hogy a parasztházak, még ha néhol kisebb átalakításokon az idők során át is estek, a karakterüket nem veszítették el és az általuk hordozott építészeti értékek ma is tetten érhetőek.

Fenn: pajta, balra göré
Szemben: tornácos pajta kapuzata; tornácos pajtahomlokzat-részlet; pajta és lakóház részlete; jobbra lenn, Szárász rajzolt térképe

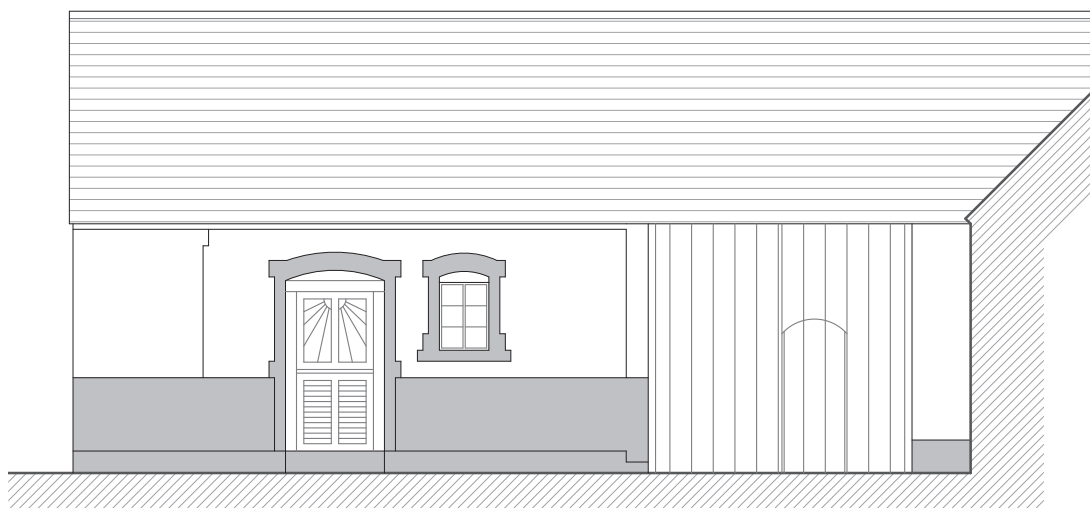
Szászvár

Szászvár Baranya megye északkeleti részén, Tolna megye közvetlen szomszédságában fekszik. Földrajzilag a Baranyai-Hegyházhoz tartozik, a Mecsek lankáinál, a Völgységi-patak mentén helyezkedik el. A település környéke már a kőkorszakban is lakott volt. Erre utalnak a feltárt sírhelyek, melyekben a korszakra jellemző zsugorított helyzetű csontvázakat, valamint cserépedény darabokat találtak. A római kori emberi jelenlétet pedig egy villagazdaság maradványai bizonyítják. A falu első írásos emléke 1332-ből való, melyen Zaas néven szerepelt. Később Zaz és Zaass formában is említik, majd egy 1393-as oklevélen már Szászként emlékeznek meg a községről, mint a pécsi püspökség birtokáról. Ez idő tájt már templommal és vásártartási joggal is rendelkezett a település, mely a XV. századra mezővárossá nőtt ki magát és a megközelítőleg 10 falut magába foglaló püspökségi birtok központja lett. A XV. század elején a városban apátság is működött, mivel Mázáról átköltöztek a bencés szerzetesek a nagyobb biztonság reményében. A mai község központjában állt egy XIII. századi vár, mely a török időkben jutott fontosabb szerephez. Mikor 1543-ban Pécs a törökök kezére került, Szász is megadta magát. A megszállók közigazgatási központtá tették és egy 1554-es adóösszeírás szerint 188 község tartozott hozzá. A hely stratégiai jelentőségét jelzi, hogy a várban jelentős katonaságot hagytak. A hódoltság másfél évszázada alatt többször is támadás érte a várat, majd 1680-ban a felszabadító keresztény csapatok felrobbantották az erődítményt. A mindvégig lakott települést egy 1696-os dokumentum már csak faluként említi. A XVIII. századtól ismét a pécsi püspökség birtoka lett Szász, ahova a század második felében német telepesek érkeztek. A többségében római katolikus vallású lakosságnak 1772–79 között késő barokk stílusú templomot emeltek a régi helyén. A temp-

lomhoz 1827-ben tornyot is építettek, melyet azonban süllyedés miatt 1890-ben lebontottak, mai formáját 1892-ben kapta. A község lakói a XIX. századig elsősorban földművelésből éltek. Ugyanakkor egy 1811-es írott forrás már arra utalt, hogy a helyiek kőszénbányászattal is

Balra és fenn: présházhomlokzat-részletek

foglalkoztak, még ha a termelés a század végéig egyáltalán nem volt jelentős. Habár a település neve hivatalosan 1835-ben lett Szászvár, egy 1851-es adatgyűjtésben még a régi elnevezéssel szerepelt.

„Szász, magyar–német falu, Baranya vmegyében, közel Tolna vmegyéhez, Pécsről 6 óra. 1043 lakossal, kik közt 1003 r. kath., 21 evang., 19 zsidó, nyelvre nézve 720 magyar, 320 német. Van derék paroch. temploma. Ágagos határa főleg rozsot terem, s kiterjed 3406 holdra, melyből urbéri beltelek 57 h., szántó-föld 1084 h., rét 257 h., szőlő 270 hold, major-

sági beltelek $2\frac{2}{8}$ h., rét 29 h., erdő 1204 hold, de ebben a legeltetés közös a lakosokkal. Birja a pécsi püspök.”¹

A XX. század elejére a kőszénbánya termelése jelentősen megugrott, mert villamosították az üzemet. 1938-ra csaknem kétszer annyi a bányász és iparos Szászváron, mint az őstermelő. Ezt az adatot támasztja alá az 1938-ban kiadott Dunántúli Vármegyék című kötet, melyben az alábbiak szerepeltek a faluról:

Fenn: pajta és rajzolt homlokzata
Szemben fentről lefelé: présházak; pajtavéghomlokzat-részlet; gazdasági épület részlete

„Kisközség a hegyhíti járásban. Hozzá tartozik: Bakbúzpuszta és Szászvár-bányatelep. A község határa 2574 k. hold, lélekszáma 1697. Lakóssai közül 1524 magyar, 163 német, 1 tót és 9 egyéb anyanyelvű. Felekezet szerint megoszlik a lakosság 1551 r. kat., 5 gör. kat., 27 ref., 61 ág. ev., 6 gör. kel., és 49 izr. vallású között. Róm. kat. templom van a községben, lakóházak száma 329. Közoktatásügyi intézetei: 1 községi nyári menedékház, 1 r. kat. és 1 magán elemi mindennapi népiskola, mind a kettő általános továbbképzővel kapcsolatos. Foglalkozás szerint 496 lakos őstermelő, 423 bányász, 344 iparos, 69 kereskedő, 23 közlekedési-, 42 közszolgálati alkalmazott, 17 napszámos, 139 nyugdíjas, 26 házcseléd és 18 egyéb foglalkozású. Gyári üzemmel dolgozik a község területén 1 kő-, 1 kőszénbánya, 1 áramelosztó és 1 hengermalom.

Írásos nyomát 1332-ben a pápai adójegyzékben őrzik. Tolnai főesperesség plébániás faluja volt, melyet a pécsi püspökség birtokolt. 1439-ben neve Zass. 1664-ig várában török őr-ség volt. 1680-ban a várat a keresztény csapatok felrobbantották. A XVIII. századtól mindig a pécsi püspök volt a földesura, lakóssai előbb magyarok, majd a XVIII. század második felében németek.”²

1947-ben Szászvárhoz csatolták Császa falut, majd 1975-ben Máza községet, létrehozván ezáltal Mázaszászvár települést. Szászvár 1991-ben lett ismét önálló. 1992-ben az állam kivonult az itteni bányászatból. Magán bányatársaság alakult, melynek 1995-ös felbomlása véget vetett a közel 2 évszázados helyi kőszénbányászatnak.

1970-ben még Máza hozzácsatolása előtt a település lélekszáma 3031 volt. 2001-ben pedig a már ismét önálló falu népessége 2658 főt számlált. Ekkor lakosságának 2,1%-a németnek, míg 1,2%-a cigánynak vallotta magát. A 2011-es népszámlálás szerint Szászváron 2382-en éltek, ahol a magyar lakosok mellett 180 német és 63 cigány nemzetiségű lakó alkotott egy közösséget.

Szászvár baranyai község, a Mecsek és Tolna–Baranyai-dombsíkság kistáján, a Hegyháton helyezkedik el. A Tolna megye közvetlen határánál fekvő település két jelentős útvonal, a

Pécs–Bonyhád, valamint a Bonyhád–Dombóvár utak találkozásánál fekszik. A kelet–nyugat irányú Völgységi-patak által formált völgyterületen és a Mecsek északi lankáinak szűk völgyeibe felfutva terül el a falu, melynek keletre Máza, nyugatra Vékény, míg Dombóvár felé Tófü a legközelebbi szomszédja.

A község központi magja a török idők végén felrobbantott vár és környéke volt. A XVIII. századi újjáépítéskor a vár helyén alakították ki az egyházi központot. A világi központot pedig a két főút kereszteződésénél, a mai Május 1. téren hozták létre. Szászvár további terjeszkedését a Völgységi-patak és a Mecsek erdős heglába nehezítette meg. A domborzati adottságokat követve a település belterülete a patak déli lapályos övezetének beépülése után, egyrészt a keskeny völgyekben (Csöpögő-, Ménkües-, Császtai-völgy) felkúszó házakkal, másrészt a vízfolyás északi oldalán kiépített ún. Békavárossal bővült. A XVIII. században indult kőszénbányászat a XX. századra ipari méretűvé vált és a térségbe áramló munkaerő számára ekkor a Ménkües-völgy végében egy Bányatelepnek nevezett falurészt hoztak létre, mely az 1970-es években lebontásra került. A munkások számára új, tervezett kertvárosias településrészt építettek fel a Békaváros folytatásaként.

A település épületállománya, leszámítva az új lakónegyedet (korszerű városépítésre utaló geometrikus, rendezett utcásorok, kertvárosias házak), a XIX. század végén, a XX. század elején lett kiépítve, átépítve. A XX. század elején bekövetkezett gazdasági konjunktúra hatására a nagyközség központjában megindult a kisvárosiasodás. Ennek következtében a Május 1. tér környékén, a főutcákon zárt sorú, díszesebb főhomlokzatú polgári házak alkotta utcakép alakult ki. A szűk völgyekben futó keskeny falurészekben ma is az oldalhatáron álló, hosszsházás, egytraktusos, hagyományos lakóházak beépítés a jellemző. A paraszti gazdálkodásra, elsősorban állattenyésztésre utaló portákon számos gazdasági épület volt. Azonban az elmúlt fél évszázadban a lakóépületek jelentős részét átalakították, az istállókat, pajtákat, ólakat elbontották, ezáltal teljesen megbontották

az addig egységes utcák arculatát. Mára csak néhány, az eredeti kialakítását megőrzött telek maradt.

A helyi bortermelés sok család számára a legfőbb jövedelemforrás volt, azonban a XIX. század végi filoxéra járvány után már nem tudta korábbi hírét visszaszerezni a szászvári bor. Ugyanakkor a múlt századi faluhatárt jól jelzik a löszfalakba vájt, prэшázás pincesorok, melyeknek egyre nagyobb részét ismét használják a helyi tulajdonosok.

Szemben: pajtahomlokzat-részlet, alatta II. katonai felmérés, Szászvár – térképrészlet

Fenn: pajtavéghomlokzat-részlet; lakóházkapu részlete; jobbra, pajtahomlokzat-részlet és tornácpadozat

Tarrós

Tarrós egy apró zsáktelepülés Baranya megyében, a Hegyháti járásban, Sásdtól északkeletre. A megye egyik legrégebb óta fennálló települése. Ezt az bizonyítja, hogy találtak olyan sírhelyet, melyben a csontváz ülő helyzetben, zsugorítva volt elhelyezve, ami kőkori, vagy bronzkori eredetre utal. Egy 1475-ös oklevélen már Tarros néven említették. Egyes elképzelé-

sek szerint neve a tarló szóból alakult ki, míg más felfogás azt vallja, hogy Árpád legidősebb fiáról, Tarhosról nevezték el a falut. A török hódoltság, valamint az azt követő felszabadító harcok idején a település időszakosan többször is elnéptelenedett. A vissza-visszatérő magyar lakosság erősen megfogyatkozott. Ezért az 1700-as évek elején herceg Eszterházy Pálnak adományozott községre a XVIII. században az Eszterházy család német telepeseit költöztetett. Ennek a folyamatnak az eredménye, hogy az 1851-es Magyarország Geographiai Szótára című kiadvány szerint a falu népességének több mint az egyharmada német volt.

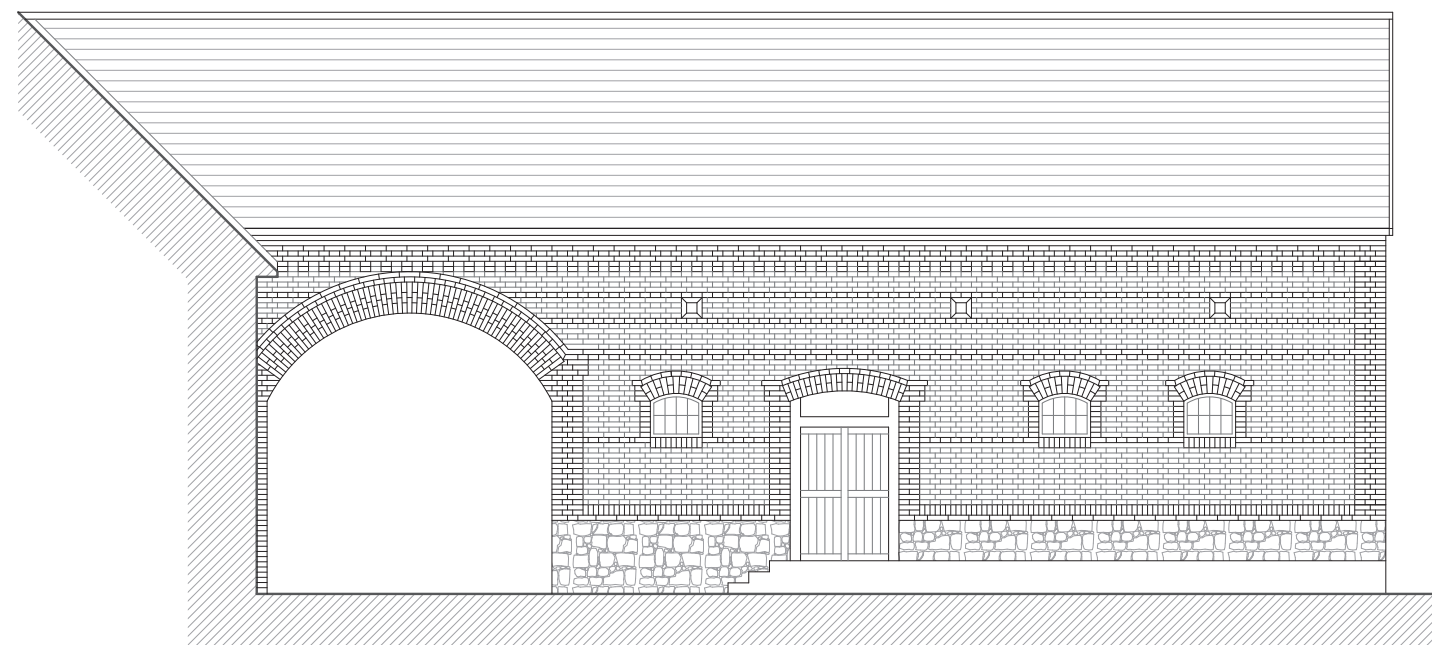
„Tarrós, magyar–német falu, Baranya vármegyében, hegyek közt, ut. p. Pécs. Határa 765 hold, melyből urbéri beltelek 25, szántó 336, rét 180, legelő 200, szőlő 22, urasági beltelek 2 hold. Földje jó. Lakja 197 magyar kath., 106 német ágostai. Birja h. Eszterházy.”¹

1938-ig Tarrós lélekszáma kissé visszaesett, továbbá a német családok jelentős része beolvadt, magyarrá lett. Ezt támasztja alá az ekkor megjelent Dunántúli Vármegyék is.

„Kisközség a hegyháti járásban. Területe 911 k. hold, lélekszáma 275. Lakóai közül 245 magyar, 30 német anyanyelvű és 207 r. kat., 68 ág. ev. vallású. Lakóházak száma 53. Közköztartásügyét 1 r. kat. elemi mindennapi népiskola és 1 r. kat. általános továbbképző szolgálja. Foglalkozás szerint megoszlik a lakosság 249 őstermelő, 21 iparos, 1 kereskedő és 4 közszolgálati alkalmazott között.

A török uralom előtt Henneyi Miklós leszármazottaié volt. 1595-ben már néptelen puszta. 1652-ben Lórántffy hagyaték volt. A XVIII. század elején herceg Eszterházy dombovári uradalmához tartozott. 1846-ban úrbéres falu.”²

Balra: pajtasor; pajtahomlokzat-részlet
Szemben: pajta homlokzat-részlet és rajzolt pajtaomlokzata

Bár a második világháborúra a település német anyanyelvű lakóinak száma már nem volt számottevő, a kitelepítések ezt a néhány családot sem kerülték el. Tarróson 1970-ben 190 helybéli lakost tartottak nyilván. Számuk a XX. század második felében fokozatosan csökkent. A község lakónépessége 1980-ban 160, 1990-ben 139, míg 2001-ben már csak 119 főt tett ki. Ez a tendencia a XXI. századra már nem igaz, legalábbis ezt támasztja alá az a tény, hogy 2011-ben 133-an éltek helyben a faluban. A helyi lakóközösséget a 2011-es népszámlálás adatai alapján a magyarok mellett 5 cigány és 4 német anyanyelvű lakos alkotta ez idő tájt.

Tolna megye határában, a Mecsektől északra elterülő lankás dombvidéken fekszik a baranyai Tarrós község. A Sásd és Dombóvár közötti főútról a Vásárosdombóhoz tartozó Margit-majornál délkeletre leágazva közelíthető meg. A változatos, jellemzően erdővel borított dombokkal körbeölelt település a Baranya-csatornába folyó patak által kivált, viszonylag széles, keleti irányban fokozatosan szűkülő völgy-ségben terül el.

234. oldal: pajtasor
235. oldal fentről lefelé: pajta; középen pajtabelső és pajtahomlokzat-részlet; lenn pajta

A vízfolyás északi oldalán meredekebb, déli oldalán lankásabb terepadottságok mentén kialakult két egymással megközelítőleg párhuzamosan futó utca határozza meg a falu szerkezetét, melynek sajátos jellegéből adódóan mindkét utca beépítése egyoldalas. A pataktól északra eső útszakasz északi fele, míg a pataktól délre eső útszakasz déli fele lett az idők so-

rán beépítve. Ez az egyoldalúság csak az Ady Endre utca keleti végében törik meg, ahol pár épület létesült a másik oldalon is. A település két részét a falu központjából induló út köti össze működőképes hálózattá.

Tarrós szinte teljes belterülete falusias lakókörnyezet. A falu épületállományának nagy része a XIX. század második feléből vagy a XX. század első feléből származik. Általánosan jellemző a szalagtelkes, az utca ívét követő, fésűs beépítés, ahol a lakóházak az oldalhatáron, többnyire előkerttel, nyeregtetővel, oromfalas utcai homlokzattal lettek kialakítva. Továbbá a hagyományos paraszti portákon előforduló nagyméretű keresztpajtákból még most is számos példa található a településen.

Fenn: pajtahomlokzat-részlet; gazdasági épületrészlet, balra lenn II. katonai felmérés, Tarrós – térképrészlet
Szemben fenntről lefelé: pajta; középen pajtadíszítő-elem és pajtahomlokzat-részlet; lenn, kisállattartó épület véghomlokzata és pajtakapuzat-részlet

Tékes

Tékes erdőkkel övezett hegyháti zsáktelepülés Baranya megye Hegyháti járásában, Dombóvártól 9 km-re. Írott formában a falu először egy 1510-es oklevélen szerepelt Thelkes néven. Ez idő tájt a tolnai Anyavárhoz tartozott. A hódoltság után átmenetileg a királyi kamara fennhatósága alá került, majd a XVIII. század elején herceg Eszterházy Pál megkapta adományként a dombóvári uradalmat, melynek Tékes is a ré-

sze volt. 1720-ban a község peres úton Baranya vármegye részévé vált. A törökök közel másfél évszázados jelenlétét, valamint a felszabadító harcokat megszenvedő település megfogytakozott magyar lakossága mellé az Eszterházy család a XVIII. század második felében német telepeseket költöztetett. Az 1851-es Magyarország Geographiai Szótára című kiadvány mindkét nemzetiség jelenlétét megerősítette.

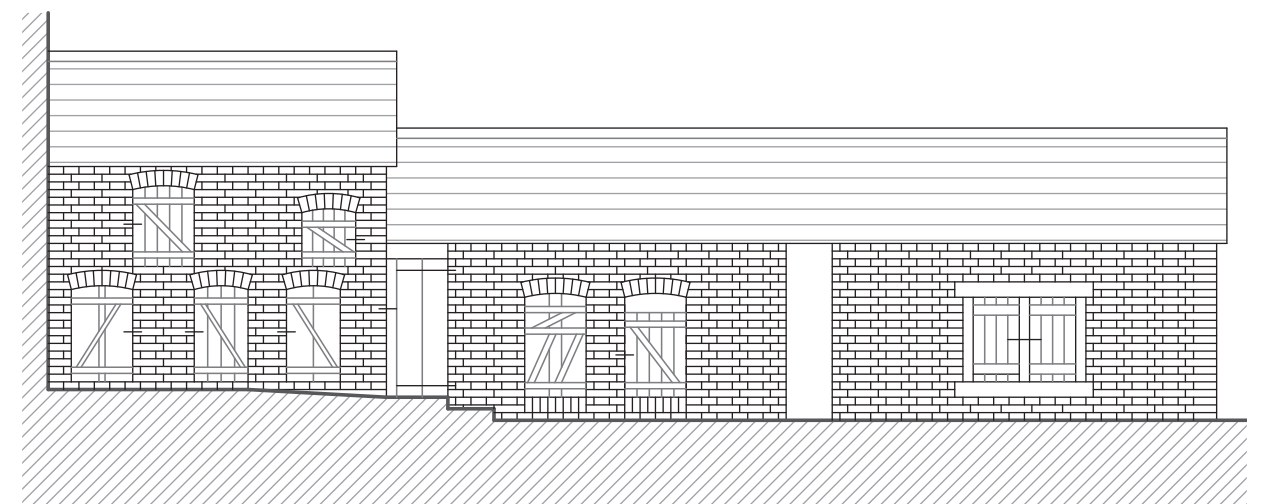
„Tékes, magyar-német falu, Baranya vmegyében, dombos vidéken, ut. p. Pécsről északra, 288 magyar kath., 266 német ágostai lak. Határa 2082 hold, melyből urbéri beltelek 76, szántó 492, rét 168, legelő 30, szőlő 81, urasági beltelek 2, szántó 33, erdő 1200 hold. Birja h. Eszterházy.”¹

A falu lélekszáma a XX. század elején, az 1910-es népszámlálás szerint 642 fő volt. Majd a második világháborúig a lakosok száma stagnált, kissé csökkent. Ezt támasztja alá az 1938-ban megjelent Dunántúli Vármegyék is.

„Kisközség a hegyháti járásban. Területe 2195 k. hold, lélekszáma 619. Lakóai közül 214 magyar, 405 német anyanyelvű, felekezésképpen 213 r. kath., 1 ref. és 405 ág. ev. vallásuk között oszlanak meg. Lakóházak száma 120. Közoktatásügyét 1 r. kat. és 1 ág. ev. elemi mindennapi népiskola, 1 r. kat. és 1 ág. ev. általános továbbképző szolgálja. Foglalkozás szerint 518 lakósa őstermelő, 4 bányász, 85 iparos, 4 kereskedő, 16 közszolgálati alkalmazott és 2 egyéb foglalkozású.

A középkorban Tolna-megyéhez tartozott, sártornyai vártartozék, a Bodó család tulajdonában, ekkor Thelkesnek nevezték. A XVIII. század elején a dombóvári uradalomhoz tartozott. 1750 után német lakosok települtek a faluba. Egyházilag Kisvaszar leányegyháza.”²

Balra: pajtahomlokzat-részletek
Szemben: pajta; pajta gazdasági épülettel; jobbra, kisállattartó épületrészlet; lenn, kisállattartó épület rajzolt homlokzata

1945 után Tékes német származású lakosainak jelentős részét kitelepítették. A XX. század második felében a faluban a fokozatos népességcsökkenés volt jellemző. 1970-ben 402-en, 1980-ban 347-en, míg 1990-ben 269-en laktak itt (ekkor a teljes lakosság 91%-a magyar, 9%-a német volt). 2011-ben pedig már csak 239 fővel bírt a település.

Tékes Baranya megye északi lankás dombvidékén, Tolna megye határának közelében fekszik. A zsáktelepülés dombokkal és erdőkkel övezett sík területen helyezkedik el, mely

a Vásárosdombót és Kisvaszart összekötő út leágazásából közelíthető meg. A megkapó faluképet a környező erdős, dombos tájkarakter teszi teljessé.

A településszerkezet a kezdetektől fogva egy egyutcsás rendszer, mely szinte változatlan formában maradt meg és idővel mindössze a község végén az emelkedő dombok között ágazott szét, igazodva a terepviszonyokhoz. Elsősorban a történelmi főutca északi oldalán alakítottak ki viszonylag széles telkeket, ahol a nyugati oldalhatáron, néhány méteres előkertek meghagyásával építettek meg a lakóházakat az utcaképet meghatározó és karakteressé tevő fésűs beépítési mód szerint. Jellegzetes megoldás volt továbbá az udvar végében emelt keresztbe átforduló gazdasági épület (istálló, pajta), melynek általában nem volt közvetlen kapcsolata a lakóépülettel.

Építészetileg az egyik legfontosabb terület a múlt század elején épült evangélikus templom, valamint a vele szemben lévő hagyományos fésűs beépítésű lakóház sor, melynek

Szemben fentről lefelé: pajta lakóházzal; kisállattartó épületbelső; pajtakapurészlet

Fenn: pajta gazdasági épülettel; pajtahomlokzat-részlet

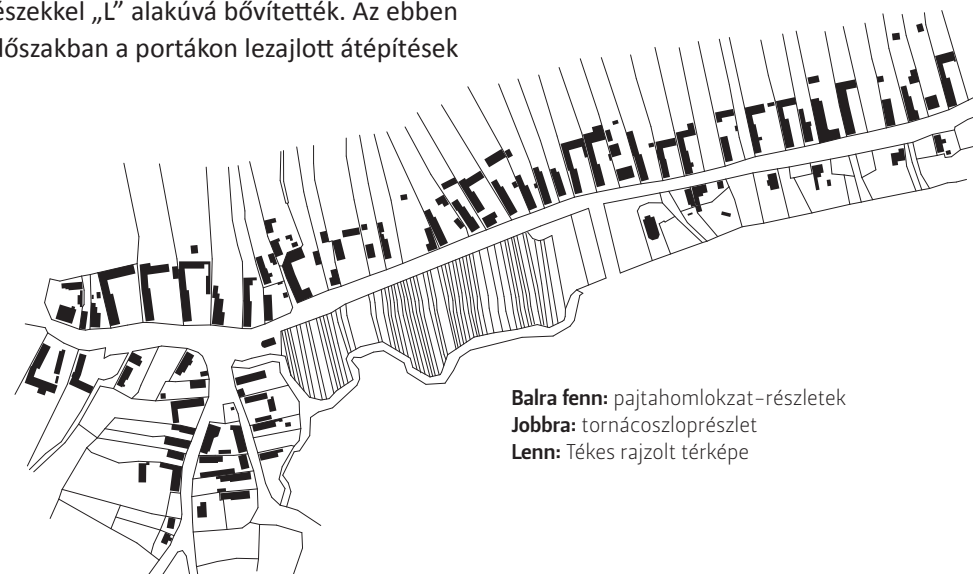
azonban nem befolyásolták a község egységes arculatát. Nem úgy, mint az elmúlt fél évszázad alatt bekövetkezett változások. Számos épület homlokzatát, sőt olykor még a tömegét is jelentősen átalakították. A korábbi méreteket, arányokat nem követő nyílászárók jelentek meg a homlokzatokon, a népi építészetre

homogén, karakteres megjelenését még inkább kihangsúlyozza a klasszicista templom karcsú tornyú tömegének térszervező ereje.

A XIX. század végén, a XX. század elején a polgáriasodási törekvések itt is megjelentek, még ha csak pár telket érintettek. Ennek hatására a hosszházas beépítéseket az utcával párhuzamos tömegű és tetőgerincű épületrészekkel „L” alakúvá bővítették. Az ebben az időszakban a portákon lezajlott átépítések

nem jellemző fedőanyagok kerültek a tetőkre, valamint a felújítások során a kőporos vakolatok alkalmazásával eltűntek az épülettagozatok, vakolatdíszek. Ezért is fontos, hogy a még meglévő építészeti értékek dokumentálásra és megóvásra kerüljenek.

Balra fenn: pajtahomlokzat-részletek
Jobbra: tornácoszloprészlet
Lenn: Tékes rajzolt térképe

TÓFÚ

Tófú Baranya megyei község a Komlói járásban, Pécstől északkeletre, Egyházaskozár és Szászvár között. Nevét vélhetően a közeli tóról kaphatta. Első írásos emléke 1382-ből való, ekkor említették először oklevélen, mégpedig Thofewként. A középkorban a török időkig a pécsi püspökség birtokában volt. A hódoltság alatt a falu teljesen elnéptelenedett, csak a

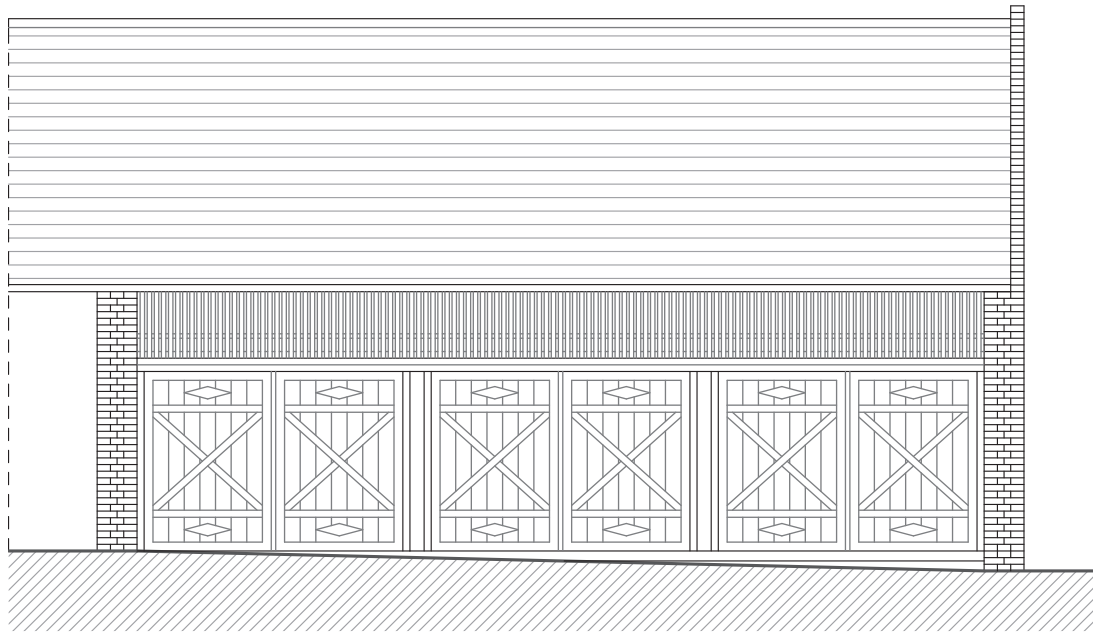
XVII. század végén, a felszabadító harcok után érkeztek szerb családok a területre. A XVIII. század elején a település a dombóvári uradalom részeként herceg Eszterházy Pál fennhatósága alá került. Ugyanekkor a gyér lakosság létszámának növelésére németeket telepítettek itt le. Az 1851-es Fényes Elek általi összeírásban Tófú még Tófőként szerepelt.

„Tófő, német falu, Baranya v., dombod vidéken, ut. p. Pécs. Határa 605 hold, mellyből urbéri beltelek 22, szántó 367, rét 120, legelő 29, szőlő 64, urasági szántó 40, rét 8 h. Lakja 397 ágostai. Birja h. Eszterházy.”¹

Evangélikus templomukat 1900-ban újra kellett építeni, mivel a korábbi épület az ingoványos talaj miatt erősen megsüllyedt. A XX. század elején Baranya vármegye Hegyháti járásának volt a része. Az 1910-es népszámlálás szerint a településen 295 fő élt, 289 német mellett mindösszesen 6 magyar lakosa volt.

Fenn: tornácos pajta
Lenn: pajtakapurészlet

Fenn: gazdasági épület góréval és rajzolt homlokzata

Az 1938-as Dunántúli vármegyéek adatai alapján Tófű népességének száma lényegesen nem változott, mindössze a német és magyar anyanyelvűek arányában történt a közel 3 évtized alatt némi változás a magyarok javára.

„Kisközség a hegyháti járásban. Területe 753 k. hold, lakóinak száma 299, akik közül 53 magyar, 246 német anyanyelvű. Felekezetileg 24 lakós r. kat., 2 ref., 273 ág. ev. vallású. Lakóházak száma 62. Közoktatásügyét 1 ág. ev. elemi mindennapi népiskola és 1 ág. ev. általános továbbképző szolgálja. Foglalkozás szerint megoszlik a lakosság 234 őstermelő, 39 iparos, 8 kereskedő, 3 közszolgálati alkalmazott, 13 nyugdíjas és 2 házcseléd között.

A felszabadító háborúk előtt a pécsi püspökség tulajdona. Majd később a dombovári uradalom helysége lett. Lakóai 1725-ben német területről bevándorolt földművelők voltak.”²

A II. világháború után a német lakosok kitelepítése miatt szinte kiürült a falu, helyükre elsősorban felvidéki magyarok érkeztek. Azonban a népességszám már nem érte el a háború előtti, sőt napjainkra fokozatos csökkenés mellett alig több mint 100 fő él helyben. Ezt a folyamatot támasztják alá az erre az időszakra vonatkozó statisztikai adatok is. 1970-ben a lakónépesség 223, 1980-ban 189, 1990-ben 158, 2001-ben 143, míg 2011-ben pedig már csak 126 fő volt. A valaha német

faluként számon tartott Tófűn a 2011-es népszámlálás során megkérdezettek közül mindösszesen 9-en vallották magukat német nemzetiségűnek.

Baranya megye északi részén, Tolna megye közvetlen szomszédságában, Egyházaskozár és Szászvár között félúton fekszik Tófű. A táj képét a Mecsektől északra elterülő Tolna–Bara-

nyai dombvidékre jellemző erdős dombhátak, völgyek határozzák meg, melyek a falunak és környezetének festői látványt biztosítanak. Viszonylag sík területen, de a körülvevőombokok, erdőségek, valamint keletről az Izmény-Győrei-vízfolyásba ömlő patak által ölelve helyezkedik el a község.

A településszerkezet sajátossága és értéke az, a részben még ma is tetten érhető utifalu karakter, ami a völgyi falu jellegzetességeit is magán hordja. Az idők során az egytűcs ősi település szerkezete a templomot „V” alakban megkerülő második utcával egészült ki.

A település szinte teljes belterülete falusi lakókörnyezet. Általánosan jellemző a hagyományos, oldalhatáros, az utca ívét követő

Fenn: gazdasági épület kapurészlete

Jobbra fentről lefelé: pajta és kisállattartó épület kerítéssel; pajtahomlokzat-részlet; istállóajtó-részlet

fésűs beépítés. A lakóházak nagy része a XIX. század végi, XX. század eleji időszakból származik. Legtöbbjük egytraktusos, hosszú oldaltornácos, nyeregtetős, előkertes, oromfalas utcai homlokzatú épület. A porták jelentős

részén még ma is megtalálhatóak a teljes telekszélességet elfoglaló, nagyméretű, keresztbefordított pajták, csűrök, melyek többnyire az istálló, valamint a pince funkciókat is ellátták. A polgárisodásra utaló, „L” alakú, utcával párhuzamos tengelyű tömeggel kibővített lakóépületek csak elvétve fordulnak elő.

Balra: gazdasági épület véghomlokzat; pajtakapurészlet
Jobbra: tornácos pajta homlokzat részlete; istállóajtó-részlet
Lenn: Tófü rajzolt térképe

TORMÁS

Tormás Baranya megye észak-északnyugati részén, a Hegyháti járásban fekszik. A Mecsek erdős lankáinál, a Zselic keleti felén elhelyezkedő község a megye egyik legősbibb települése. Régészeti ásatások bizonyítják, hogy római hadiút vezetett át a területén. A falut egyes történészek szerint Árpád vezér unokájáról, Tormásról nevezték el, akinek itt birtoka volt. Első írásos emléke 1554-ből való. A török hódoltság alatt teljesen elnéptelenedett és csak 1714-ben kezdett újból benépesedni a környékről érkező magyar családokkal. A felszabadító harcok után átmenetileg a királyi kamara fennhatósága alá került, majd a XVIII. század idején a Petrovsky család birtokolta. 1785-ben már 388-an éltek itt. A XIX. század húszas éveiben (egyes források szerint a XVIII. század első felében) telepedtek le az első németajkú családok. Ennek ellenére az 1851-ben kiadott Fényes Elek féle adatgyűjtés még szintiszta magyar településként jellemzi a községet.

„Tormás, magyar falu, Baranya vmegyében, hegyes vidéken, ut. p. Pécs. Határa 2607 hold, mellyből urbéri beltelek 60, szántó 900, rét 348, legelő 161, szőlő 130, urasági beltelek 9, erdő 999 hold. Földje sok javítást kíván. Lakja 555 r. kath. F. u. b. Gervay.”¹

1890-re a folyamatosan növekvő lakosság szám elérte a csúcspontját, mégpedig 736 fővel. A lakosok közül 168-an német anyanyelvűek voltak, arányuk elérte a teljes népesség 23%-át. Ugyanakkor az 1938-ban megjelent információk Tormáson az asszimilálódás következtében már csak 26 német anyanyelvű lakót említettek.

„Kisközség a hegyháti járásban. Hozzá tartozik: Sárgödre és Vörösakol. Területe 2158 k. hold, lakosainak száma 601, akik közül 575 magyar, 26 német anyanyelvű. Felekezetileg 591 lakosa r. kat., 1 ref., 1 ág. ev., 1 gör. kel. és

7 izr. vallású. Lakóházak száma 132. Községi tásügyét 1 r. kat. elemi mindennapi népiskola és 1 r. kat. általános továbbképző szolgálja. Foglalkozás szerint megoszlik a lakosság 478 őstermelő, 63 iparos, 26 kereskedő, 10 közszolgálati alkalmazott, 23 nyugdíjas és 1 házi-cseléd között.

Jobbra: pajtahomlokzat-részlet; istállóhomlokzat

A XVII. században említik Tormásfalut. Birtokosai ekkor a Gyulay és Paky családok, kiket a Jankovichok követtek. A birtokigazoló bizottság nem fogadta el a régi birtokosok igényét és így a királyi kamara a Petrovszky családnak adományozta. A XIX. század folyamán báró Puchner, báró Gervay, 1870-ben Nassau hercegnek volt a tulajdonosa. Mindig magyar lakóssai voltak többségben.”²

A második világháborút követő kitelepítések Tormás német családjait sem kímélték. 1970-ben már csak 529-en laktak a faluban, igaz, közülük 44-en vallották magukat német nemzetiségűeknek. A népesség mind a mai napig fogyóban van. A lakók száma 1980-ban 488-ra, 1990-ben 430-ra, 2001-ben 361-re,

míg 2011-ben 298-ra fogyatkozott. A 2011-es népszámlálás adatai szerint a tormási magyarok mellett 52 német, valamint 66 cigány él.

Tormás baranyai község, annak északnyugati részén, a Mecsek és Tolna–Baranyai-dombság Hegyhát kistáján helyezkedik el. A 66-os sz. főútról Baranyajenőnél délnyugatra leágazva közelíthető meg. Baranyaszentgyörgy és Szágy között, dombok által körülvéve, egyrészt egy széles völgyben, másrészt egy enyhén emelkedőn az erdők irányába terül el a település. Az egymást szabálytalanul követő erdős dombhátak, völgyek, szőlőhegyek adják a táj

karakterét, mely a falunak és környékének idilli arculatot biztosít.

A község településszerkezetének sajátossága, a története során kialakult és a máig szinte változatlanul megmaradt kettéágazó úti falu szerkezet, mely sík területől fut a lankás emelkedőn a terepviszonyokhoz igazodva a dombok felé. A település utcarendszerének vonalvezetése mellett fontos megemlíteni, hogy részben megmaradt a sík területeken előforduló és a paraszti gazdálkodás esetében jellegzetes, viszonylag széles telekosztás, valamint a fésűs, utcára merőleges beépítési mód.

Fenn: istálló rajzolt homlokzata és istállóajtó
Szemben fentről lefelé: pajta; pajtaoromfal-részlet; gazdasági épületek; pajta

A többségükben oromfalas utcai homlokzatú lakóházak az oldalhatárra kerültek, majd a XIX. század végétől meginduló gazdasági fejlődésnek köszönhetően a gazdák portáin a téglalapra előretörésével egy időben a gazdasági épületek száma, mérete és díszítettsége is fokozódott. Az udvar éke lett a teljes telekszélességben elhelyezett keresztcsűr/pajta, melynek

falazását és homlokzati díszítését is téglával oldották meg. A múlt század első felében a harangtoronyhoz épített templom és környezete kiemelt fontossággal bír. A szerényen kiemelkedő torony térszervező erejét tovább erősíti az átellenes oldalon futó egységes megjelenésű és beépítésű lakóházsor. Ezek az épületek a XIX. század végi, XX. század eleji polgáriásodási törekvések következtében átépültek, az utcával párhuzamos tömegű és tetőgerincű szárnnal bővültek ki. Ugyanakkor ez a folyamat a falu harmonikus egységében nem okozott törést.

Azonban a második világháború utáni átalakítások a népi architektúra számos fontos és

Szemben: gazdasági épületek kapualjon keresztül
Fenn: pajtavéghomlokzat
Jobbra fentről lefelé: pajta; pajtahomlokzat-részlet; pajtahomlokzat-részlet

jellemző elemét eltüntették, ezáltal megbontották a hagyományos falusi összképet. Holott az arányos tömegű, utca felé oromfalas és két álló ablakos, néhol részben beépített, mellvéd és pillérsoros oldaltornácós lakóházak és a mögöttük keresztbe átforduló téglagazdasági épületek településképi szerepe kiemelkedő. Ezért is lényeges szempont, hogy a még meglévő értékes építészeti emlékek dokumentálásra és megővésre kerüljenek.

Szemben: balra fenn, pajtabelső; jobbra fenn, pajtahomlokzat-részlet; balra lenn, pajtaereszpárkány; ; jobbra lenn, pajtakapurészlet
Fenn: gazdasági épületek
Jobbra: pajtakapuzat és pajtakapurészlet
Lenn: Tormás rajzolt térképe

Varga zsáktelepülés a Baranya megyei Hegyháti járásban. A község Péctől északra, a Baranya-víz völgyében helyezkedik el. A falut oklevélen először 1542-ben említették Varga néven. A név a foglalkozásra utal. Egykor számos varga mesterember élt itt, akik révén élénk kézművesipar jött létre. A középkorban jelentős, virágzó település volt. Ezt támasztja alá, hogy kocsmáltatási joggal, szőlőheggyel, valamint önálló, alapfokú igazságszolgáltatással rendelkezett. A török hódoltság idején is lakott falu a felszabadító harcok után a pécsi püspökség birtoka lett, bár számos nemesi család is szerzett itt résztulajdont. A XIX. századra a község a Mihálovics család fennhatósága alá került. Az 1851-es Magyarország Geographiai Szótára a következőket tartalmazta:

„Varga, magyar falu, Baranya vmegyében, a Mecsekhatón, ut. post. Pécs, 360 kath. lakossal. Határa 1037 hold, mellyből urbéri beltelek 20, szántó 498, rét 206, legelő 65, szőlő 70, uradalmi beltelek 8, szántó 10, erdő 160

hold. Földe agyagos és rozstot terem leginkább. Birja Mihálovics család.”¹

Helyi nevezetessége az 1887-ben épített neogótikus kápolna mellett a megye legöregebb, kb. 250 éves tiszafája. A falu a XX. század elején Baranya vármegye Hegyháti járásához, illetve a sásdi körjegyzőséghez tartozott.

Az 1910-es népszámlálás szerint 476 lakosa volt. A Dunántúli Vármegyék 1938-as kiadásában pedig a következő információk jelentek meg a településről:

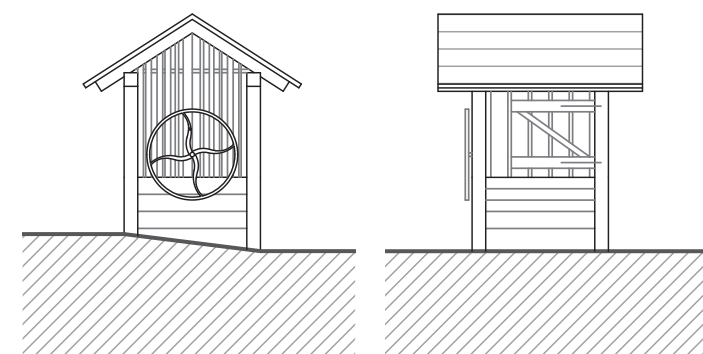
„Kisközség a hegyháti járásban. A község 1406 k. holdas határán 445 lakos él, akik közül 422 magyar, 23 német anyanyelvű és 4 kivétellel róm. kat. vallású. Lakóházak száma

92. Közoktatásügyét 1 r. kat. elemi mindennapi népiskola és 1 r. kat. általános továbbképző szolgálja. Foglalkozás szerint 349 lakosa östermelő, 17 bányász, 55 iparos, 5 kereskedő, 11 közszolgálati alkalmazott, 6 nyugdíjas és 2 házicseléd.

A török uralomtól kezdve találunk adatokat a községről. Ekkor a veszprémi Lengyel családnak a tulajdonában volt. A visszahódítás után egyik felét a pécsi püspök magának foglalta le. A XIX. században Mihálovics családé, ezek örökében Orsits Ferdinánd, majd Cseh Ede a földesura. Lakócai magyarok voltak, később kevés németajkú szivárgott be a faluba.”²

A második világháború viszontagságainak következtében a falu népessége lecsökkent. A munkalehetőségek hiánya miatt a XX. század második felében, illetve egészen napjainkig jellemző a fiatalok elvándorlása és ebből

Fenn: balra, pajtahomlokzat-részlet; jobbra, kútház és rajzolt nézete
Szemben: pajta és pajta hátsó homlokzata

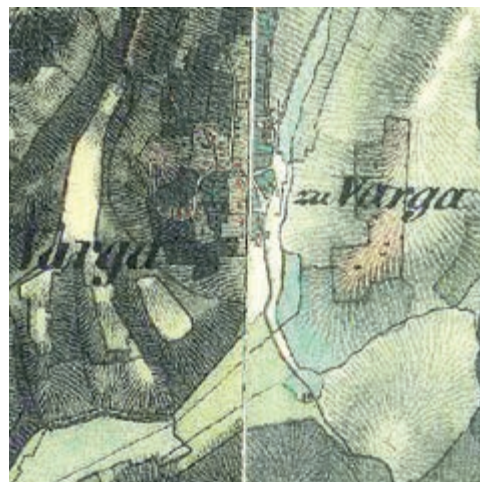

kifolyólag a település fokozatos előregedése. Ezt támasztják alá a lakónépességre vonatkozó adatok ezen időszakból. Míg 1970-ben 330, addig 1980-ban 172, 2001-ben 141, 2011-ben pedig már csak 102 helybelit tartottak nyilván.

Varga és környezete a Tolna–Baranyai dombvidékre jellemző tájkarakterrel rendelkezik. A zsáktelepülés az erdős dombhátak és rétek, legelők, szántók szabdalta völgyszakaszok változatos együttesével összhangban festői képet alkot. Megközelítés szempontjából Sásd városa felől érhető el, ahogy a közvetlen szomszédságában fekvő község, Felsőeger-szeg is.

A falu szerkezeti tengelye az északnyugat-délkelet irányban elhelyezkedő Fő utca, mely ideális nyomvonalon kanyarog a domborzathoz illeszkedően. A mellékutcák e tengelyről indulnak ki és a terepadottságokhoz igazodva, rétegvonalon haladva alakítják Varga falut fésűs szerkezetűvé.

A település utcarendszerének sajátos vonalvezetése miatt a helyi telekstruktúra is változatos, szabályos geometriai rendszert nem alkot. Ennek megfelelően alakult a beépítési mód is. A belterületen jellemzően szabadon álló beépítések találhatók, ahol az épületek elhelyezkedése szórt, halmazszerű.

Balra: pajtarom; váltott falazat; pajtahomlokzat –részlet
Jobbra: II. katonai felmérés, Varga – térképrészlet

VÁSÁROSDOMBÓ

Vásárosdombó község Baranya megye északi részén, a Hegyháti járásban. A Baranya-csatorna mellett, annak völgyében helyezkedik el. A kedvező domborzati adottságoknak köszönhetően a település mindig is könnyen megközelíthető volt. Az ősi falut az Árpád-korban már biztosan lakták. Nevét először egy 1313-as oklevél említi. Ekkor a birtok ura János mester, a Herrici bán fia, aki Tolna és Somogy vármegyék főispánja volt. A XV. században a Dombói (vagy Dombay) családhoz tartozott a terület. Ez idő tájt Vásárosdombó vásártartási joggal rendelkező mezőváros volt. A török hódoltság idején a település népessége folyamatosan csökkent, valószínűleg többször menekülni is kényszerült. A felszabadító harcok után, 1687-ben a községnek hét háza volt 15 lakossal, mely a XVIII. század elején bekövetkezett vármegyerendezésig Tolna megyéhez tartozott. Források alapján 1696-ban herceg Eszterházy Pál tulajdonában volt. A falu a XVIII. század első felére a hegyhát életének egyik világi és vallási központja lett, 25 másik település tartozott a plébániájához, valamint 1721-ben már iskolával is rendelkezett. 1789-ben az Eszterházy család és Péchy János plébános támogatásával barokk stílusú katolikus templomot építettek a régi helyén, melyet Szent Márton tiszteletére szenteltek fel. 1851-ben a következő információk jelentek meg a községről:

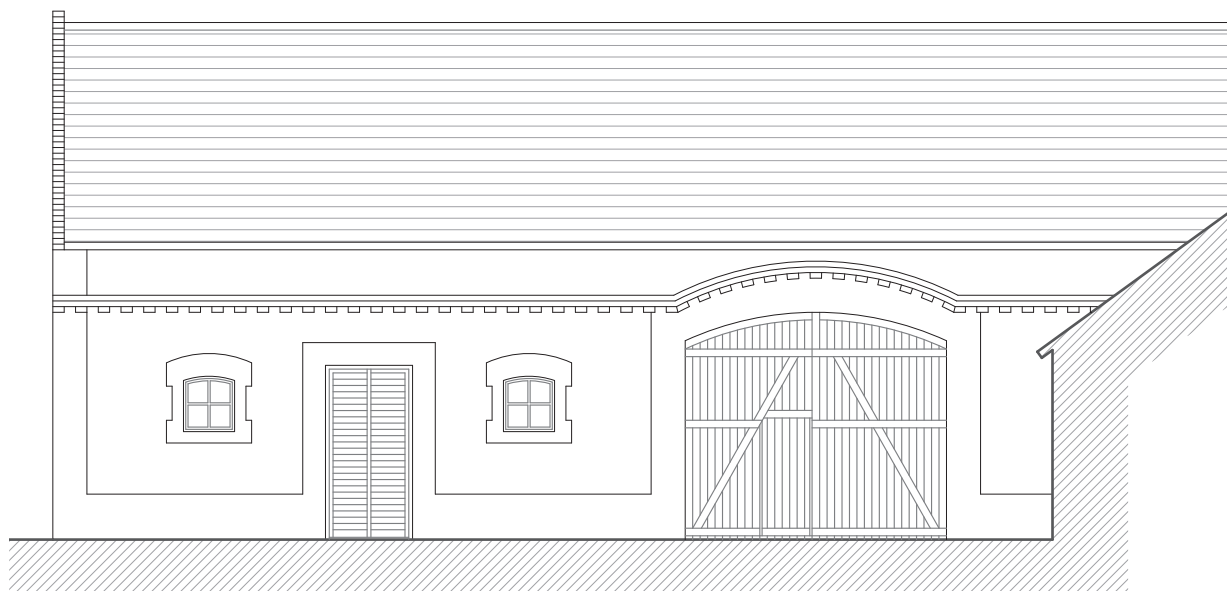
„Vásárosdombó, magyar falu, Baranya vmegyében, a Mecsekháton, ut. p. Kaposvár: 666 kath. lak., paroch. szentegyházzal. Határa 1825 hold, mellyből urbéri beltelek 66, szántóföld 822, rét 316, legelő 500, szőlő 84, uradalmi beltelek 5, szántó 22, rét 10 hold. Földe termékeny, de fában szükségét szenved. F. u. h. Eszterházy.”¹

Az 1882-ben megépült pécsi vasútvonal Vásárosdombót is érintette. Ezzel a falu jobban

bekapcsolódott az ország vérkeringésébe, ami felgyorsította a község gazdasági fejlődését és a polgáriasodást. Mindezek mellett a lakosság nagy része továbbra is földműveléssel foglalkozott. Ám a domboldal kedvezőtlen mezőgazdasági adottságai miatt sokan elhagyták lakhelyüket és létrehozták az Újváros nevű falurészt. A település a XX. század elején a baranyai

Jobbra: kerítésrészlet; lakóházoromfal

Hegyháti járás része volt. 1910-ben 834 fő élt itt, közülük 825-en magyarok, 6-an pedig németek voltak. Az 1938-ban megjelent Dunántúli Vármegyék szerint a közel 3 évtized alatt nem sokat változott a népesség összetétele.

„Kisközség a hegyháti járásban. Területe 1913 k. hold, lakóinak száma 869, akik közül 862 magyar és 7 német anyanyelvű. Felekezetileg 837 r. kat., 10 ref., 21 ág. ev., 1 izr. vallású. Lakóházak száma 184. Róm. kat. templom van a községben. Közközlésügyét 1 r. kat. elemi mindennapi népiskola és 1 r. kat. általános továbbképző szolgálja. Foglalkozás szerint lakóinak közül 667 őstermelő, 3 bányász, 102 iparos, 3 kereskedő, 29 közlekedési-, 27 közszolgálati alkalmazott, 31 nyugdíjas, 5 házicseléd.

A XIV. században plébániás falu. Néhány magyar családból állott a lakosság a XVI. században is. A hódoltság második felében a

Dombói családé, akik más vidéken nyert birtokokra költöztek, itteni részüket pedig Nádasdy főispánnak eladták. A XVII. század elején Lórántffyak tulajdona, akik tót nemzetiségű lakókat telepítettek. Ezek a települők magyarul beszéltek. Róm. kat. temploma 1784-ben épült. Kegyura Eszterházy Pál.”²

A második világháború idején, 1941-ben egy új terület (Újtelep) házhelyeinek a kiosztását kezdték meg, igaz az építkezésekre csak 1945 után kerülhetett sor. Ennek következtében a térség falvaival ellentétben itt nőtt a népességszám a világháborút követően. 1970-ben 1208-an, míg 1980-ban 1279-en laktak helyben. Az elmúlt bő 30 évben a lakosok

Fenn: pajta és rajzolt homlokzata

Szemben: kerítésrészlet; pajta; II. katonai felmérés, Vásárosdombó – térképrészlet

száma némiképp megfogyatkozott. A 2011-es népszámlálási adatok szerint Vásárosdombó lakónépessége 1107 főt tett ki, közülük 20-an német és 75-en cigány nemzetiségűnek vallották magukat.

A baranyai község Tolna megye közvetlen határában, a Baranya-csatorna völgyében fekszik, mely a Mecsektől északra elterülő dombvidék lankáit választja el a Zselic keleti nyúlvá-

nyaitól. A település a csatorna nyugati oldalán helyezkedik el. A változatos tájkarakter Vásárosdombónak festői képet biztosít, melyről megbizonyosodhat az ide látogató. Az itt áthaladó, észak-déli irányú 611-es számú, Dombóvárt és Sásd városát összekötő főút, valamint a Budapest–Dombóvár–Pécs vasútvonal a falut könnyen megközelíthetővé teszi.

A főút, a vasútvonal, valamint a Baranya-csatorna meghatározza a község beépített területét, melynek kialakult szerkezetét a földrajzi adottságok befolyásolták. A domborzati viszonyokhoz mindvégig illeszkedő, ősi „T” alakú utcahálózat az idők során kibővült. A település északi felében lejtővonalon futó észak-déli irányú utcák, míg déli felében pedig kelet-nyugati tengelyű utcák épültek ki. A központi terület mellett Vásárosdombó egységes

képének része a csatornától keletre található kis halmaz település, Ódombó, a délnyugatra található korábbi majorság, Margitmajor, a lakatlan Melegoldal, Emberföld és Bödőce szőlőhegyek, valamint a kisvaszari útról Ódombó felé vezető bekötőút mentén szigetszerűen települt néhány lakóház is.

A történelmi magban még fellelhetők az egykori falu karakterét őrző, hagyományos oldalhatáros, fésűs beépítési mód szerint telepített paraszti lakóházak és átforduló gazdasági épületek, melyek azonban a jelenkori átépítési folyamatoknak potenciális áldozataivá válhatnak.

VÁZSNOK

Váznok Baranya megye Hegyháti járásában fekvő zsáktelepülés, mely a Hegyháton, Sásd városától északra található. A falu és környéke már az ókorban is lakott hely volt. Ezt támasztják alá az itt talált bronzkori temető leletei. De kelta és római jelenlétre utaló régészeti emlékek is napvilágra kerültek. A község írott formában először egy 1332-es oklevélen szerepelt, mégpedig Wasnuk néven. Birtokosa a Dombay család volt ez idő tájt. A XIV. századi Váznok jelentős településnek számított, önálló plébániával

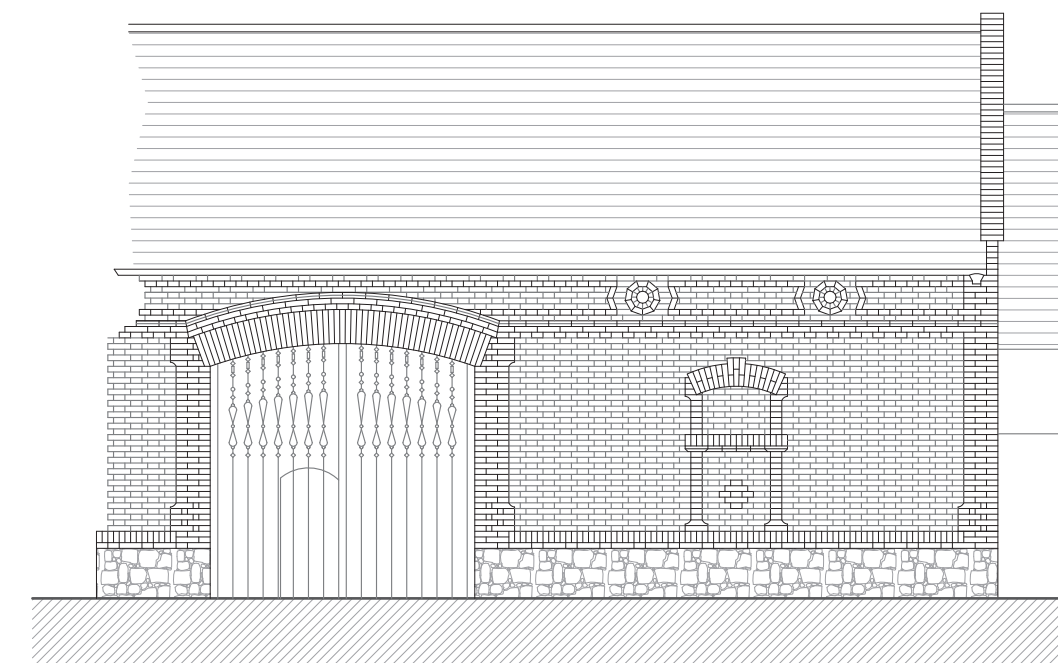
és a királyi udvarban is ismert boraival. Az ekkor már fennálló és a Kisboldogasszonynak szentelt templomával a környék vallási központja volt. A török időkben is mindvégig lakott hely maradt, bár lakossága megfogyatkozott. A törökök kiűzése után az elosztásra váró területeket átmenetileg a kamara kezelte. Majd a XVIII. század elejétől megkezdődtek ezeknek a birtokoknak az eladományozásai. Az egyik legkorábbi adomány volt a dombóvári uradalom, melyet herceg Eszterházy Pál kapott. Középkori templomát 1793-ban lebontották, anyagát a sásdi templom építésénél használták fel. Egy 1851-es összeírásban a következőket lehetett a településről megtudni:

„Váznok, magyar falu, Baranya vmegyében, a Mecsekháton, ut. p. Kaposvár, 249 kath. lakossal. Határa 717 hold, melyből urbéri beltelek 18 ⁴/₈, szántó föld 420, rét 177, legelő 30, szőlő 70, uradalmi beltelek 1 ⁴/₈ hold. Földe jó művelés mellett mindent megterem; de erdeje nincs. Birja h. Eszterházy.”¹

A XX. század elején a falu Baranya vármegye Hegyháti járásához tartozott. Az 1910-es népszámlálás adatai szerint a 282 római katolikus lakosból 280-an voltak magyar anyanyelvűek és mindössze 2 fő vallotta magát németnek. Az 1938-ban kiadott Dunántúli Vármegyék szinte ugyanakkora lélekszám mellett már némileg több német nemzetiségű lakost említett.

„Kisközség a hegyháti járásban. Területe 850 k. hold, lakóinak száma 278, akik 21 német és 14 egyéb anyanyelvű kivételével magyarok. Felekezetileg 259 r. kat., 3 ref., 15 ág. ev., 1 egyéb vallású. Lakóházak száma 57. Az elemi oktatást 1 r. kat. elemi mindennapi népis-
kolában és 1 r. kat. általános továbbképzőben nyerik a tankötelesek. Foglalkozás szerint főleg őstermelő a lakosság, számuk 232. Kivülük 31 iparos, 4 kereskedő, 7 közszolgálati alkalmazott, 3 nyugdíjas és 1 egyéb foglalkozású.

1332-ben Wasungh, Wasunk alakban találunk feljegyzést a faluról. Abban az időben Tolna

Balra: gazdaságiépületek-részlet

Fenn: romos pajta és rajzolt homlokzata; pajtahomlokzat-részlet

megyéhez tartozott. Nemes családok birtoka, legtovább a Bodókiak birták. A török időkben a veszprémi Lengyelek, majd 1705-ben herceg Eszterházy Pál nádor tulajdona lett.”²

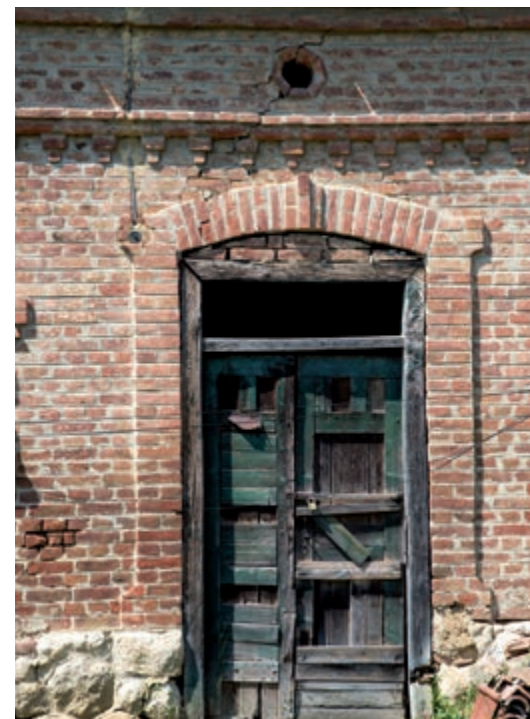
A második világháború előtt még mintegy 280 lelket számláló település népessége a XX. század második felében csökkenésnek indult. 1970-ben 200, 1980-ban 158, 1990-ben pedig már csak 147 fő lakott a faluban. Ez a tendencia mind a mai napig fennáll. 2011-ben mindössze 131 magyar lakost regisztráltak.

Váznok baranyai község, mely földrajzilag a Dunántúli-dombságon, azon belül pedig a Mecsek és Tolna–Baranyai-dombság részét képező kistájon, a Hegyháton fekszik. A zsáktelepülést megközelíteni a tőle délnyugatra található Sásdról lehet. Valamennyi látogatónak feltűnik a térségre jellemző tájkarakter

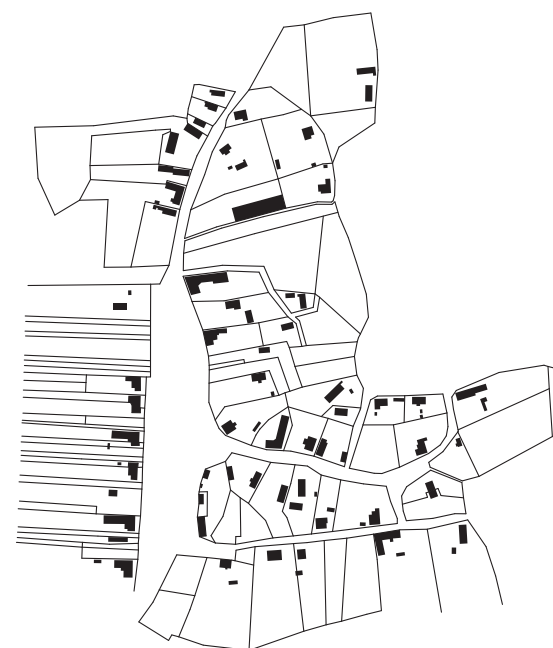

– enyhe lankák, erdős dombok, völgyek szabdalta vidék –, mely a faluról és annak környékéről festői képet nyújt.

A belterület sajátos fekvésű. Nagobbik része a községtől keletre húzódó domboldalon terül el, míg kisebbik, nyugati része a Baranya-csatorna völgyének peremén helyezkedik el. Ez a kettőség jellemzi a településszerkezetet is. A sík völgyterület szabályos telekosztású, ahol

Szemben fentről lefelé: pajta; gazdasági épületek hátsó homlokzata; pajtahomlokzat-részlet; pajta
Fenn: istállóajtó
Jobbra: oromfal csatornával, részlet; pajtakapurészlet
Lenn: Vázsnok rajzolt térképe

a hagyományos paraszti gazdálkodásmódra jellemző parasztportákat alakítottak ki. A lankás emelkedőn elhelyezkedő keleti falurészben viszont a terepadottságokat követő, változatos, sejtes szerkezetű telekstruktúra jött létre.

Továbbá a lakott területtől északkeletre található Öreg hegyen mindig is jelentős szőlőgazdálkodás folyt. A szőlőhegy telkein számos pince-épületet és prэшázat építettek az idők során.

Azonban Vázsnok épületállománya az elmúlt jó fél évszázad alatt jelentős mértékben átalakult. A bővítések, átépítések során többnyire teljesen megváltozott az épületek homlokzata (új arányú, számú és méretű nyílászárók, eltűnt vakolatdíszek stb.), olykor a tömege is. A még megmaradt néhány építészeti érték emléket állít a dokumentálásra és megővésre szorul.

Vékény

Vékény Baranya megye Komlói járásában fekvő települése, mely Szászvár és Kárász közt helyezkedik el. Számos a környéken talált kőkori illetve római kori lelet, épületmaradvány bizonyítja, hogy a területet már az őskorban, valamint a rómaiak idején is lakták. A honfoglalás során szlávok éltek itt, akik idővel beolvadtak a letelepült magyarok közé. Emléküket azonban

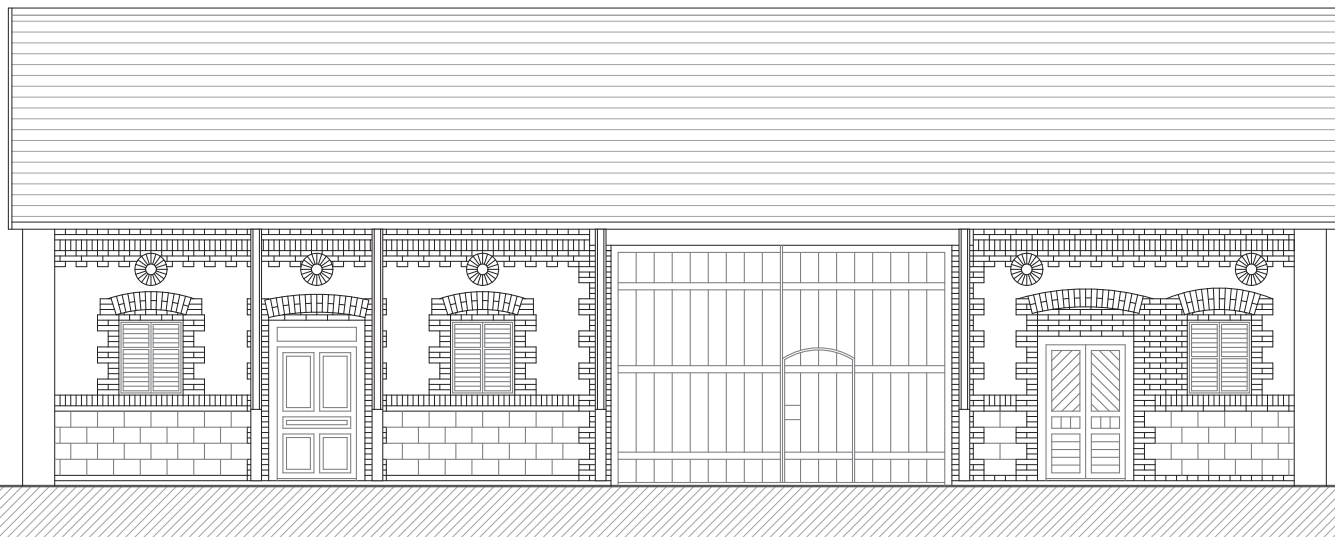
ma is őrzi a falu néhány dűlőneve, mint a Szapuka és Szalósa dűlő. Az államalapítás korában feltehetőleg királyi birtok volt a község, melyet II. András adományozott a pécsi püspökségnek. Vékény egy 1455-ben kelt oklevélen még Welken néven szerepelt. A török hódoltság, valamint az azt követő felszabadító harcok ideje alatt a falu szinte teljesen elnéptelenedett. Csak a XVIII. században kezdték el újra benépesíteni. A továbbra is a pécsi püspökség birtokában maradt község 1720-ban Tolnából Baranya vármegyébe került át. 1785-ben 27 házban 235 lelket számoltak össze, akik mind katolikus magyaroknak vallották magukat. Az 1790-ben épült vízimalom és a jelentős helyi szőlőművelés vonzataként a XIX. század közepén létrehozott pincesor mind a mai napig a község fő nevezetességei közé tartozik. Egy 1851-es kiadvány a következő adatokat tartalmazta településről:

„Vékény, magyar falu, Baranya vmegyében, a Mecsekháton, ut. post. Pécs. Lakja 289 kath. Határa 2316 hold, melyből urbéri beltelek 14 ⁶/₈, szántóföld 576 ¹/₈, rét 148 ¹/₈, erdei legelő 1495 ⁵/₈, szőlő 63 ³/₈, uradalmi szántó 3, rét 15, erdő 1495 ⁵/₈ hold. Földe agyagos és termékeny; erdeje igen szép. Birja a pécsi püspök.”¹

Egy jelentősebb filoxera-vészt követően a helyi gazdálkodás gyökeresen átalakult. A település állattartásra állt át, szarvasmarhát és lovakat tenyésztettek nagy számban. Habár idővel teljesen áttértek az istállózó tartásra, a térségben itt maradt fenn legtovább a hegyi legeltetés módszere is. A XX. századig a falu határában barna- és feketekőszénét bányásztak, melynek nyomai ma is láthatóak a környéken. Az 1938-ban megjelent Dunántúli Vármegyék című kötetben még 31 bányászt tartottak nyilván.

Jobbra: pajtahomlokzat-részlet; istállóablak
Szemben: tornácos pajta homlokzatrészlete

„Kisközség a hegyháti járásban. Területe 1637 k. hold, lakóinak száma 289, akik 3 kivételével mind magyar anyanyelvűek és mind nyáján róm. kat. vallásúak. Lakóházak száma 56. Közoktatásügyét 1 r. kat. elemi mindennapi népiskola és 1 róm. kat. általános továbbképző látja el. Foglalkozás szerint megoszlik a lakosság 209 őstermelő, 31 bányász, 36 iparos, 4 kereskedő, 5 közlekedési-, 3 közszolgálati alkalmazott között. Gyári üzemmel 1 kőszénbánya dolgozik.

Magyar falu volt hajdan is. A pécsi püspök tulajdona, még a török korban is. Egyházilag a kárászi plébániához tartozott. Jelenlegi földbir- tokosa is a pécsi püspökség.”²

A második világháborút követően Vékény lakosságának száma fokozatosan lecsökkent. 1970-ben 244-en, 1980-ban 216-an, 1990-ben 187-en, 2001-ben 154-en, míg 2011-ben már csak 135-en laktak a községben.

Vékény a Mecseket a Hegyháttól elválasztó Völgységi-patak völgyében (amit Vízvölgynek neveznek), egy a Magyaregregytől Szászvár felé kiteljesedő lapályos területen helyezkedik el. A település a Vízvölgy és egy szűk, a Mecsekről kiinduló keresztirányú völgy csatlakozásában fekszik, Kárász és Szászvár között félúton.

Fenn: tornácos pajta és rajzolt homlokzata
Szemben fentről lefelé: tornácos pajta; tornácos pajta homlokzatrészlete; dísznóól

Eredetileg egy észak-dél tengelyű, együt- cás falu volt, mely a szűk völgyet létrehozó pa- tak mentén terült el és haladt északnak a te- metőig. A térség településeit összekötő, Kárász felől érkező út a Völgységi-patak déli oldalán futva, merőlegesen kapcsolódott a történelmi főutcahoz, majd annak vonalát követve ívelt át a patakon, hogy utána szinte derékszögben Szászvár felé forduljon. Ezen utóbbi út mentén jött létre a XX. század elején egy új, kelet-nyu- gat irányú utca. A mai országút végleges, a víz- folyás északi oldalán haladó nyomvonalát csak 1986-ban építették ki. A korábban használt, még beépítetlen útszakasz északi övezetében pedig új építési telkeket alakítottak ki.

A hagyományos út menti falvakban a telek- kialakítást a domborzati viszonyok határozták meg. Ugyanez a helyzet Vékény esetében is. A belterület lankás, vízvölgyi részén átlag 20 méter széles és 100 m-nél hosszabb, utcára me- rőleges telkek a jellemzőek, ám a szűkülő völgy- ben dél felé 15 méter mélységűre csökkennek. A XX. század előtt a Völgységi-pataktól északra mindössze két malom állt. A malomárok mára már nagyrészt feltöltődött, a két malomból az egyiket teljesen átépítették, viszont a másik még ma is őrzi eredeti kialakítását. A községtől északra található dombon fekszik a helyi teme- tő. A domb löszfalában pincék sorakoznak, egy részük elé présházat is kialakítottak.

A Kárászról érkező régi országút csatlakozá- si pontjánál áll a nem túl magas, jellegzetes kő- téglá architektúrájú, hegyes sisakos harangláb. Ettől a ponttól északra a falu utcája kiszélese- dik, az itt fekvő belterületen szabálytalan, hosz- szú szalagtelkek sorakoznak, melyeken a lakóhá- zak az északi oldalhatáron, előkert nélkül lettek kialakítva. A haranglábtól délre eső utcaszakasz szélessége 4 m-re, az itt lévő telkek mélysége 15 m-re csökken, a lakóépületek elhelyezkedése pedig szabálytalanná válik. Az 1920-as évek gaz- dasági fejlődésének idején, a Völgységi-pataktól északra elterülő, a főút mentén létrejött belterü- let az utcától északra szabályos szalagtelkekből és a patak melletti, kisebb telkekből áll.

A mai épületek jelentős része a XIX. század második felét és a XX. század első felét magá- ba foglaló időszakból származik. (ekkor épí- tették, alakították át az épületek többségét)

Fenn: kútházbelső
Jobbra: pajta kisállattartó épülettel; utcai bejárat hidak; istálló

Az elsősorban vályog-, és téglafalu lakóházak hosszházas, egytraktusos beépítésűek voltak, legtöbbször oromfalas utcafronttal és faoszlopos oldaltornáccal. Továbbá az udvar végén nagyméretű, keresztbefordított gazdasági épületet emeltek. Később a polgárosodás jeleként számos helyen „L” alakú, az utcával párhuzamos tömegű és tetőgerincű épületté bővítették a házakat.

A XX. század második felében a legtöbb portát többé, kevésbé átépítették. Viszonylag kis számban maradtak meg az eredeti homlokzatok, sőt néhol a tömeget is módosították. Ezáltal az egységes utcakép megszűnt, az állattartás visszaszorulása pedig a gazdasági épületek pusztulását jelenti. Mindezek ismeretében kiemelt fontosságú a falusi építészet még meglévő értékeinek vizsgálata és megőrzése.

Fenn: pajtakapurészlet
Jobbra: disznóólrészlet; pajtakapu–vasalatok
Lenn: Vékény rajzolt térképe

EGYSÉGES VOLT-E A MECSEK-VÖLGYSÉG- HEGYHÁT NÉPI ÉPÍTÉSZETE A XIX. SZÁZAD VÉGI, XX. SZÁZAD ELEJI IDŐSZAKBAN?

Végignézve a vizsgált falvak helytörténetét, településszerkezetét, tájkarakterét, a jellemző gazdálkodási módokat vagy a porták kialakítását, azt egyértelműen megállapíthatjuk, hogy számos hasonlóság fedezhető fel.

A térség történelme megközelítőleg ugyanazokat a fejlődési irányokat engedte mind a 46 baranyai községnek, főleg a XVI. századtól kezdve. A török hódoltság idején, illetve az azt követő felszabadító harcok és a Rákóczi szabadságharc alatt szinte mindegyik település teljesen vagy közel teljesen elnéptelenedett. Ahhoz, hogy a megye északi felében ismét virágzó élet lehessen, betelepítésekre volt szükség. Az 1700-as évek elején elsősorban rácokat és magyarokat, majd pár évtizeddel később németeket telepítettek be. Az ekkortájt létrejött települések, melyek a mai falvak magját adják, sok esetben 3-4, vagy akár még több középkori település helyén lettek kialakítva. Megfigyelhető, hogy a legtöbb helyen a német jelenlét fokozatosan meghatározóvá vált és a XX. század elejére a németajkú lakosság döntő többségbe került. Azonban a második világháború után a falvak történelmében újabb jelentős változás ment végbe. Mégpedig a német lakosság szervezett kitelepítése. Helyükre elsősorban felvidéki magyarok, illetve székelyek, csángók érkeztek. Napjainkban a térségben a német nemzetiségűek száma viszonylag kicsi, ám a hatásuk a népi építészet fennmaradó értékein és emlékein ma is látható, érezhető.

A telekstruktúrákat végignézve látható, hogy a Hegyháti és a Komlói járás falvainak eredeti, történelmük során kialakult szerkezete ma is meghatározza a vizsgált települések

karakterét. Ez annak ellenére is igaz, hogy az idők során a legtöbb település új utcákkal bővült, továbbá néhány esetben az egymáshoz közeli falvak összeolvadására került sor. Mindez természetesen kissé megbontotta ezt a hagyományos településszerkezeti értéket, azonban a település magja többnyire megtartotta központi szerepét, mivel a központképző létesítményeknek a mai napig a legősibb utca ad helyet. A terepviszonyokhoz igazodó utcákat

Szemben: Bodolyabér, pajtahomlokzat-részlet
Jobbra: Tormás, pajtakapurészlet

sokszor sajátos vonalvezetés jellemzi, melynek következményeképpen több esetben is változatos telekalakulatok jöttek létre (szélesség, hosszúság). Sok helyen fennmaradt a térségre jellemző, eredeti, utcategelyre merőleges, oldalhatáron álló, egytraktusos beépítési mód. A portákon a lakóépületet általában a hátsó kerttől, a telek első negyedében, annak teljes szélességében álló mellékszárny zárja le. Előfordul olyan eset is, amikor a lakóépület a keresztoszárnyal összeépülve „L” alakú vagy néhol „U” alakú beépítést alkot.

A tájkarakter megvizsgálása során is sok jellemző vonást fedezhetünk fel a Mecsek-Völgy-ség-Hegyhát településeinél. Mindegyiknél megfigyelhető, hogy a kistájra jellemző módon törésvonalra, ill. völgyfenékre, völgyoldalra települve jöttek létre. A völgyek mikrodomborzata is változatos, amitől azután a települések utcái esetenként kanyargósak, kilátási-rálátási viszonyai sajátosan értékesek. A völgyfenékeken vízfolyások húzódnak végig, részben állandó, részben időszakos jelleggel. A falvakat közvetlenül határoló területek változékony domborzatúak. Azon túl azonban legtöbb esetben nyitott a táj, nagy kiterjedésű dombhátak jelennek meg, melyeken szántóföldi növénytermesztés, vagy erdőgazdálkodás folyik. Valamennyi község belterülete bonyolult domborzatú területrészen alakult ki, völgyoldalakon, vízfolyásvölgyekben, vagy csak egyszerűen a dimbes-dombos vidék egyik völgyében. A viszonylag nehéz terepviszonyok ellenére az utcák rendezettsége mindig megvan, és emiatt a települések jól áttekinthetők, továbbá az egyedi domborzati sajátosságok miatt egyedi a beépítettség módja. Ennek köszönhető a települések sajátos jellege is.

A bemutatásra kerülő 46 település telkein jellemzően megfigyelhető a hagyományos paraszti gazdálkodáshoz igazodott területhasználata, ami az 1700-as évektől indult és az 1900-as évek közepén történt kitelepítésekig tartott. A területhasználata az államosítás és a termelőszövetkezetek megalakítása után megváltozott. Több helyen megfigyelhető az egyidejű telepítést igazoló egyutcas, szerkesztett telekstruktúra, melyet, mint szőnyeget ráterítettek akár a hegyes-völgyes domborzatra is. A falvak történetileg kialakult lakóterületén jellemzően a fésűs, oldalhatáron álló beépítés dominált. A hagyományos, paraszti gazdálkodást folytató, hosszan elnyúló szalagtelkeken a lakóépületek alapvetően az oldalhatárra az oldalkerttel párhuzamosan, többnyire előkert nélkül az utcáfrontra települtek. A gazdasági épületek, górék a lakóépület folytatásában sorolódtak, sok helyen a lakóépülettel összeépülve. Ma is megfigyelhetők a nagyméretű istálló-pajták, melyek a telken keresztben álltak, védelmi funkciót is betöltve. A pajták hol eltolással

sorolódtak, hol egy vonalat alkotva követték egymást. Legtöbbjük a telket teljes szélességben kitöltötte. Ezek mögött a veteményeskert, majd a takarmánytermesztésre szolgáló kert húzódott. A szélesebb telkeken az épületek „U” alakban, keretesen épültek, melyek jellemzően vagy összeépültek, vagy önálló épülettömegeket alkottak, általában az adott falu karakterének megfelelően. A portákon a kerékes kutak az utcafront közelében voltak, az állatoktól lehetőleg távolabb, önálló kútházként épültek, egyedi karakterrel. Az utcafronttal párhuzamosan épült polgárházak is megtalálhatók a településeken. A szélesebb telkeken kivételesen előfordult az „L” alakban, utcára kiépült gazdasági épület is.

A vizsgált településeken alapvetően kétfajta épületegyüttest különböztethetünk meg, az egyik a félkeretes beépítés, ahol az oldalhatáron elhelyezkedő lakóépület végében befordul a gazdasági épület, míg a másik a keretes formájú elrendezés, amely a másik oldalhatáron is folytatódik, többnyire tároló (góré), illetve

kisállat tartó funkcióval. Ezen belül lehetnek egymással összeépített épülettömegek, valamint önálló épület kubusokat is elhelyeztek a fenti formákban. Ezek az eltérő karakterek falvanként változnak, az adott iparos mesterekre jellemző módon épülhettek. Azonban az kijelenthető, hogy a legmagasabb, legjelentősebb épület, épületrész a pajta. Nem véletlenül kap központi szerepet a telken, hiszen a paraszti gazdaság legértékesebb javainak a tárolására szolgál. A bemutatott, fennmaradt épületek általában a két világháborút megelőző konjunktúra időszakához köthetők. Legtöbb esetben a lakóépület ettől eltérően előbbi, vagy későbbi periódushoz köthető. Ritka a teljes épület-együttes komplett egyidejű megvalósítása.

Balra: Tormás, pajtakapu
Fenn: Mágocs, pajtakapurészlet

AZ 1900 KÖRÜLI ÉVTIZEDEK PARASZTI PORTÁJÁNAK ELEMZÉSE A MECSEK-VÖLGYSÉG-HEGYHÁT FALVAI ALAPJÁN

A paraszti porta épületei közül a szakirodalom elsősorban a lakóépületre koncentrált, ezért a továbbiakban inkább a gazdasági épületekkel foglalkozom, annál is inkább, mert a témául választott látszó tégl alkalmazása a lakóépületekre kevésbé jellemző. A következőkben végig veszem a porta különböző funkciójú épületeit, bemutatván a népi építészet térségre jellemző motívumait gazdag képi anyaggal illusztrálva.

PAJTA, CSÚR

A pajta, csűr alaptípusára az egytraktusos, háromszatú alaprajzi elrendezés a jellemző, ahol a két oldalsó egység, az istálló és a tároló tér masszív, vastag falazattal épült. Szerencsére erre még számos jó állapotban fennmaradt példát találtam az általam bejárt területeken. Általában terméskő alapzaton, terméskő, illetve égetett tégl szerkezettel készültek. Kivételt csak a kert felőli hátsó oldali falszakasz jelentett, melyet szinte kizárólag vályogtéglából falaztak, néhol kővel, vagy téglával kiegészítve. A pajták közepén elől és hátul nagyméretű kapuzatot emeltek kétszárnyú fa kapukkal, ezáltal lehetőséget biztosítva a megrakott szekérrel a ki és be közlekedéshez, valamint a padlástér közvetlen eléréséhez. A fedélszerkezet általában állószékes nyeregtető volt, téglala tűzfalakkal lezárva, a kapuáthajtó terével földem nélkül összenyitva. A legtöbb esetben az istálló és a tároló helyiség felett poroszsüveg boltozatos födémeket építettek, nagyobb méretek esetén egy illetve két belső térbe helyeztek téglaoszlop alátámasztással. Egyes portákon a csűr újabb kapuáthajtóval és istállóval sorolódott, ezáltal az utcáról nézve még tekintélye-

sebb méreteket öltött. A tároló rész gyakran helyet adott az ennek terébe benyúló boltozott pincelejárónak, mely az alatta húzódó téglaboltozatú pincetérhez vezetett. Az utca felőli díszes főhomlokzat karakteres nyílásai a kétszárnyú, tengelyen kiforduló nagykapu, az egy szárnyú, általában felülvilágító istállóajtó, valamint a magasan elhelyezett, négyzetes alakú

ablakok voltak. Mellettük a homlokzatot tovább tagolták és egyben a padlástér szellőzését segítették az eresz alatti sorban elhelyezett egyedi formavilágú szellőzőnyílások. Az oromfalaknál már többnyire visszafogottabb díszítéseket alkalmaztak, azokat néhol jellegzetes szellőzőnyílásokkal látták el.

Színhagyomány útján terjedt el az a nézet, hogy a porta karakterét adó díszes kovácsolt-

vas, téglakerítések és a szinte végtelen változatosságot felmutató, utcára néző díszes pajta és csűr homlokzatok azért készültek szebbnél szebb változatokban, hogy a korra jellemző piaci szokásoknak megfelelően a falvakban kereskedő kupecsek számára a belső portékára legjobban felhívják a figyelmet. A települések pajtaépületei megegyeznek abban, hogy az épületen alkalmazott díszítőmotívumok, faltagozatok, nyíláskeretezések, párkányzatok mindenhol látszó téglafelülettel készültek. Az alapvető, szembeötlő különbségeket a helyi természeti adottságok is meghatározták. Eszerint a kitöltő falfelületek megjelenése vagy terméskő, vagy vályogtéglán vakolt, meszelt felület volt, de rengeteg a teljes egészében látszó tégl architektúrájú épület is.

Fenn: Mindszentgodisa (Gyümölcsény) pajtaoromfal-nézet
Jobbra: Szágy, pajta

SERTÉS- ÉS KISÁLLATTARTÓ ÉPÜLETEK

A korabeli paraszti udvarokban mindenhol helyet kapott a különböző formákban megépítettől a baromfik és sertések számára. Ezeket önálló épületegységként kezelték, többnyire kétszintes kialakítással. Az ólak fölé góré-t vagy takarmányt tároló padlásteret emeltek. A falusi

portán elfoglalt helye vagy a lakóépület és a csűr közé esett, vagy nagyjából a szemközti telekhatárra épült, a keretességet, védettséget elősegítve. Kétszintes tömegük elősegítette az egész együttes egységes megjelenését. Ez abban is tetten érhető volt, hogy anyaghasználatában megegyezett a többi gazdasági épülettel. Azonban funkciójának megfelelően kevésbé volt dekoratív, a tartalmi alárendeltség a külső megjelenésben is tükröződött.

GÓRÉK

A gazdasági épületek közül talán a górék azok, amelyek típusai mindenhol az országban azonos jelleget mutatnak. A különbség csak abban mutatkozik meg, hogy sok esetben nem önállóan, hanem egyéb funkcióval összeépítve helyezték el az udvarban. Méretei szerint lehet inkább jelentősebb eltérés, az egy-két méterestől a tíz, sokszor húsz méteresig is találhatunk a vizsgált területen példákat. A kukoricagórék helye a telken nagy változatosságot

Szemben: balra, Bodolyabér, disznóórlészet; jobbra, Magyaregregy, Mánfa, disznóól; Tékes, kisállattartó épületrész
Fenn: Egyházaskozár, góré és istálló; Bodolyabér, górébelső

KUTAK, KÚTHÁZAK

A Mecsek-Völgység-Hegyhát falvaiban található kutak, kútházak változatos megjelenésűek. Legelterjedtebb formájuk a négyzetes alaprajzi kialakítás, ugyanakkor emellett számtalan példa van a téglalap, illetve kör alakra is. Többnyire téglaházként, vagy faházként épültek, de az 1940-es évekre az előregyártott beton kútház is megjelent, melynek öntőformájába sok

esetben feliratokat mintáztak. Hatalmas méretű, küllős kocsikerék megjelenésű meghajtó kereke helyenként már messziről magára hívta a figyelmet. Máshol öntöttvas kerék került a kút meghajtó tengelyére.

Szemben: balra, Bodolyabér, disznóólrészlet; jobbra, Magyaregregy, Mánfa, disznóól; Tékes, kisállattartó épületrész

Fenn: Egyházaskozár, góré és istálló; Bodolyabér, górébelső

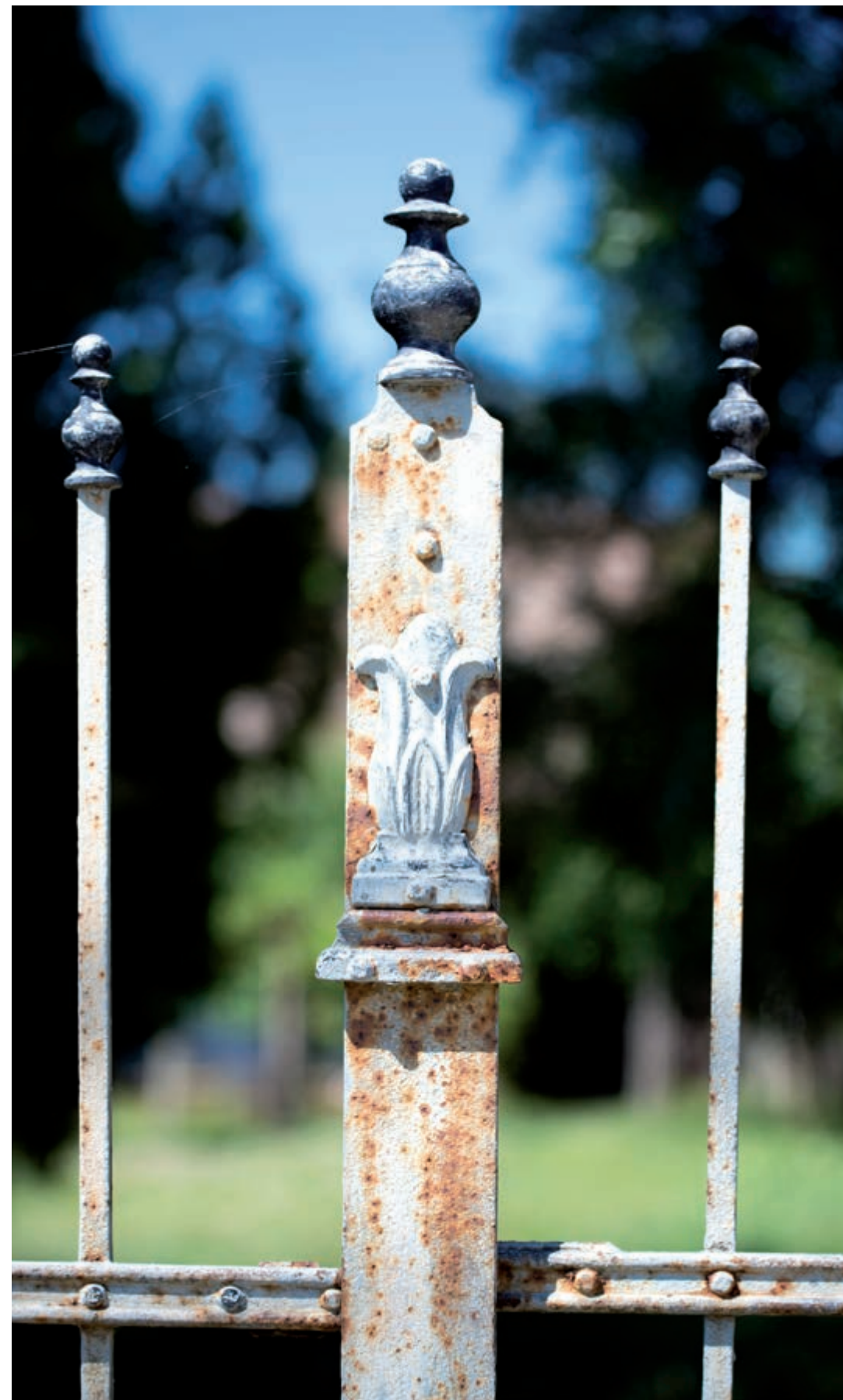
KERÍTÉSEK

Az utcafrontra kiépített épületek mellett a falusi utcakép meghatározó szereplői a kerítések. Alapvetően két alaptípus volt jellemző a XIX. század végét és a XX. század első harmadát magába foglaló időszakra a baranyai népi építészetben. Az egyik a zártabb téglafalú kerítés, míg a másik a nyitottabb, betekintést biztosító kovácsoltvas kerítés. Ugyanakkor több esetben a kettő kombinációja is előfordult. A széles porták téglakerítései, az alkalmazott sormintákkal, egyszerűségükben is lenyűgözően nagyvonalú megjelenésűek voltak, melyek a korabeli utcáknak még inkább egységes ösz-

szképet adtak. A kovácsoltvas kerítések légiességükkel, bonyolult mintázatukkal ellenkező hatást igyekeztek elérni, a védelmi szerepük mellett a porta gazdagságára is rálátni engedtek. De bármelyik megoldást is választották a gazdák, általuk teljesült az a fontos szempont, hogy közvetve, vagy közvetlenül már a kerítéssel felhívták a figyelmet a parasztportájuk belső világára, sejtetni engedték a tulajdonos előkelőségét, gazdasági erejét. A kerítések karaktere igen változatos a térségben, falvanként mutat inkább azonosságot, készítőjük helyi mesterember lehetett. A kapuoszlopok általában a téglafalból kinövő, megerősített téglapillérek voltak. Azonban az 1900-as évek közepére már egyre több helyen előfordult az előregyártott betonoszlop alkalmazása, melynek öntőformáját a tulajdonos nevével készítették.

Fenn: Egyházaskozár, góré és istálló; Bodolyabér, górébelső

Szemben: Szalatnak, tornácos pajtarészlet
Fenn: Egyházaskozár, góré és istálló; Bodolyabér, górébelső

TORNÁCOK, ELŐLÉPCSŐK, UDVARI BURKOLATOK

Az égetett téglát előszeretettel alkalmazták a fedett-nyitott terek padozati anyagának, de sokszor az udvart is burkolták vele. Némely esetben a nagygazda a porta teljes gazdasági udvarát téglával burkolta le. Ahol a közelben kőbánya üzemelt, ott a kültéri járófelületeknél a téglá mellett terméskövet is használtak. Az alkalmazott téglanyag kiváló minőségét igazolja, hogy a száz év alatt inkább csak patinásodtak és feladatukat ma is ellátják, esetenként ellátnák.

KAPUK, AJTÓK, ABLAKOK

A parasztgazdaságok épületeinek különböző nyílászárói a korabeli helyi asztalosipar magas színvonalát mutatják. A sok évtizedes használat, majd az ugyancsak több évtizedes elhanyagoltság azonban jó néhányat megviselt. Azonban így is érzékelhető a részlet megoldások változatossága, egyedi díszítések, különböző vasalatok, pántok, fogantyúk alkalmazása.

Mindezek a korabeli jól teljesítő gazdaságokat tükrözik, az építetők igényességével, jövőbeli hitével párosulva.

Szemben: balra, Bodolyabér, disznóólrészlet; jobbra, Magyaregregy, Mánfa, disznóól; Tékes, kisállattartó épületrész

Fenn: Egyházaskozár, góré és istálló; Bodolyabér, górébelső

A LÁTSZÓ TÉGLA

Az égetett téglát, mint építőanyagot a falusi építkezésben csak a XIX. század második felétől kezdték el alkalmazni és kezdetben meglehetősen lassan terjedt el. Azonban az utána következő közel száz évben hihetetlen fejlődésen ment keresztül ez az építési kultúra. Baranya megye ebben a tekintetben az egész országra nézve élen járt. A kiegyezés utáni időszak jelentős gazdasági fejlődése a térség értékes táji adottságai mellett a paraszti gazdaságok életében is komoly fejlődést jelentett, ami többek között a népi építészetre is hatással volt. Ugyanakkor nem mehetünk el szó nélkül amellett sem, hogy a Mecsek–Völgység–Hegyhát falvaiban a népesség jelentős részét ez idő tájt a németajkú lakosság adta, mely szorgalmát, rendszeretét és mezőgazdasági kultúráját tekintve mindig kiemelkedett. Mindez tehát hozzájárult ahhoz, hogy a települések gazdaságai egyre nagyobb mennyiségben kezdték el használni a téglát. Szerencsére a Pécs és Sásd környéki téglagyárak már olyan technikai szinten működtek, hogy sikeresen elégítették ki a növekvő szükségleteket. A paraszti porták lakóépületeinél az égetett téglát inkább kiegészítő anyagnak alkalmazták, ezek falazata jórészt a már bevált komfortosságot biztosító vályog volt. Ahogy a gazdaságok fejlődtek, a lehetőségeik kibővültek és ez az anyaghasználatban is változást hozott. Ez elsősorban a gazdasági épületeknél mutatkozott meg, ahol már az égetett téglából volt a meghatározó alapanyag, a vályogot már csak kiegészítőként alkalmazták. Egyes jó módú gazdák már olyan kétszintes pajtaépületeket emeltettek, melyeknek díszes téglahomlokzatai bármelyik

városi lakóház homlokzataként is megállták volna a helyüket. Igaz, hogy mára a paraszti téglaeépítészet emlékei nagyrészt már használaton kívül állnak, de még mindig bőven találhatóak olyan értékek, melyek dokumentálása és megőrzése a társadalom egésze számára fontos feladat kell, hogy legyen.

Szemben: Sásd, pajtahomlokzat–részlet
Fenn: Tófü, pajtahomlokzat–részlet; Baranyajenő, pajtaoromfal–részlet

Fenn: Komló, pajtahomlokzat-részlet;
Mecsekpölöske, pajtahomlokzat-
részlet; jobbra, Szászvár, pajta-
véghomlokzat részlete; Magyarhertelend,
pajtahomlokzat-részlet
Szemben: Magyaregregy, istálló részlet

JEGYZETEK

- 1 Fényes Elek 1851
Magyarország geographiai szótára, melyben minden város, falu és pusza, betürendben körülményesen leiratik; I. – IV. kötet, Kozma Vazul, Pest.
- 2 Szeghalmy Gyula 1938
Dunántúli vármegyék; Magyar Városok Monográfiája Kiadóhivatala, Budapest.

FELHASZÁLT IRODALOM

1. FODOR József, 2005. *Magyarországi téglá és cserépgyártás története*; szerzői magánkiadás, Veszprém.
2. CAMPBELL, James W. P. – PRYCE, Will, 2004. *A téglá világtörténete*; Kossuth Kiadó, Budapest.
3. Dr. KONDOR Tamás, *Őstől maradtott – Népi építészetünk nyomában* (Drávaszög és Szlavónia)
4. MEK (Magyar Elektronikus Könyvtár): *A magyar népi építészet táji tagolódása a XVIII–XX. században* <http://mek.niif.hu/02100/02152/html/04/156.html>; *A magyar népi építészet történetének korszakai*: <http://vmek.oszk.hu/02100/02152/html/04/173.html>

Települések felhasznált szabályozási tervei:

Bakonya – AEDIS Építéstudió Kft.
Bikal – AEDIS Építéstudió Kft.
Egyházaskozár – Kokas és Társa Kft.
Gerényes – Kovács György
Gödre – Stadler Építész Iroda, dr. Tihanyi Csaba
Hegyhátmaróc – AEDIS Építéstudió Kft.
Kárász – Dévényi és Társa Építész Kft.
Kisbeszterce – Dévényi és Társa Építész Kft.
Kishajmás – A. D. & U. Kft.
Kisvaszar – Stadler Építész Iroda, dr. Tihanyi Csaba
Köblény – AEDIS Építéstudió Kft.
Magyaregregy – AEDIS Építéstudió Kft.
Magyarszék – A. D. & U. Kft.
Mágocs – Hübner Kft.
Máza – Kokas és Társa Kft.
Mekényes – Balázs és Társa Kft.
Nagyhajmás – Kovács György
Oroszló – Dévényi és Társa Építész Kft.
Palé – A. D. & U. Kft.
Sásd – Dévényi és Társa Építész Kft.
Szalatnak – Dévényi és Társa Építész Kft.
Szárász – Balázs és Társa Kft.
Szászvár – Dévényi és Társa Építész Kft.
Tékes – Stadler Építész Iroda, dr. Tihanyi Csaba
Tormás – Stadler Építész Iroda, dr. Tihanyi Csaba
Vásárosdombó – Stadler Építész Iroda
Váznok – A. D. & U. Kft.
Vékény – Dévényi és Társa Építész Kft.

Települések felhasznált honlapjai:

<http://www.magyartelepulesek.hu/alsomocsolad/>

<http://www.bikal.hu/htmls/kozsegunkrol.html>

<http://www.hosszuheten.hu>

<http://www.karasz.hu>

<http://www.komlo.hu>

<http://www.magyaregregy.hu>

<http://www.magyarhertelend.hu>

<http://www.magarszek.hu>

<http://www.magocs.hu>

<http://www.manfa.hu>

<http://www.maza.hu>

<http://www.mekenyes.hu>

<http://www.nagyhajmas.hu/kozseg.html>

<http://www.sasd.hu>

<http://www.szagy.koznet.hu>

<http://www.szalatnak.ekisterseg.hu>

<http://www.szaszvar.hu>

<http://www.tormas.koznet.hu>

<http://www.vasarosdombo.eu>

<http://www.vazsnok.hu>

További források:

Központi Statisztikai Hivatal, <http://www.ksh.hu>

A Második Katonai Felmérés, http://mapire.eu/hu/map/mkf_hun

Wikipédia, a szabad enciklopédia, <http://hu.wikipedia.org>

292. oldal Szalatnak, pajtakapuzat-részlet

295. oldal Hegyhátmaróc, istállóajtó

296. oldal Bodolyabér, istállóajtózárak

